

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2015

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
BEHECHISTORISCHES JOURNAL
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ
ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, виши научни сарадник ИСИ, председник; потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник ИСИ, уредник; др Дмитар Тасић, научни сарадник, Центар за студије рата, Универзитет у Даблину; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Харолд Е. Раф, главни историчар Агенције за логистику МО САД; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; доц. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, научни сарадник Историјског института; мајор мр Далибор Денда, истраживач-сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: потпуковник др МИЉАН МИЛКИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: мр ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXV. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Е-mail адреса: vig@mod.gov.rs. Телефони редакције 20-63-476 и 20-63-519; војни тел. 29-476 и 29-519. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

Војни архив, П 3, к. 51, ф. 4, д. 6/23.

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВЕЩО-ИСТОРИЈСКИ СМЕРИОНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY
MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Senior Research Associate, SRI, President; Lieutenant colonel Dr. Miljan Milkić, Research Associate, SRI, Editor-in-Chief; Dr. Dmitar Tasić, Research Associate, Centre for War Studies, University College Dublin; Dr. Winfried Heinneman, Colonel, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Univ. - Doz. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Lieutenant colonel Dr. Harold E. Raugh, Jr., United States Army (Ret.), Chief Historian, U.S. Defence Logistics Agency; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Assistant Professor Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Research Associate, Institute of History; Major Mag. Dalibor Denda, Research Assistant, SRI.

EDITOR-IN-CHIEF: Lieutenant colonel Dr. MILJAN MILKIĆ

EDITORIAL SECRETARY: Mag. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXV. Contributions should be send to: Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznamog junaka br. 38 11105 Beograd. E-mail: vig@mod.gov.rs. Telephones +381 11 20-63-567 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned. Annual subscription fee 1000 RSD. Price per volume 600 RSD.

Rear cover:

Military Archives Belgrade, Records 3, box 51, file 4, document 6/23.

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORY REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2015.

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Мр *Марко Алексић*
РЕФОРМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВРЕМЕ СТЕФАНА ДУШАНА 9
Mag. Marko Aleksić
SERBIAN ARMY REFORM DURING THE PERIOD OF STEFAN DUŠAN
- Др *Ђорђе Бубало*
ЈЕДАН НЕЗАПАЖЕН ИЗВОР О КОСОВСКОЈ БИЦИ 33
Dr. Đorđe Bubalo
AN OVERLOOKED SOURCE ON THE BATTLE OF KOSOVO
- Јово Миладиновић*
СРПСКА ВОЈСКА У ОСМАНЛИЈСКИМ ШТАМПАНИМ
И РУКОПИСНИМ ИЗВОРИМА (1881–1915) 54
Jovo Miladinović
THE SERBIAN ARMY IN THE OTTOMAN PRINTED
AND MANUSCRIPT SOURCES, 1881–1915
- МА *Никита Гусев*
РУСКИ „ФРОНТ“ БОРБЕ ЗА МАКЕДОНИЈУ: СРБИ И БУГАРИ
У ПЕТЕРБУРГУ 1912–1913. ГОДИНЕ 77
Nikita Gusev, MA
RUSSIAN FRONT OF THE STRAGGLE FOR MACEDONIA: SERBS AND
BULGARIANS IN SANKT PETERSBURG 1912–1913

Милорад Секуловић, др Маријана Мраовић
СРПСКА ВОЈНА АРХИВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 96
Milorad Sekulović, Dr. Marijana Mraović
THE SERBIAN MILITARY ARCHIVE DURING THE FIRST WORLD WAR

Dr. Nadine Akhund-Lange
THE WORK OF THE CARNEGIE ENDOWMENT IN EUROPE AFTER
WORLD WAR ONE: THE LIBRARIES OF BELGRADE, LEUVEN,
AND REIMS (1919–1928). A COMPARATIVE APPROACH 114
Др Надин Акунд-Ланге
АКТИВНОСТИ КАРНЕГИ ФОНДАЦИЈЕ У ЕВРОПИ ПОСЛЕ ПРВОГ
СВЕТСКОГ РАТА: БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ, ЛЕВЕНУ И РЕМСУ
(1919–1928). КОМПАРАТИВНИ ПРИСТУП

Др Далибор Велојић
ХИГИЈЕНСКИ УСЛОВИ У ГАРНИЗОНИМА ТРЕЋЕ АРМИЈСКЕ
ОБЛАСТИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ 1920–1934. 132
Dr. Dalibor Velojić
HYGIENE CONDITIONS IN GARRISONS OF THE THIRD ARMY DISTRICT
OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA, 1920–1934

МА Милош Жикић
ЈЕДИНИЦЕ У АРМИЈЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
У АПРИЛСКОМ РАТУ (9–18. АПРИЛА 1941) 145
Miloš Žikić, MA
YUGOSLAV KINGDOM 5TH ARMY UNITS DURING THE APRIL WAR,
9-18 APRIL 1941

Др Милан Терзић
ЈОСИП БРОЗ ТИТО И НЕМЦИ – РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ 164
Dr. Milan Terzić
JOSIP BROZ TITO AND GERMAN PRISONERS OF WAR

ДОКУМЕНТА

DOCUMENTS

Др Александар Животић
ПРЕДЛОГ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈНЕ
ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ ИЗ 1909. 179
Dr. Aleksandar Životić
THE 1909 PROPOSAL FOR SERBIAN INTELLIGENCE SERVICE
REORGANISATION

ПРИКАЗИ
REVIEWS

- Dusan M. Babac, *The Serbian Army in the Wars for Independence against Turkey, 1876-1878*, Helion& Company, Solihull, West Midlands 2015. (Dr. Harold E. Raugh, Jr.) 197
Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014. (др Михаел Антоловић) 199
- Владан Виријевић, *Рашка: ратна престоница Краљевине Србије 1915*, 2. допуњено издање, Центар за културу и информисање „Градац“, Рашка 2015, 71 стр. (др Здравко М. Делетић) 203
- Срби и рат у Југославији 1941. године*, (ур. др Драган Алексић), Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, Институт славяноведения Российской Академии Наук, Београд 2014, 631 стр. (Срђан Мићић) 208
- Историја и географија: сусрети и прожимања*, (ур. др Софија Божић), Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику РАН, Београд 2014, 839 стр. (Срђан Мићић) 211
- Љубодраг Димић, *Југославија и Хладни рат. Огледи о спољној политици Јосипа Броза Тита (1944–1974)*, Архипелаг, Београд 2014, 388 стр. (Никола Тошић Малешевић) 214

ИНФОРМАЦИЈЕ
INFORMATIONS

- МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И БАЛКАН И УКЉУЧЕЊЕ БУГАРСКЕ У РАТ 1914–1915“, СОФИЈА, ВИДИН, ЂУСТЕНДИЛ, КРЦАЛИ, 12–16. ОКТОБАР 2015. (потпуковник др Миљан Милкић) 221
- КОНФЕРЕНЦИЈА „РАТНА ГОДИНА 1915 – THE GREAT WAR IN 1915“, БЕОГРАД, 02–06. НОВЕМБАР 2015. ГОДИНЕ (мајор мр Далибор Денда) 223

Чланци

УДК 94:355.1(497.11)"1331/1355"
355.48(497.11)"1331/1355"

Мр Марко Алексић

БЕОГРАД

E-mail: marko_aleksic@yahoo.com

РЕФОРМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВРЕМЕ СТЕФАНА ДУШАНА

АПСТРАКТ: Од почетка своје владавине Стефан Душан је предузимао бројне мере у циљу модернизовања српске средњовековне војске. На основу сачуване писане и археолошке грађе можемо реконструисати изглед и наоружање једног оклопника у Србији овог времена. Увоз великих количина савременог наоружања и војне опреме, оснивање нових врста јединица, увођење тактичких иновација у српску војску, ширење витешких обичаја у земљи као и друге мере српског владара сведоче да се ради о свеобухватној реформи српске војске по узору на модерне војске тог времена.

Кључне речи: српска средњовековна војска, Стефан Урош VI Душан, тешка коњица, оклопници, витештво, XIV век, најамници.

Развој војске и вештине ратовања у Немањићкој држави одвијао се упоредо са другим областима живота средњовековног друштва. Иако није познат целокупан ток овог процеса, могуће је препознати одређене етапе као и преломне тренутке у којима се српска средњовековна војска мењала и усавршавала. Долазак на власт Стефана Душана 1331. године представља једну од прекретница у том смислу. Бројне мере које је овај Немањић предузимао у циљу унапређења и модернизовања своје војне силе указују да се заправо радило о свеобухватној реформи српске војске која је извршена по узору на западну вештину ратовања.

У време док је још био млади краљ у Зети, Стефан Душан се окупио поузданим припадницима домаће властеле, али је рано увидео и предности западне вештине ратовања. У једном од првих и најзначај-

нијих војних подухвата у којима је учествовао, бици код Велбужда 28. јула 1330. године, он је предводио јуриш коњице сачињене од страних најамника. По византијском хроничару Нићифору Григори том приликом је у српској војсци учествовало 1000 Келта (Француза, Шпанаца?)¹, а по цару-писцу Јовану Кантакузину, такође савременику ове битке, 300 тешко оклопљених Немаца (εξ Αλαμανών)². Познији дубровачки хроничар Мавро Орбин наводи 1300 најамника из Немачке од којих је 300 било оклопљених коњаника.³ Да су одреди које је Душан предводио у бици код Велбужда били сачињени од тешких оклопника конкретно каже Кантакузин, док Григора само наводи да су се ови ратници „одликовали величином тела, изузетном снагом и били су најбоље извежбани и искусни у руковању оружјем“.⁴

Три године касније на Душановом двору затичемо такође један најамнички одред оклопника из Немачке. Ова јединица под командом витеза Палмана остала је у Србији преко две деценије, све до смрти српског цара 1355. године.⁵ На основу архивских података као и археолошких налаза, данас смо у могућности да детаљно реконструирамо опрему и наоружање једног припадника ове јединице – тешко оклопљеног коњаника из пратње српског владара. Октобра месеца 1333. године витез Палман је дошао у Дубровник како би примио опрему коју је код тамошњег трговца Блажа Кабуџића заложено један неименовани најамник у служби његовог господара, српског краља. Опрема се састојала од два грудна оклопа типа корача, три шлема типа барбута са верижном (панцирном) подкапом (“*barbutas cum mallis*”), три велика шлема са украсном челенком (“*cimeris*”), два верижна оковратника, затим један пар металних оклопа за ногу до колена, један пар оклопа за бутине, пар металних рукавица, две тунике која се носила преко оклопа (*surcotte*), прекривач за коња и три седла.⁶

Опрема средњовековног ратника овог времена доживљава значајне промене. Напредак металургије у Европи омогућио је откривање нових, квалитетнијих врста челика као и начина обраде метала што је најпре нашло примену у војној индустрији. Средњо-

¹ Нићифор Григора, *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986 (С. Ђирковић - Б. Ферјанчић, у даљем тексту: *Григора*, *ВИИИЈ*, VI), 209-210.

² Јован Кантакузин, *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд 1986, 338. (С. Ђирковић - Б. Ферјанчић, у даљем тексту: *Кантакузин*, *ВИИИЈ*, VI).

³ *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд 1968, 99. Превод и коментар С. Ђирковић. (у даљем тексту: *Орбин*)

⁴ Григора, *ВИИИЈ*, VI, 209-210.

⁵ М. Dinić, „O vitezima Palmanu”, *Zgodovinski časopis* 6-7/1953, 398-401.

⁶ Дубровачки архив, *Div. Rag.*, 20. окт. 1333: К. Јиречек, *Историја Срба II*, прев. Ј. Радонић, Београд 1952², 113; *Div. Canc.* 10, fol. 97: Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Београд 1976, 120. (у даљем тексту: Petrović, *Dubrovačko oružje*).

вековни оклоп доживљава промене које се пре свега огледају у појави нових видова заштите торзоа и удова ратника, као и нових типова шлемова. У ово време корача је представљала најсавременију врсту грудног оклопа, пршњака или кираса, који је чинио основни део заштите оклопника. Она је била сачињена од више мањих челичних плоча ушивених у чврсту тканину, најчешће од сукна или коже, и повезаних нитнама.⁷ Број металних плоча варира од десетак до више стотина, а зависно од тога и њихова величина. Порекло овакве конструкције оклопа од ушивених и спојених металних плоча потиче још од античких и рановизантијских ламеларних оклопа који такође имају старије узорке.⁸ У нешто једноставнијој форми, овај вид заштите ратника остао је у употреби код номадских и суседних народа на истоку Европе, а захваљујући напретку металургије од друге половине XII века поново је ушао у ширу употребу и у остатку континента.⁹ За једно од његових ранијих сведочанстава у западној Европи сматра се ликовна представа Св. Маурицијуса у катедрали у Магдебургу, централна Немачка из око 1250. године.¹⁰ Слика ратника у грудном оклопу који би могао одговарати корачи Италијанских па и Дубровачких извора прве половине XIV века налази се у базилици Св. Абондија у граду Комо у Ломбардији, северна Италија, из око 1320. године.¹¹ У ово време грудни оклоп од челичних плоча прекривао је само торзо ратника, док су руке, врат и карлица и даље били заштићени панцирном кошуљом која се носила испод пршњака. Овакав тип заштите представљао је етапу у развоју средњовековног оклопа од једноставне панцирне (верижне) кошуље ка пуном, плочастом оклопу (*plate armour*).¹² Иако је грудни део плочастог оклопа био од једне, односно две металне плоче, онај израђен од више мањих сегмената наставио је да буде у употреби и после XIV века, пре свега у форми бригантина.

У општем развојном путу средњовековног оклопа, корача припада комбинованом или прелазном типу који се налази између ста-

⁷ M. Glinianowicz, "The Brigandine from the Polish Army Museum in Warsaw – some thoughts about its provenance and chronology", *Weapons Bring peace? Warfare in Medieval and Early modern Europe*, ed. L. Marek, Wrocław 2013, 164.

⁸ Petrović, *Dubrovačko oružje*, 104-105.

⁹ D. Nicolle, "Jawshan, Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour", *A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. D. Nicolle, Woodbridge 2002, 206-214. (у даљем тексту: Nicolle, *Jawshan*).

¹⁰ D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350*, Vol. 1, London 1999, 440; Glinianowicz, *н.д.*, 165.

¹¹ Фреска Распећа у апсиди цркве: A. Rovi, E. Pifferi, *Arte sacra in territorio lariano*, Como 2002, 60, 67.

¹² Nicolle, *Jawshan*, 180 и даље.

ријег верижног и каснијег плочастог оклопа. Оваква врста грудног оклопа назива се *coat-of-plates*, а познат је и као визби оклоп.¹³ Име потиче од града Визбија на Готланду, где се 27. јула 1361. године одиграла битка у којој је војска данског краља Валдемара IV поразила снаге предвођене локалним племством. Погинули су, услед специфичних околности на бојном пољу, покопани тек након три дана пошто су тела лежала на летњем сунцу, због чега са њих више није било могуће скинути оклопе. Од XIX века до данас, археолози су у укупно пет откривених масовних гробница ископали велики број добро очуваних грудних оклопа састављених од металних плоча ушивених у тканину. Тако је овај тип пршњака добио име по локалитету где је врло рано откривен већи број његових налаза.¹⁴ Међу примерцима ископаним на локалитету Визби доста је оних који имају нешто старије типолошке особине у односу на време када су доспели у земљу (1361), будући да су били у употреби припадника ситног локалног племства које није било у могућности да често обнавља своје наоружање и опрему.¹⁵ Због тога међу налазима са овог локалитета има доста примерака који су типолошки ближи оклопима који су у Венецијанском и Дубровачком архиву у четвртој и петој деценији XIV века носили назив корача.

О употреби корача у средњовековној Србији, поред писаних извора, сведоче и поједине ликовне представе, као и археолошки налази. На фресци из 1349. године у манастиру Лесново код Кратова у Македонији представљен је свети ратник у грудном оклопу који одговара овом типу (сл. 1). Од археолошких налаза издвајају се они са локалитета средњовековне тврђаве Сталаћ одакле потичу металне плочице са закивцима које су припадале овој врсти грудног оклопа.¹⁶ Иако вероватно потичу из нешто каснијег времена, ти налази, попут сличних металних плочица оклопа пронађених у средњовековним тврђавама Милешевац, Козник, Маглич, Ужички град и Крушевац¹⁷ сведоче о широкој употреби ове врсте оклопа у средњовековној Србији и могу се повезати са нешто каснијим писаним подацима.¹⁸ Слични археолошки налази сведоче да је ова врста заштите ратника током друге половине XIV века била заступљена у ширем региону.¹⁹

¹³ Nicolle, *Jawshan*, 179, 215-216.

¹⁴ B. Thordeman, *Armour from the battle of Wisby 1361*, Stockholm 1939.

¹⁵ Nicolle, *Jawshan*, 215.

¹⁶ D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007, 122-123, сл. 76.

¹⁷ *Исто*, 123.

¹⁸ Видети напомене 77 и 78.

¹⁹ D. Rabovyanov, S. Dimitrov, "Medieval armour from the Royal Palace in the Bulgarian capital Tarnovgrad", *Acta Militaria Mediaevalia* VII, Kraków-Rzeszów-Sanok 2011, 161-174; D. Rabovyanov, V. Naydenov, "Late Medieval Coat of Plates from the Lo-

Поред пршњака, основну заштиту оклопника у првој половини XIV века и даље је чинила панцирна (верижна) кошуља, код нас традиционално позната као брња. Она је била израђена од уплетених металних алки (верижица) и могла је имати дуге или кратке рукаве.²⁰ То је била стара и добро позната врста заштите ратника, а истом техником, од уплетених гвоздених алки, биле су израђене и верижне подкапе за заштиту дела лица и врата које су могле бити спојене са панцирном кошуљом (као капуљача) или одвојене, а носиле су се испод шлема.

У попису наоружања и опреме непознатог витеза у служби српског краља из 1333. године наводи се шест шлемова, од којих три припадају типу барбута. Барбута се појавила током прве половине XIV века²¹ и наредних стотињак година заједно са басинетом и великим шлемом представљала је најпопуларнији тип шлема у Европи.²² У питању је био велики шлем који је штитио главу и делимично врат, а испод њега се носила верижна заштита за лице и остатак врата. Његов општи облик инспирисан је античким шлемовима са наглашеним образинама и стилизованим горњим, надочним луком отвора за лице. Археолошки налази барбута из овог времена су врло ретки, а један добро очуван примерак откривен је у реци Неретви код Мостара²³ (сл. 2). Још једно сведочанство о употреби барбута код нас у XIV веку представљала би и надгробна плоча великог војводе Николе Стањевића из цркве Св. Стефана у селу Конче у југоисточној Македонији.²⁴ На каменом споменику овог истакнутог ратника који је војну каријеру започео код цара Душана, а завршио у служби породице Мрњавчевић, представљен је шлем са челенком у виду раскошне перушке (сл. 3). Иако је шлем приказан из профила, горњи део калоте и посебно наглашене образине указују да се ради о барбути.

wer Danube Fortress of Nikopol", *Archaeologia Bulgarica* XVII, 2 (2013), 73-88; М. В. Горелик, Н. М. Фомичев, "Рыцарские доспехи XIV века из Азова", *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках*, Ростов на Дону 1989, 73-76.

²⁰ *The Hutchinson Dictionary of Ancient & Medieval Warfare*, ed. Matthew Bennett, Chicago-London 1998, 200; Petrović, *Dubrovačko oružje*, 102-104.

²¹ Petrović, *Dubrovačko oružje*, 120-121.

²² E. Oakeshott, *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Woodbridge 2012², 109-110; о шлемовима типа басинет код нас: М. Алексић, „Нови типови оружја и војне опреме у Моравској Србији друге половине XIV века”, *Власт и моћ. Властела Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 270-275. (у даљем тексту: Алексић, *Нови типови*).

²³ А. Милошевић, Ж. Пековић, „Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar”, *Godišnjak ANUBiH* 35/2006, 5-50.

²⁴ С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. Историја и традиција*, приредио С. Ђирковић, Београд 1982, 320.

Осим три барбуте, непознати Душанов витез поседовао је и три велика шлема. Велики шлем је био класичан витешки шлем који се у ово време користио пре свега у јуришу тешке коњице али и на турнирима и у другим посебним приликама. Због тога се на њему често носила челенка – симболичко знамење, односно основни хералдички мотив из грба власника. Иако археолошки налази великог шлема из Србије нису познати, он је врло често приказан на грбовима нашег племства који су познати са новца, печата, прстења и других предмета из овог времена.²⁵ Да су и други витезови у служби српског краља носили овакав шлем на коме се налазило њихово хералдичко знамење говори податак о сестрићу витеза Палмана, Георгу који је такође био припадник Душанове телесне гарде. Он је крајем 1343. у Дубровнику заложии свој шлем са цимерима (*unum elmu cum cimera*).²⁶ У северозападној припрати манастира Дечани налази се надгробна плоча једног непознатог витеза на којој је представа великог витешког шлема са челенком у виду две подигнуте руке²⁷ (сл. 4).

Поред шлема, грудног оклопа и панцирне кошуље, у опрему Душановог витеза спадали су и метални штитници за ногу, посебно за подколенице и надколенице. Нема података како су ови делови војне опреме тачно изгледали, али околност да су наведени посебно, за горњи и доњи део ноге, указује да треба искључити могућност да је у питању био верижни шус који је, без обзира да ли је штитио целу ногу или је допирао само до колена, био из једног дела. Будући да у ово време плочасти оклоп још увек није био развијен, у обзир би можда најпре дошли делови израђени од металних пречки, односно шипки, шина (*splint armour*), који су у XIV веку представљали део комбинованог оклопа. Током прве половине XIV столећа овај део опреме ратника такође доживљава значајан напредак. До тада је заштита за ногу углавном била верижна (*chausse*), али сада у употребу улазе и штитници за подколенице у виду металне плоче. Они су се користили још у античко доба, али су у средњем веку израђени од квалитетнијег челика и временом бивају састављени из две плоче спојене шаркама и кожним каишевима (гривник). Међутим, у првој половини XIV века у употреби је био штитник од једне анатомски обликоване металне плоче са поставом који је штитио подколеницу са предње стране.

²⁵ Ђ. Јанковић, „Нека запажања о властелинским шлемовима на ликовним представама у Србији XIV-XV столећа”, *Зборник Филозофског факултета* 16, Београд 1989, 147 и даље.

²⁶ Div. Rag. 30 дец. 1343: Јиречек, *н.д.*, 113.

²⁷ Д. Поповић, „Средњовековни надгробни споменици у Дечанима”, *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, ур. В. Ђурић, Београд 1989, 235, сл. 12.

Непознати витез из пратње српског владара имао је тунику која се носила преко оклопа и плашт за коња, а да је имао врхунску опрему свога времена сведочи и то да је користио металне рукавице, као и чињеница да је поседовао чак шест шлемова, два грудна оклопа, три седла и још пуно додатне опреме. По стандардима тог времена, у питању је био тешки оклопник који је располагао комплетном и савременом опремом.²⁸ Душанови оклопници користили су мачеве,²⁹ а сигурно и друго оружје своје епохе, копље, бодеж, штит, буздован и друго. Сliku како је могао изгледати један витез – тешки оклопник у служби Стефана Душана пружа камени кенотаф Лудвига II Тириншког у дворцу Вартбург у централној Немачкој из око 1350. године (сл. 5). Осим представе опреме коју чине панцирна кошуља, грудни оклоп, шлем, верижна подкапа, штитници за ноге и друго, овај споменик илуструје и обичај средњовековног племства да поседују више шлемова од којих је један типа великог шлема на коме се налази челенка.

За преко двадесет година колико је боравила у Србији, јединица најамника под командом витеза Палмана помиње се у више наврата.³⁰ Из тих вести као и запажања о њиховој опреми генерално се може закључити да је била састављена од 300 бораца који су имали најсавременије наоружање и војну опрему, као и да је била ангажована на различитим борбеним задацима. Припадала је роду тешке коњице, али је била способна и за обављање других борбених задатака у својству пешадије. Овај најамнички одред по правилу је дејствовао у свом пуном саставу, а на његовом челу непрестано је био један командант, витез Палман. Поједини подаци дозвољавају претпоставке о боравку још неке јединице западних најамника у Србији тога времена,³¹ али осим што се углавном може претпоста-

²⁸ М. Алексић, „Наоружање и војна опрема тешке коњице у време Стефана Душана”, *Велики прасак. Сто година атентата у Сарајеву*, ур. В. Петровић, Пожаревац 2015, 99. (у штамп)

²⁹ Div. Rag. 30 дец. 1343: *Јиречек н.д.*, 113.

³⁰ Dinić, *н.д.*, 398-401.

³¹ У име цара Душана 1336. године било је регрутовано 300 пешака (*III centos pedites*) који су у Србију требали да стигну преко Венеције: S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike II, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, Zagreb 1870, 11. (у даљем тексту: Ljubić, *Listine II*). Иако за одред немачких оклопника које помиње Јован Кантакузин у Беру у јесен 1350. године цар писац каже да су у питању исти они најамници које је упознао још 1342. године када су такође били у српској служби, околност да се налазе далеко од престонице и да нису уз свог владара који је у том тренутку предводио поход на другом крају земље, указује на могућност да у питању можда ипак није Палманов, већ неки други одред најамника који је у то време такође био у душановој служби: *Кантакузин, ВИНЈ VI*, 507. У групи података који би могли да упућују на постојање још неких немачких најамника у Србији осим палмановог одреда је и

вити да су у питању такође били оклопници, често није сигурно да ли су они заиста и стигли до Србије, колико су се евентуално задржали и на којим војним задацима су могли бити ангажовани.

* * *

Осим поменуте јединице тешких оклопника састављене претежно од страних најамника, расположиви извори из времена Душанове владавине пружају податке о постојању и других одреда истог или сличног састава у Србији. Убрзо по доласку на престо овај Немањић је почео да увози одређене количине наоружања и војне опреме, али се те поруџбине по обиму нису пуно разликовале од оних из времена његовог оца Стефана Дечанског. Међутим, подаци из Млетачког архива откривају да се увоз нагло интензивирао од 1341. године. У пет великих поруџбина од 1341. до 1349. године у Србију је преко Венеције увезено 1700 грудних оклопа углавном типа корача,³² затим 800 шлемова типа барбута, 500 комплета панцирних (верижних) кошуља заједно са покривачем за главу и врат, 800 заштитних оковратника, 1000 оклопа за подколенице, 600 пари различитих врста металних рукавица, 700 штитова (од чега 400 `на словенски начин`), 100 комплета оружја за коњаника и још доста другог наоружања у вредности од 1200 перпера.³³ Увоз великих количина наоружања у релативно кратком временском раздобљу указује на одлучност српског владара да модернизује своје војне снаге. При томе, ови бројеви не морају бити коначни будући да је увоз преко Венеције био само један, додуше вероватно најзначајнији трговачки правац из кога је у тадашњу Србију стизало оружје. Поред обима увезене опреме који је импресиван, наведени подаци из млетачког архива показују да је наоружање било намењено опремању јединица тешких оклопника и то најсавременијим типовима, истим оним које су користили и немачки најамници у Душановој служби.

члан 173. Душановог законика у коме се помиње властела и властеличићи у српској држави који могу бити и Немци: Динић, *н.д.*, стр 398-399. Млетачко веће својом одлуком од 5. маја 1341. године забрањује новачење најамника за српског краља што би могло да осликава стање које је испровоцирало њено доношење: Ljubić, *Listine*, II, 111.

³² Овом броју треба додати и 75 корача које су увезене у још једној мањој поруџбини, јуна 1341. године: Ljubić, *Listine*, II, 118.

³³ Ljubić, *Listine*, II, 111, 118, 144, 289, 453. S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike III, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, Zagreb 1872, 133-134. (у даљем тексту: Ljubić, *Listine* III); Ђ. Петровић, „Оружје Србије и Европа, XIII-XIV век”, *Европа и Срби – међународни научни скуп 13-15. децембра 1995*, ур. С. Терзић, Београд, 1996, 153-154. (у даљем тексту: Петровић, *Европа и Срби*).

Да је Стефан Душан предузео опсежну и систематску модернизацију своје војске постаје јасно не само на основу великог обима увеженог наоружања већ и када се упореде њихове врсте са онима из времена његовог оца, Стефана Дечанског (1321–1331). Душанов отац је такође увозио оружје и војну опрему из Италије, па иако су те количине неупоредиво мање и најчешће износе по неколико десетина, ретко до пар стотина комада,³⁴ могу се упоредити по типовима са онима из Душановог доба. У време Стефана Дечанског претежно су увожене панцирне кошуље, лакши типови шлемова као што су бачинело и гвоздени шешир без визира који нису штитили лице ни врат, затим верижни оковратници и метални штитници за потколенице.³⁵ Када се ови типови упореде са типовима оклопа и шлемова из Душановог времена, уочава се јасна разлика. Поред тога што је опрема оклопника из Душановог времена знатно савременија, она је и сложенија и тежа него пре. Употреба кораче не искључује панцирну кошуљу, заправо они су се носили заједно, док је шлем типа барбута такође био тежи и штитио је већи део главе него бачинело или гвоздени шешир.

Табела 1 – Упоредни приказ типова војне опреме који су увожени у Србију у време Стефана Дечанског и у време Стефана Душана.

Тип	Стефан Дечански (1321–1331)	Стефан Душан (1331–1355)
Оклоп	<ul style="list-style-type: none"> • Панцирна кошуља 	<ul style="list-style-type: none"> • Корача
Шлем	<ul style="list-style-type: none"> • Бачинело • Гвоздени шешир 	<ul style="list-style-type: none"> • Барбута

Радионичко порекло увеженог оружја из Душановог времена није познато, али је оно најпре могло потицати из северноиталијанских оклопарских центара. Та област и посебно град Милано у средњем веку су били познати по производњи најбољих оклопа, док о употреби корача у области Ломбардије имамо и ранија конкретна сведочанства.³⁶ Још бољу слику квалитета и начина израде поменутих оклопа пружају очувани примерци из XIV века из Милана, као и из саме Венеције.³⁷ Тако би околност да је ово оружје стизало у Ср-

³⁴ *Monumenta ragusina. Libri reformationum. Tomus V*, Zagreb 1897, 243; I. Man-ken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Beograd 1960, 297; *Diversa Cancellariae* 9, fol. 101, 18. X 1329; Петровић, *Европа и Срби*, 151–154.

³⁵ *Monumenta ragusina. Libri reformationum. Tomus 1*, Zagreb 1879, 80; Petrović, *Dubrovačko oružje*, 114.

³⁶ Видети напомену бр. 11.

³⁷ M. Scalini, "Corazzine e bacinetti dalla rocca di Campiglia", G. Bianchi, *Campiglia. Un castello e il suo territorio. II. Indagine archeologica, Volume 2*, Firenze 2004, 382.

бију преко северне Италије посредно указивала и на његов квалитет. О увозу наоружања из Ломбардије и околних области северне Италије у Србију постоје конкретни писани подаци из нешто каснијег времена.³⁸

Набавке наоружања из Венеције између 1341. о 1349. године биле су готово искључиво од по 500, 300, ређе 100 комада што управо одговара бројном стању јединице тешких оклопника по правилима средњовековне војне тактике. У том смислу посебно је илустративна поруџбина из новембра 1345. године која је очигледно била намењена опремању једне конкретне јединице од 300 бораца. Тада је набављено 300 грудних оклопа типа корача, 300 шлемова типа барбута, 300 штитника за врат, 300 штитника за подколенице, и 300 штитова.³⁹ И за поруџбину из маја 1347. се може закључити да је била намењена пре свега опремању једне јединице оклопника која је бројала 500 бораца. Том приликом, између осталог, увежено је 500 барбута, 500 оковратника и 500 штитника за подколенице.⁴⁰ Ова околност указује да је наоружање набављано ради опремања целих јединица које су у ово време и осниване.

Количина увежене војне опреме само током пете деценије XIV века вишеструко превазилази познато бројно стање најамничких јединица у Србији у то време што указује да су у земљи морале постојати још неке јединице исте врсте и састава којима је ова опрема била намењена. У случају да је опрема набављана за најамнике, било би потребно само попуњавање њихове оштећене или изгубљене опреме па би поруџбине биле знатно мање, а не у толиком обиму и у пуним бројевима за једну јединицу. Из прве деценије Душанове владе такође потичу подаци о поруџбинама оружја из Италије,⁴¹ али су оне углавном много мањег обима и вредности него из наредне деценије, па се можда управо у овим случајевима могу препознати набавке за обнову опреме постојећих јединица Душанове војске међу којима су могле бити и оне најамничке. Расположиви подаци показују и да су стране јединице које су дуже боравиле у Србији бројале по 300 бораца, а неке поруџбине преко Венеције су очигледно биле намењене за опремање јединица од по 500 ратника. Поред тога, међу увеженим наоружањем је и поруџбина од 400 штитова

³⁸ Видети напомену 76. О употреби оклопарских производа из северне Италије у Србији друге половине XIV века: Алексић, *Нови тупови*, 270-275.

³⁹ Ljubić, *Listine II*, 289.

⁴⁰ Ljubić, *Listine II*, 453.

⁴¹ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, Zagreb 1868, 384 (у даљем тексту: Ljubić, *Listine I*); Ljubić, *Listine II*, 4; Ђ. Петровић, *Србија и Европа*, 153.

“на словенски начин” који су морали бити намењени пре свега домаћим, а не страним борцима у Српској војсци.⁴²

Да краљ Душан није само опремао, већ заправо систематски оснивао нове војне јединице упућује и околност да је набављана опрема за тешку коњицу, врсту јединица о чијем постојању у српској војсци пре овог времена немамо података.⁴³ На основу обима и динамике поруџбина, може се претпоставити да су у ово време основане и опремљене најмање две јединице од 500 бораца, једна која је бројала 300 бораца и једна која је бројала 100 коњаника.

* * *

О постојању домаћих јединица тешко оклопљених коњаника у Душановој војсци говоре и други, конкретнији подаци који нам омогућавају да реконструирамо не само њихову опрему, већ и састав, па и офицере који су им командовали. У опису битке код Стефанијане маја 1344. године, Јован Кантакузин наводи да је Душан, који се тада налазио код Зихне у источној Македонији, одвојио “најбољи део своје војске и поставивши им заповедника по имену Прељуб” и послао га у потеру за турским снагама.⁴⁴ У каснијем опису цар писац каже да је Србима који су сјახали са својих коња у кретању сметала тежина њиховог оружја, као и да су Турци имали предност будући да су били лакше оклопљени од њих. Нема сумње да је овај „најбољи део“ Душанове војске чинила нека посебно опремљена и обучена коњаничка јединица или више њих. У опису битке код Стефанијане наводи се да су српски коњаници имали теже оклопе,⁴⁵ а подаци из Млетачког архива показују да би то најпре били оклопи типа корача. Управо у претходне две године (1341. и 1342.) у Србију су стигле кораче у две велике поруџбине од по 500 комада.⁴⁶ У опису напада на град Сервију у Тесалији у јесен 1350. године чију одбрану је такође предводио Прељуб, наводи се одред од 500 бораца под његовом командом.⁴⁷ Војвода Прељуб је био и на челу једне експедиционе армије која се у касно лето 1348. године упутила са за-

⁴² Ово је једна од ретких цифара увежене опреме која не одговара бројном стању борбене јединице од 500, 300 или 100 бораца. Ипак, највероватније су штитови били намењени за једну јединицу од 300 ратника и једну од 100, на шта упућује и структура увоза опреме из те 1349. године када је пред ових 400 штитова увежено још само 100 грудних оклопа и 100 рукавица: Ljubić, *Listine III*, 133-134.

⁴³ О коњици у средњовековној српској војсци: А. Узелац, „Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији”, *Војноисторијски гласник* 1/2014, Београд, 24 и даље (у даљем тексту: Узелац, *Српске војске*).

⁴⁴ Кантакузин, *ВИИИЈ*, VI, 458-459.

⁴⁵ Исто, 459.

⁴⁶ Ljubić, *Listine II*, 111, 144.

⁴⁷ Кантакузин, *ВИИИЈ*, VI, 513-516.

датком да освоји области Тесалије и Епира на крајњем југу Грчког копна. Њено језгро такође је најпре могао чинити одред тешких оклопника праћен другим помоћним јединицама.

Када се витез Палман, по наредби цара Душана, у касну јесен 1355. године са својим одредом оклопника упутио у Далмацију да заузме град Клис, заједно са њим пошао је и други истакнути царев војсковођа, Ђураш Илијић на челу својих снага са задатком да заузме град Скрадин. Одред којим је командовао Ђураш имао је исти задатак у Скрадину, као и Палманов у Клису, да одбије Угарски напад и издржи опсаду града.⁴⁸ Чак и у случају да Паламанов одред овом приликом није био у свом пуном саставу,⁴⁹ сигурно је да су снаге под командом Ђураша Илијића морале чинити јединицу сличне јачине, врсте и састава као и одред палманових најамника. То указује да је Ђураш Илијић такође могао бити један од официра цара Душана који је био обучен и у стању да командује једним одредом тешких оклопника. Могуће је да се и помен одреда од 500 оклопника које је Душан октобра 1345. године нудио као помоћ Венецији при опсади Задра не мора обавезно односити на стране најамнике већ можда на неку домаћу јединицу ове врсте.⁵⁰

Сви наведени подаци показују да је српски владар од почетка пете деценије XIV века почео плански да оснива домаће јединице оклопника сличног састава, опреме па и обуке по узору на такве јединице на Западу. Оваква намера делује логично и природно, будући да су у држави стално боравили Немачки најамници који су располагали војничком вештином коју су лако могли преносити домаћим борцима. Тиме се није само на много економичнији начин могло доћи до јединица истог или сличног састава и ефикасности (цена добрих најамника у средњем веку је била велика),⁵¹ већ се тако дугорочно развијала целокупна вештина ратовања у земљи.

* * *

Постоје још неки подаци који показују на који начин је Стефан Душан одмах након ступања на власт започео модернизовање своје војске по узору на западну вештину ратовања. Упоредо са напретком оклопа и друге заштитне опреме, током прве половине XIV века у Европи се усавршавају и различите врсте оружја као што је ве-

⁴⁸ Ljubić, *Listine III*, 305-306.

⁴⁹ Податак о „300 добрих људи” (*III centum boni homines*) у Клису у писму Трогирског кнеза од 15. децембра 1355. највероватније се односи управо на Паламанове витезове: Ljubić, *Listine III*, 292.

⁵⁰ Ljubić, *Listine II*, 279.

⁵¹ Узелац, *Најамничке војске*, 22-23.

лики витешки мач. Њега одликује дуго двосекло сечиво и дршка која у ово време наставља да се продужава омогућавајући тако руковање са обе шаке. До овог времена у већем делу континента, посебно јужним областима укључујући и средњовековну Србију, у употреби су били различити типови мачева, али су преовладавали они лакшег сечива и оштрог врха који су подједнако били намењени за ударце бодом и сечом. Велики витешки мач је се појавио и нешто раније, али је тек од XIV века постао доминантан тип у Европи. То оружје је било обавезан део наоружања тешке коњице (сл. 5), па нема сумње да су га користили и оклопници у Душановој војсци.⁵²

Постоје и конкретнији подаци који указују на почетак шире употребе великог витешког мача у средњовековној Србији. Већ прве године по Душановом ступању на престо, у Призрен је дошао Дубровачки мачар Мартоло са својим сином како би ковао мачеве за српског краља.⁵³ Из истог времена су и први сачувани подаци о домаћим мачарима у средњовековној Србији, у Котору⁵⁴ и у косовском селу Чабићу (1330/1331).⁵⁵ Они показују да је домаћи мачарски занат до тада већ у потпуности био развијен, чак и у појединим сеоским срединама, па се намеће закључак да је Мартоло морао доћи у Србију да би ковао неки другачији, посебан тип оружја. О каквом се типу мача радило, указује један нешто ранији податак, из новембра 1326. године у коме се каже да је Мартоло поседовао велики мач (*magna spata*) српског властелина Браноја Бранивојевића.⁵⁶ Израз *magna spata* као и *spada granda* у тадашњем Дубровнику највероватније је означавао велики витешки мач који су одликовале велике димензије и продужена дршка за једну и по или две руке.⁵⁷ Иако је у ово време већи део процеса производње једног мача обављао заправо ковач, а мачар је радио завршну обраду предмета,⁵⁸ присуство мачара Мартола који је у Призрен дошао најпре на две године али се по свему судећи ту задржао знатно дуже,⁵⁹ сведочи о интензивној производњи мачева у

⁵² Видети напомену 29.

⁵³ Ђ. Петровић, „Оружје Србије у касном средњем веку“ у: *Историја примењене уметности код Срба I*, ур. Н. Андрејевић-Кун, Београд 1977, 128 (у даљем тексту: Петровић, *Оружје*).

⁵⁴ У најстаријим сачуваним свескама Которског архива из 1326 – 1337. године наводи се девет ковача и два мачара, Судско – нотарске књиге I-2, 63, 65, 109, 175, 368, 324: Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*, Цетиње 1957, 161.

⁵⁵ Дечанска повеља, *Задужбине Косова*, Призрен-Београд 1987, 332.

⁵⁶ *Diversa Cancellarie* 8, fol. 121, 8 новембра 1326: Јиречек *н.д.*, 109; Petrović, *Dubrovačko oružje*, 24.

⁵⁷ Petrović, *Dubrovačko oružje*, 24.

⁵⁸ М. Алексић, *Medieval Swords from Southeastern Europe*, Belgrade 2007, 16 (у даљем тексту: Алексић, *Swords*).

⁵⁹ Петровић, *Оружје*, 128.

Душановој престоници. Велики витешки мачеви су били познати у Србији и пре доласка Мартола о чему говори то да га је поседовао истакнути властелин из Хума, Браноје Бранивојевић, али се до њих тада највероватније долазило увозом, на пример поруцбинама каква је била она из 1313. године када је за Стефана Дечанског требало да се увезе 108 мачева преко Венеције и Дубровника.⁶⁰

Однедавно је познато још једно писано сведочанство о употреби великих витешких мачева у Душановој Србији. Реч је посланству које је овај Немањић упутио мамелучким султанима у Египат, а које је приспело на обале северне Африке у пролеће 1344. године.⁶¹ Српска делегација је свечано примљена на калифовом двору у Каиру 24. маја и том приликом је предала поклоне свог владара међу којима је био и један украшени мач са дугом дршком. Арапски хроничар је приметио да мач има дугу дршку, што је једна од главних особина која разликује велики витешки мач од ранијих типова као и од другог сечног оружја које је тада било у употреби у северној Африци и на Блиском истоку. Околност да је мач био украшен указивала би да се радило о церемонијалном оружју.

Постојање великих витешких мачева у Србији може се документовати и кроз археолошке налазе са наше територије.⁶² Неки од њих на сечиву имају знак вука у трку што је сигнатура мачарских радионица из јужнонемачког града Пасауа, једног од водећих европских центара за производњу ове врсте оружја. О томе да су домаћи ковачи успешно усвојили производњу великог витешког мача говори и каснија појава особеног типа овог оружја у Србији које је у Дубровнику 1391. године забележено под називом спада скјавонеска, односно српски мач.⁶³ Пример великог витешког мача показује начин на који су и неке друге нове врсте и типови оружја у ово време могли бити уведени у употребу у српској војсци.

Да је владар на различите начине дистрибуирао оружје и међу својим племством, илуструје члан 48 Душановог законика где се прецизира да после смрти властелина "добри коњ и оружје" треба да се врате цару, а витешки појас и свечана одећа остају у трајном

⁶⁰ Ljubić, *Listine I*, 266. Могуће да је у још једној поруцбини оружја из Венеције из 1318. године чија врста није прецизирана такође могло бити оваквих мачева: Ljubić, *Listine I*, 166.

⁶¹ А. Узелац, „Србија и Мамелучки Египат током XIII и XIV века”, *Београдски историјски гласник* 4, 2013, 23-37.

⁶² Aleksić, *Swords*, 15, 55-57.

⁶³ Test. Not. 8, fol. 2: Petrović, *Dubrovačko oružje*, 101-104; М. Aleksić, "Some Types of Hilts of Medieval Swords from Southeastern Europe", *Cum Arma Per Aeva*, ed. P. Kucypera, P. Pudlo, Torun 2009, 155-173.

власништву властелинове породице.⁶⁴ Под оружјем које се овде помиње најпре треба помишљати на мачеве који су се очигледно производили у већем броју, а можда и на друге врсте наоружања. Податак о “добрим коњима” које је владар давао својој властели указује да је Стефан Душан и по овом питању могао чинити кораке да унапреди постојеће стање. Ратни, борбени коњ је био изузетно важан и за спремност тешких оклопника, па нема сумње да се на њих обраћала посебна пажња.⁶⁵

* * *

Подаци о унајмљивању целих јединица тешких оклопника као и формирање таквих домаћих одреда указује да је од прве половине XIV века српска војска почела да уводи ову врсту јединица у свој борбени ред. Тешка коњица није била само елитна средњовековна јединица, већ је у тактичком смислу представљала језгро модерне војске тог времена, а њен јуриш најчешће је био пресудан тренутак битке. Уређено дејство тешке коњице на бојном пољу захтевало је постојање и других врста јединица које су јој пружале тактичку подршку, као што су одреди лаке коњице или стрелаца. Поред тога, оснивање и одржавање једне тако сложене и високоспецијализоване јединице или више њих отварало је и друга битна питања као што је начин регрутације и попуњавања њиховог састава, затим обука у руковању посебним оружјем и опремом, маневри и тактичко увежбавање са другим јединицама. То указује да је увођење тешке коњице у редовни састав српске војске морало утицати и на преуређење читаве њене структуре и тактике на новим принципима и по узору на модерне европске војске тога времена.

Јединице тешких оклопника захтевале су посебну обуку и повећану посвећеност њених чланова што упућује на могућност да су функционисале као стална или полустална војска. До овог времена сталне јединице у Србији чинили су углавном само страни најамници који се најчешће помињу уз владара.⁶⁶ Подаци о оснивању нових јединица оклопника указују на могућност да од времена Стефана Душана у Србији постоје и домаће јединице сталне или полусталне војске.

О припадницима ових домаћих јединица оклопника немамо конкретних података, али о њиховом положају може говорити околност да су сви по имену познати чланови Паламновог одреда носи-

⁶⁴ Законик цара Стефана Душана, Манастир Хиландар, Православно удружење «Свети Сава», Нови Сад 2012, 20.

⁶⁵ О војним коњима у средњовековној Србији: А. Узелац, „Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији”, *Војноисторијски гласник* 1/2014, Београд, 24-28.

⁶⁶ Узелац, *Најамничке војске*, 10-11, 21.

ли неку племићку титулу.⁶⁷ Са друге стране, Кипарски канцелар Филип де Мезијер у опису боравка папског посланства на Душановом двору 1355. године, наводи да су уз српског владара “многи немачки племићи и други најамници” (*multi ibi nobiles Teutonici et alii stipendiarii*),⁶⁸ што значи да ипак нису сви припадали овом друштвеном staleжу.

Пример палманове јединице указује да су и чланови домаћих јединица оклопника највероватније имали статус властеле, и то најпре властеличића, али да је у том смислу могло бити и изузетака. Околност да нису сами набављали своју опрему већ да их је опремао владар, указује да су можда ипак нешто више били везани за двор свог господара. Да је ово питање могло бити решавано и у складу са конкретним околностима и не тако круто, показује пример Дубровника у коме су оклопе типа корача до 1349. године поседовали само припадници комуналног племства, а после те године могли су их имати и пучани.⁶⁹ За питања попуњавања састава јединица оклопника и њених чланова од користи могу бити и подаци о рођацима витеза Палмана, синовцу Георгу и брату Кијаране (?), који су служили под његовом командом,⁷⁰ а иста појава може се наслутити и током преговора Ђураша Илијића у Скрадину, када се уз њега том приликом помињу његова браћа Никола и Владин (“Blandini”).⁷¹

У писму Трогирског кнеза Шибенском кнезу и венецијанском провидуру у Далмацији приликом опсаде Скрадина децембра 1355. године поред Палмана помиње се и извесни Мршота (“Mersote”).⁷² Ова личност је препозната као један од заповедника, поред Палмана, српских снага у Скрадину,⁷³ па иако је његова улога могла бити и нешто другачија, његово словенско име буди занимање за могућност да је у Палмановој јединици могло бити и домаћих људи. Са друге стране, Филип Мезијер наводи да су немачки најамници на Душановом двору сви добри католици,⁷⁴ што упућује на супротан закључак, односно да је евентуално присуство Срба у овој јединици могло бити само појединачно.

⁶⁷ Динић *н.д.*, 398.

⁶⁸ Јиречек, *н.д.*, 113-114; Динић, *н.д.*, 398.

⁶⁹ *Monumenta ragusina: libri reformationum. Tomus II*, Zagreb 1882, 79; Petrović, *Dubrovačko oružje*, 101.

⁷⁰ Палманов синовац Георг (Giorgius), Div. Rag. 30. dec. 1343 и његов брат Chi-arane (?), Div. Rag. 26. okt. 1336: Јиречек, *н.д.*, 113.

⁷¹ Ljubić, *Listine III*, 304.

⁷² Ljubić, *Listine III*, 292.

⁷³ D. Gruber, *Borba Ludovika I s Mlečanima za Dalmaciju*, Zagreb 1903, 77, где је ово име прочитано као „Мрзота”.

⁷⁴ Јиречек, *н.д.*, 114.

Тешко оклопљена коњица негована је и развијана у Србији и после Душанове смрти што показује, између осталих, податак да је краљ Вукашин 1367. године увезао из Дубровника 20 оклопа за коње,⁷⁵ као и увоз веће количине наоружања из Ломбардије и околних области северне Италије за Николу Алтомановића у пролеће 1371. године.⁷⁶ У ово време на нашим просторима тешки оклоп је већ постао широко раширен део војне опреме. То потврђује и одлука Дубровачког већа из 1366. године о забрани извоза и увоза оклопа од које се изузимају људи из Србије и Босне који и даље могу доносити своје оклопе на поправку у град Светог Влаха у коме су тада радила два оклопара.⁷⁷ Дубровачко Веће умољених дозволило је 1381. године Балши II Балшићу да купи 30 оклопа и да поправља своје кораче код општинских оклопара.⁷⁸ Ови примери указују на могућност да је поједина крупна властела и у време цара Душан могла имати под својом командом неке јединице које су функционисале као стална војска. У време византијско-турског напада у јесен 1350. године док се Душан са главнином војске налазио на походу на западу, у српским пограничним областима помињу се значајне војне снаге под командом ћесара Прељуба и Радослава Хлапена, међу којима и одред страних најамника. Посебан статус, у војном смислу, које су поједине пограничне области имале у српској држави традиционално је био уређен у форми крајишта на чијем челу се налазио властелин крајишник, а да је о његовим овлашћењима као и обавезама српски цар водио посебно рачуна, говори више чланова његовог Законика који се баве овим питањима.⁷⁹

* * *

Осим модернизовања војне опреме и оружја, оснивања нових врста јединица, као и борбених и тактичких иновација, Стефан Душан је предузимао и важне мере на унапређењу целокупног борбеног духа своје војске. Српски цар је упамћен као велики љубитељ витешких обичаја, а у Дубровнику је остало сећање да је често приређивао витешке двобоје, турнире и забаве – ђостре и багорде.⁸⁰

⁷⁵ Div. Sanc. 21, fol. 4. Петровић, *Оружје*, 157.

⁷⁶ *Monumenta Ragusina. Tomus IV, Zagreb 1896*, 123-124; Ј. Тадић, *Писма и упуства Дубровачке републике I*, Београд 1935, 222; Петровић, *Оружје Србије и Европа*, 157-159. Оружје је набављано из Ломбардије, Анконитанске марке и области Венеције (вероватно Белуна).

⁷⁷ А. Соловјев, *Књига свих реформација града Дубровника*, Београд 1936, 88-89.

⁷⁸ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике I*, Београд 1951, 150.

⁷⁹ М. Благојевић, „Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године”, *Историјски гласник* 1-2/1987, 30-34.

⁸⁰ *Orbin*, 108.

Његов надгробни споменик у виду витешког жисана уобичајеног за западноевропске владаре најбоље илуструје колико је овај Немањић ценио витешку културу свога доба.⁸¹

Својеврсни процват витешких обичаја у Србији за време Душана илуструје и нагли развој домаће хералдике. Од његовог времена породична знамења и грбови постају готово обавезни део традиције српског племства а да је то могло бити осмишљено и иницирано на владаревом двору указују аналогije са једним од најстаријих познатих Европских грбовника, Циришким грбовником који је настао око 1335–45. године.⁸² Ова колекција хералдичких симбола нижег немачког племства са простора Швапске, североисточне Швајцарске, Алзаса и области Бадена садржи веома сличне или чак исте мотиве и решења која се могу наћи на раним примерима српске хералдике из доба Душанове владавине.⁸³ Као пример за то може послужити монументална надгробна плоча царевог протовестијара Томе Борислава из манастира Сопоћани са представом шлема са застором и челенком у виду орловог крила.⁸⁴ Мотив орловог крила је приказан у више наврата и у Циришком грбовнику.⁸⁵ Већ поменута надгробна плоча непознатог витеза из северозападне припрате манастира Дечани (сл. 4) има хералдичку представу шлема са челенком у виду уздигнутих руку која такође спада у репертоар мотива из Циришког грбовника.⁸⁶ Овоме се могу додати бројни други, нешто каснији примери српске хералдике који такође имају хералдичке представе које су присутне у Циришком грбовнику. Наведена сличност мотива, као и хронолошка и просторна блискост Паламновог порекла и других познатих витезова Душанове телесне гарде који потичу управо из суседних Алпских области, указују да су припадници ове јединице имали и одређену улогу у преношењу хералдичких мотива, али и других елемената витешке културе у Душанову Србију.⁸⁷ Оваквом закључку ишла би у прилог и околност да је ово немачко племство било интегрисано у државни систем Србије.⁸⁸

⁸¹ Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 116-119.

⁸² Н. Runge, *Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des vierzehnten Jahrhunderts*, Zürich 1860; W. Merz, *Die Wappenrolle von Zürich: ein heraldisches Denkmal d. 14. Jahrhunderts in getreuer farb. Nachbildung d. Originals mit d. Wappen aus dem Hause zum Loch*, Zürich, 1930.

⁸³ В. Иванишевић, „Развој хералдике у средњовековној Србији”, *ЗРВИ* 41, 2004, 216.

⁸⁴ Д. Филиповић, „Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани”, *Новопазарски зборник* 7, 1983, 46-49, Т. VI.

⁸⁵ Runge, *н.д.*, Taf. I – VIII.

⁸⁶ Merz, *н.д.*, Taf. X.

⁸⁷ Иванишевић, *н.д.*, 217.

⁸⁸ Динић, *н.д.*, 398-399. С. Шаркић, „Правни положај странаца у средњовековној Србији”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2011, 65.

Витешка култура у средњовековној Европи није представљала само скуп одређених друштвених вредности, образаца понашања или естетике човека тога времена, већ пре свега важно средство за мотивацију и подизање борбеног морала војске и ратника. У таквом светлу треба најпре посматрати однос европских владара према општим традицијама витештва и нема сумње да је овај њен аспект био препознат и на српском двору. Иако о постојању витешких обичаја у средњовековној Србији постоје много ранија сведочанства од Душановог времена,⁸⁹ интензивно ширење витешке културе у ово време показује да је она управо тако схваћена од стране српског владара, као важно средство за подизање борбеног духа племства и читаве војске. Због тога ширење витешке културе у Србији не треба посматрати као само просто преузимање одређених популарних културних образаца свога времена, већ најпре као још један елемент Душанове реформе војске.

Сви изнети подаци показују да је Стефан Душан још као млади краљ поседовао свест и жељу да модернизује српску војску по принципима западне вештине ратовања. На основу детаљног пописа опреме једног припадника његове јединице тешких оклопника под командом витеза Палмана као и археолошке и друге грађе, можемо реконструисати како је изгледао један тешки оклопник у Србији овог времена. Поред довођења страних најамника и друге мере које је Душан предузимао одмах по доласку на престо указују на његову тежњу да модернизује наоружање у својој војсци и уведе нове типове оружја. Овим мерама на почетку његове владавине треба придодати и увоз оружја у количинама које су углавном биле уобичајене у Србији у периоду пре његовог доласка на престо. Међутим, почевши од 1341. године, ове поруцбине постају упадљиво веће. У наредних девет година у Србију је преко Венеције увезена знатна количина различитог наоружања и војне опреме и то модерних типова које су користили западни оклопници. Поруцбине наоружања су готово по правилу биле од по 300, 500 и 100 комада, што одговара бројном стању ове врсте јединица по правилима средњовековне вештине ратовања. То указује да је српски владар почетком четрдесетих година XIV века приступио интензивном оснивању домаћих јединица тешких оклопника о чијем постојању пре тога у Србији нема сазнања. Расположиви подаци омогућавају да препознамо и неке од војних подухвата у којима су ове домаће јединице оклопника

⁸⁹ Узелац, *Најамничке војске*, 17-21; Алексић, *Тешка коњица*, 102-104; О пореклу западног витештва у византијским традицијама: М. Алексић, „Витештво у средњовековној Србији”, *Нови гласник* 1/2015 (у припреми).

учествовале, као и официре који су им командовали. Увођење тешке коњице у редовни састав српске војске условило је и тактичко прилагођавање њеног борбеног реда овим јединицама, а самим тим и преуређење целе војске. Све ове мере указују да је српски владар предузео систематску и свеобухватну реформу својих војних снага. Поред тога, Стефан Душан је приступио и интензивном ширењу витешке културе, као важног средства за јачање мотивације и борбеног духа ратника што се такође може разумети као део његове тежње да реформише своју војску. Све ове мере биле су део Душанове војне реформе чији је циљ био да се српска војска унапреди и сврста у ред модерних европских војски свог времена.

На крају, можемо изнети оцену да је реформа војске Стефана Душана, упркос појединим тешкоћама, успешно спроведена и да је испунила свој циљ. Она је допринела успесима на бојном пољу који су омогућили територијално ширење и јачање државе, али је и дугорочно унапредила вештину ратовања на нашим просторима. Српска средњовековна војска постала је борбено и тактички оспособљена за самостално вођење и најсложенијих ратних операција по савременим схватањима тадашње ратне вештине. Од времена Стефана Душана њено језгро и главна ударна снага постаје тешка коњица, а традиције ове елитне средњовековне врсте јединица успешно су неговане и развијане и у доба деспотовине.

Mag. Marko Aleksić

BELGRADE

SERBIAN ARMY REFORM DURING THE PERIOD OF STEFAN DUŠAN

(Summary)

One of the main stages in the development of the medieval Serbian Army was the reform carried out by King and Emperor Stefan Dušan Nemanjić (1331-1355). During his reign, a unit of 300 heavily-armed mercenaries was present in the country as the ruler's bodyguard. Preserved in the Dubrovnik archives is a document containing an equipment list of one of the members of this unit. The individual soldier's equipment consisted of two torso coat plates of armor (coracia), three barbute helmets with mail collar (barbutas cum mallis), three great helmets with a crest, two mail collars, a pair of metal armor for the legs to the knees (greaves), a pair of metal cuisses, a pair of

metal gloves, two tunics (*surcotte*), a blanket for horses, and three saddles. In the absence of documents on local arms production, significant data provide information from the Venetian archives. They show that in the period from 1341 to 1349, there were five major imported military equipment shipments Serbia received, consisting of 1,700 coat of plates (*coracias*), 800 *barbutas*, 500 sets of chain shirt with a covering for the head and neck, 800 mail collars, 1000 pairs of greaves, 600 pairs of metal gloves, 700 shields of which 400 were "in the Slavic manner," 100 sets of weapons for horsemen, and many other undefined items of armament. Imports into medieval Serbia were also from other trade routes, so these large numbers of arms and armor, which probably came from northern Italian workshops, should not be considered to be final. Venetian archival data on the types of weapons shows that Dušan was importing the same type of equipment which was used by mercenaries in his service. Its numbers, which coincided with orders of between 300 and 500 pieces, show that he was establishing new domestic units of heavily-armored cavalry. Historical data about 500-man detachments under the command of the Duke Prelub in 1344 and 1350, as well as a detachment of about 300 men-at-arms under the command Djuraš Ilijić from 1355, identify some of the local military units that Dušan founded and for which the imported equipment was intended. Heavy cavalry was one of the most important combat units of medieval armies, which set the model for tactics of other units and of the army as a whole. Therefore, the establishment of new heavily-armored cavalry units and their introduction into the battle line of the army led to significant innovations in its structure and military tactics. The use of heavy cavalry in the Serbian Army can be reliably dated to the Battle of Velbužd in 1330 where Stefan Dušan was personally leading the attack of these units, which were composed mostly of mercenaries from the West. Dušan Nemanjić is remembered as a fancier of chivalrous traditions and organized knight tournaments whose winners were rewarded with a knightly belt. At that time the custom of possessing a family coat of arms had spread among the Serbian nobility which, along with other information, suggests a booming of the chivalric culture in Dušan's Serbia. The practice and ethos of chivalry, which was not just a collection of popular cultural patterns of medieval society, but primarily an important element for raising the fighting morale of the whole army, spread throughout medieval Serbia. It is another element, in addition to the modernization of arms and armor, that contributed to the establishment of new military units of heavy cavalry, as well as tactical modernization of the whole army, of Stefan Dušan's reform of the Serbian Army.

Сл. 1 – Фреска Светог Ратника из манастира Лесново код Кратова, источна Македонија, из 1349. године

Сл. 2 – Налаз шлема типа барбути из реке Неретве код Мостара, XIV век

Сл. 3 – Камена надгробна плоча великог војводе Николе Стањевића из цркве Св. Стефана у селу Конче, југоисточна Македонија, око 1370. године

Сл. 4 – Камена надгробна плоча непознатог витеза из припрате манастира Дечани, XIV век

Сл. 5 – Камени кенотаф грофа Лудвига II Тиринског у дворцу Вартбург, централна Немачка, око 1350. године

Сл. 6 – Кула Опрах у западном делу Клишке тврђаве која се под овим називом помиње (Оргаск) и 1355. године када је у њој борао витез Палман са својим оклопницима. Поглед са северозапада

УДК 355.48(497.11)"1389"(093)

Др Ђорђе Бубало, ванредни професор

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

E-mail: djbubalo@f.bg.ac.rs

ЈЕДАН НЕЗАПАЖЕН ИЗВОР О КОСОВСКОЈ БИЦИ*

АПСТРАКТ: У раду се анализира једна незапажена приповест о Косовској бици, која је сачувана као додатак Хроници света монаха Алберта, написаној средином XV века у цистерцитским манастирима Хајстербах и Ждјар. Из текста приповести издвојене су и анализирани две групе мотива и података – они који се не јављају ни у једном другом познатом извору о овом догађају и они за које постоје паралеле у другим изворима. На основу тога износи се претпоставка да је заматак текста о Косовској бици у Албертовој хроници настао негде на јадранском приобаљу у време сразмерно блиско догађају који описује.

Кључне речи: *Хроника монаха Алберта, Косовска битка, Ђурађ Страцимировић, султан Мурат, Пробиштит, краљ Твртко I.*

I

Ролф Шпрандел (Rolf Sprandel), професор у пензији Филозофског факултета Универзитета у Вирцбургу (Würzburg), Немачка, приредио је пре више од две деценије, у угледној едицији *Monumenta Germaniae Historica*, као 17. књигу серије *Scriptores rerum Germanica-*

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177025 *Српско средњовековно друштво у писаним изворима* који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

rum, Nova Series, Хронику монаха Алберта.¹ Спис је подељен, према обичајима западне хронистике, на папску и царску хронику и обухвата раздобље од 1273/77. до 1454/56. године. Сачуван је у два рукописа. Један се налази у Државном архиву у Брну, Чешка република и дело је цистерцитског монаха Алберта, који је завршио преписивање 22. фебруара 1458. Алберт је већи део хронике написао у манастиру Хајстербах (Heisterbach) у Рајнској области, а довршио у Богородичном манастиру у Ждјару (данас *Žďár nad Sázavou* у Чешкој републици). Писар рукописа идентификован је с аутором Хронике, па тако имамо срећу да нам се сачувао сам аутограф.² Други рукопис чува се у Аустријској националној библиотеци у Бечу, потиче из друге половине XV столећа и представља препис Албертовог аутографа.³

С обзиром на садржину дела и предмет пажње хроничара римских папа и римско-немачких царева, у делу такве врсте нису се могли очекивати нови подаци о српској историји. Зато и није привукло пажњу наше историографије. Истина, у основном тексту таквих података заиста нема, али испоставило се да се вести о српској историји и с њима повезана пријатна изненађења крију у додацима на крају рукописа. Након описа царског сабора у Нирнбергу, одржаног 1454. године, последње вести царске хронике, записана је белешка да је 1456. Улрих II Розенберг, чешки великаш, послао из Угарске документ, „in qua etiam hoc inerclusa tenebantur“. Следи целовит препис писма Јанка Хуњадија угарском палатину Ладиславу Горјанском, од 24. јула 1456, из Београда тек ослобођеног турске опсаде. Хуњади писмом обавештава о знаменитој хришћанској победи над Турцима.⁴ Писмо није непознато, објављено је још 1907. године у дипломатару о односима Угарске и Србије, и то на основу преписа, не много познијег од настанка писма, који се чувао у архиви племићке породице Шварценберг (Schwarzenberg) у Чешком Крумлову.⁵

После текста писма налази се опис Косовске битке, без података о предлошку и његовом пореклу. Овај опис, колико ми је познато, није до сада коришћен у историографији о Косовској бици,⁶ садржи нове и је-

¹ *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77-1454/56*, hrsg. von R. Sprandel, MGH, *Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series XVII*, München 1994.

² *Исто*, 15-18.

³ О рукописима *Исто*, 12-15.

⁴ *Исто*, 323-325.

⁵ L. Thallóczy - A. Aldasy, *Magyarország es Szerbia közti összekötetesek okleveltar*, MHN 33, Budapest 1907, 208-209. Тврђава Крумлов била је у средњем веку резиденција племићке породице Розенберг, а 1719. дошла је у посед породице Шварценберг. Тиме се открива заједничко порекло преписа Хуњадијевог писма у Хроници монаха Алберта и оног које је послужило као предлошак за издање у Талоци-Алдашијевој збирци.

⁶ Литература о Косовској бици је непрегледна. Као полазиште могу послужити следећи прегледи или новији радови: S. Ćirković, „Kosovska bitka u svetlu najnovijih istraži-

динствене појединости и представља је као велику хришћанску победу. Ваљало би се запитати с којим разлогом су два изразито афирмативна текста о хришћанско-турским сукобима унета као додатак у једну светску хронику, с којом немају непосредне везе. У оба дела хронике, сагласно раздобљу које је обухваћено и спољнополитичким преокупацијама тадашњих папа и царева, подаци о сукобима с Турцима ограничени су на најважније битке, и то одреда оне у којима су хришћани били поражена страна – Никопол, 1396, Варна, 1444. и пад Цариграда 1453.⁷ Ни папе ни немачки цареви још увек нису били непосредно угрожени, осим ако не рачунамо цара и угарског краља Жигмунда (1387-1437), али у време када је Алберт писао своју хронику, близина Турака била је све осетнија у земљама којима је владао цар Фридрих III (1452-1493). Под јаким утиском пада Цариграда и потоњих турских продора ка средњој Европи, хроничар је окончао спис у суморном расположењу. Утолико су пожељније биле радосне вести о турском поразу под Београдом, које је Алберт накнадно преписао, додавши и опис Косовског боја, обогатив истим тоновима турске катастрофе, с циљем, слутим, да концем свога дела пружи охрабрење и себи и својим читаоцима.

Текст о Косовској бици у додатку Хроници монаха Алберта, према Шпранделовом издању, гласи:⁸

Anno Domini MCCCLXXXVII. die XV. mensis Iunii Amorus imperator Turcorum cum ducentis milibus equorum venerat et suo tributo subiugaverat terram usque ad Albaniam. In Cassopoe Noveberde, id est Novimontis, dyocesis Catharii, Christianis Regis Rascie, Regis Ungarie, Sclavis et Albanensibus numero LXX milia virorum hoc modo conflictum est: Statuto die belli in crastinum dicte diei Amorus infideliter diem prevenit inveniens campum nondum dispositum. Tunc quidam baro parciem Almanie nomine Probotic,⁹ id est passa scutum, exploravit a quodam Turco, quem captivaverat, in quo loco acierum suarum staret Amorus, sub maximis promissionibus. Ad que respondit, quod in bastica mulorum cathenatorum et corio cocto coopertorum. Mox idem baro instructa sua acie recto impetu invasit basticam. Et occisis mulis daga percussit in pectore Amorum. Et ipse percuciens cum omnibus suis statim illic mactati sunt.

vanja (istoriografski osvrt)", *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски"*. Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев", 86-5/1992-1993, 9-17; преглед објављених научних резултата поводом шестстогодишњице битке даје С. Ђирковић, „Српско-турски односи у делу Стојана Новаковића“, [предговор књизи:] Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Изабрана дела књ. 3, Београд 2001, XIX, нап. 18; М. Шуица, *Вук Бранковић. Славни и велможни господин*, Београд 2014.

⁷ *Die Weltchronik des Mönchs Albert*, 171, 304, 320, 322.

⁸ *Исто*, 325-327.

⁹ У бечком препису: Probosstik.

Interea Baysach secundogenitus Amorati confligit et captivavit Georgium Balec maiorem dominum Albanie et misit eum patri suo captivum, quem iam iacens in agone decollari iussit per Achabum primogenitum suum, et statim exspiravit Amoratus predictus et ipse Achabus primogenitus Amorati in sede patris locatus est. Hiis itaque deductis, prefatus Baisach accessit et fratrem in sede patris repertum decollavit, cum prevaleret illi in factis armorum. Et illico intronizatus est. Tandem alie Christianorum acies hoc audientes insiliverunt generaliter in Turcos et trucidaverunt illa die centum milia. Et ex Christianis LX milia ceciderunt. Alii autem Turci in fuga perierunt. Sed prefatus Baysach secundogenitus Amorati per dominum insule Metelini cum tribus milibus tantum salvatus est pecunia mediante, qui dominus Christianus Veneciis reputatur et cetera.

II

Основни утисак који приказ Косовске битке у Албертовој хроници оставља на читаоца јесте опис Муратове смрти у средишту приповедачеве пажње и неупитна победа хришћана као последица тог догађаја. Суочен са до сада откривеним и тумаченим изворима о Косовском боју, овај се истиче јединственим појединостима, али и паралелама, посредним или непосредним, с познатим сведочанствима. Као и код већине новооткривених извора о Косовској бици, ново је и комбиновање непознатих појединости са онима које се у истом или сличном виду јављају и у од раније познатим описима. И једна и друга одлика може помоћи да се приближно одреди порекло и време настанка списа, који је Алберт унео у своју хронику.

Опис Косовског боја у Албертовој хроници садржи најмање четири групе мотива и података који се не налазе ни у једном другом познатом извору о том догађају:

1. *Начин на који хришћански јунак доспева до Мурата и прилике да га усмрти*

У познатим описима Муратове смрти, безимени јунак, или Лазар, или Милош, сам или у пратњи, успева у јеку борбе да се пробије до султана и убије га, или, још чешће, сам доспева тамо, оклеветан као издајца међу својима, правећи се да је пребегао Турцима, обично пошто је битка већ одлучена у њихову корист, и убија султана пришивши му ради наводног одавања почаст¹⁰. У овом приказу, неки племић из области Немачке, именован Пробоштић, о чијем ће имену и пореклу бити речи доцније, успео је да зароби једног Тур-

¹⁰ О. Зиројевић, „Милош Обилић у турским изворима“, *Свети кнез Лазар. Споменница о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989*, Београд 1989, 249-260; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 2001, 9-45.

чина и да му измами, уз велика обећања, податке о тачном месту Муратовог шатора међу турским бојним редовима. Пробоштић се, одмах, устремио на то место с војницима којима је заповедао, пробио се до султана и задао му смртоносни ударац.

2. Идентитет и положај хришћанског заповедника којег су Турци заробили и погубили

У већини извора о Косовској бици, без обзира на порекло и време настанка, судар између српске и турске војске оличен је у кнезу Лазару и султану Мурату, који из њега нису изашли живи. Не упуштајући се сада у разматрање стварног, непосредног и симболичног, далекосежног одјека погибије оба владара на схватања савременика и потоњих генерација о исходу и значају Косовске битке, ваља подсетити и на оне, истина малобројне изворе, јасног порекла и с њиме повезане идеологије, који прећуткују Лазареву смрт, односно погибију предводника хришћана. То су писмо краља Твртка Трогиру (1. август 1389), којим шаље радосне вести о својој победи над Турцима, и одговор Фиренце (20. октобар 1389) на Твртково, несачувано писмо, с изразима радости и честиткама за победу над Турцима.¹¹ Твртково упориште за такав приказ битке препознато је у његовој владарској идеологији и претензијама на наслеђе Немањића. Он је, с тим у складу, себе видео у улози владара над читавом српском војском која се супротставила Турцима, па је, да тако кажем, оставши жив, иако није узео непосредног учешћа у боју, док је владар противничке војске пао на бојишту, то сматрао речитим знацима велике победе над Турцима и заслуге и славу пригрлио за себе.¹² У таквом приказу догађаја није било места ни за Лазара, нити за истицање његове погибије.¹³

У причи коју је сачувао монах Алберт, хришћанску војску предводили су краљ Рашке (*Rex Rascie*, што је један од уобичајених начина титулисања босанског краља у латинским изворима) и краљ

¹¹ В. Макушев, „Прилози к српској историји“, *Гласник Српског ученог друштва*, 32/1871, 173-177; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. XVII, ed. Т. Smičiklas, Ј. Stipišić, Zagreb 1981, 212-213, № 158; С. Ђирковић, „Историјски извори о Косовском боју“, *Битка на Косову 1389. године*, Галерија САНУ, св. 65, Београд 1989, 169-171.

¹² С. Ђирковић, „Косовска битка у светлости нових истраживања“, *Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века*, Зборник радова посвећен шестстогодишњици Косовске битке, Београд 1989, 32-33.

¹³ Далеки и изобличени одјек те идеологије налази се у кратком приказу Косовске битке у анонимној дубровачкој хроници с краја XV века. Тамо стоји да су се на страни хришћана борили и кнез Лазар и краљ Босне, али да је смрт у бици нашао краљ Босне (*Annales Ragusini anonymi, item Nicolai de Ragnina*, ed. N. Nodilo, MSHSM XIV, Zagreb 1883, 48).

Угарске, али је као најугледнији међу господом на хришћанској страни живот изгубио „Georgius Bales maior dominus Albanie“. Ђорђе Балеч, господар Албаније, која је у то време, као географско-политички појам обухватала и Зетско приморје,¹⁴ може се идентификовати једино са Ђурђем II Страцимировићем Балшићем. Ђурђева веза с Косовском битком, о чему у изворима нема потврда, своди се у историографији на, углавном неподељене, тврдње да у том догађају није узео учешћа. Иако је био зет кнеза Лазара, Ђурађ је претходне године, као огорчени противник краља Твртка, навео Турке на Босну, али је њихов поход код Билеће доживео неславан крај. Осим тога, будући да у том тренутку није био непосредно угрожен и да је са својим скромним снагама једва успевао да одржи на окупу остатке територија Балшића којима је владао, Ђурађ није имао ни мотива да се замера Турцима ни могућности да сакупи војску чије би се присуство осетило у табору српске војске.¹⁵

Како се ипак он обрео као страдални учесник Косовског боја у једној западној хроници? Одговор на ово питање мора бити двостепен. На првом месту треба објаснити зашто је улога жртве, не рачунајући јуначки подвиг Муратовог убице, припала једном од облачних господара а не самом владару (тј. једном од двојице владара који треба да су предводили хришћанску војску). Објашњење се налази у самој поруци коју овако срочен приказ битке преноси, а то је потпуна победа хришћана. Као што је, из истих разлога, Твртко у својим писмима, да би истакао величину победе, умањивао жртве на својој страни, а Лазареву смрт прећутао, тако се и овде утисак победе наглашавао чињеницом да је само противнички владар оставио кости на бојишту, а да је хришћански, иако уз велике жртве и погибију једног од најугледнијих заповедника своје војске, неповређен напустио поприште битке. Други део питања, о избору Ђурђа Страцимировића за ту улогу мора добити одговор у виду претпоставке. Иако је Ђурађ у време Косовске битке сарађивао с Турцима, убрзо је дошло време када је и сам осетио њихов немилосрдни стисак. Њихова пажња се 1392. усмерила и ка зетским градовима, а прилику да их се домогну без оружја уграбили су када је Ђурађ нео-

¹⁴ О томе, као и о називу „Млетачка Албанија“ видети *Историја Црне Горе*, 2/2, Титоград 1970, 136-138, нап. 2 (И. Божић); М. Милошевић, „Зашто се Бока которска у млетачким изворима називала ‘Млетачком Албанијом’“, *Споменик САНУ* 127, *Одељење историјских наука*, 5/1986, 239-240; О. Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, Oldenbourg Verlag, 2001, 47-92.

¹⁵ О Ђурђу II Страцимировићу видети *Историја Црне Горе* 2/2, 49-85; уп. S. Ćirković, „O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu“, *Војноисторијски гласник*, 2/1989, 156-157. О бици код Билеће види Шуица, *Вук Бранковић*, 103-104.

презно дошао скопском санџакбегу Пашајиту на преговоре и био заробљен. Слободу је купио тек када је Турцима предао градове Скадар, Дриваст и Свети Срђ. Он, додуше, није платио главом заробљавање, али могло би се претпоставити да су далеки одједи тог догађаја послужили као подлога за легенду о његовој смрти у турским оковима.

3. Преломни тренутак битке и размере турског пораза

Малобројни су извори који Битку на Косову приказују као хришћанску победу и они су одреда временски најближи догађају о коме говоре. Уз изоловане случајеве колебања о исходу, поникле на противречним и непровереним вестима или на веровању да победника није било услед несразмерних и подједнаких жртава на обе стране, извори који битку приказују као хришћански пораз доминирају и бројем и појединостима описа.¹⁶ Приповест о бици у Хроници монаха Алберта без сумње спада у скупину оних у којима се говори о сјајној хришћанској победи, али се издваја од већине, које о томе говоре сасвим уопштено, тиме што осветљава преломни тренутак битке који је одредио победника. Наиме, када је до хришћанских бојних редова стигла вест да је владар неверничке војске пао од руке хришћанског јунака, они навалише у општем јуришу на Турке, којих је било 200.000 и побише их „тог дана“ 100.000, остали страдаше бежећи,¹⁷ а сам Бајазит се једва спасао (о томе види следећу тачку). Цена хришћанске победе била је, међутим, висока, од 70.000, колико их се окупило, битку је преживело само 10.000.

4. Начин на који се Бајазит повукао с бојног поља

У изворима који описују ток битке обично се говори о томе како је Бајазит, пошто је сео на очев престо, убрзо напустио бојно поље и упутио се ка престоници Једрену да би учврстио власт. Управо стога, а не зато што му је био угрожен живот, нови турски султан се у журби повукао.¹⁸ Међутим, у Хроници монаха Алберта каже се да

¹⁶ Уп. Ђирковић, *Косовска битка у светлости нових истраживања*, 38-41; исти, „Перцепција исхода Косовске битке“, *Историјски гласник*, 1-2/1994, 7-14.

¹⁷ „In fugam regi(v)erunt“ – могло би да значи и да су се дали у бег.

¹⁸ У супротности с оваквим образложењем могла би бити прича у анонимној Фирентинској хроници с почетка XV века, о спасавању бекством Муратових синова и великаша с остацима војске, о ужурбаном напуштању бојишта, које је однело много живота, да није закључка истог аутора о турској победи (*Cronica volgare di anonimo fiorentino: dall'anno 1385 al 1409*, già attribuita a Piero di Giovanni Minerbetti; a cura di E. Bellondi, Città di Castello – Bologna 1915, 78; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 177-178). О Фирентинској хроници видети и Т. А. Emmert, „The Florentine Cronica volgare dal 1385 al 1409“, *Глас САНУ* 378, *Одељење историјских наука*, 9/1996, 71-83.

се Бајазит једва спасао с три хиљаде војника, посредовањем господара Лезбоса, којем је ту услугу морао платити новцем. Прича о Косовском боју завршава се тврдњом да се он у Венецији сматра хришћанским господаром. Господар Лезбоса у време Косовске битке био је Франческо II Гатилузио (1384-1403),¹⁹ будући таст деспота Стефана Лазаревића, али у савременим изворима нема података о томе да је на било који начин узео учешћа на турској страни у дешавањима непосредно након догађаја. Откуда онда његов срамни удео у бици?

Рекло би се да последња реченица, која звучи као прекор, указује на могуће порекло и побуде. Венеција и Ђенова биле су огорчени супарници на Леванту, а њихови су дугогодишњи неспоразуми само прикривени Торинским миром 1381. И наредних година односи две поморске републике нису били поштеђени нетрпељивости и надметања ниског интензитета, појачаваног на махове гусарским препадима. Због тога су на млетачком нишану морали бити и поседи ђеновљанске породице Гатилузи. Поред тога, подлогу за причу о Гатилузијевом учешћу у спасавању Бајазита могле су чинити и вести, што их преноси посланик краља Кастиље Енрикеа III код Тамерлана, Руи Гонзалес Клавихо, да су Ђеновљани својим бродовима, после Ангорске битке, пребацивали из Азије у Европу Турке који су бежали од Татара, а вероватно и најстаријег Бајазитовог сина Сулејмана.²⁰ Разуме се, под условом да је предложак текста који је употребио монах Алберт, настао после 1402. године. У вези с истим дешавањима је и податак да су и Млечани и Ђеновљани развили уносан посао наплаћујући бегунцима из Мале Азије, једнако хришћанима као и муслиманима, превоз на другу страну Босфора.²¹ Својеврстан одраз супарништава италијанских градова-држава препознаје се и у редовима анонимне Фирентинске хронике, где се вели да су, и поред озбиљних губитака, Турци однели превагу на бојном пољу, највише захваљујући чињеници да су у својим редовима имали „cinque milia balestrieri cristiani ch'egli aveva al suo soldo tra Greci e Genovesi.“²² Ипак, треба признати да се наведени примери не односе непосредно на господара Лезбоса.

¹⁹ Cf. C Wright, *The Gattilusio lordships and the Aegean world 1355-1462*, Brill, Leiden 2014.

²⁰ Ruy González de Clavijo, *Embajada a Samarcanda. Vida y hazañas del gran Tamerlán*, Barcelona 2012, 73.

²¹ К. Жиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 336; В. Милинчевић, „Грађа из Венецијанског архива о Ангорској бици 1402“, *Историјски гласник*, 1-2/1982, 119-128.

²² *Cronica volgare di anonimo fiorentino*, 79; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 178; уп. Emmert, *The Florentine Cronica volgare*, 77.

III

У садржају приповести о Косовском боју, сачуване у Хроници монаха Алберта, налази се неупоредиво више елемената у којима се могу наћи посредне или непосредне паралеле у другим, одраније познатим изворима о том догађају.

1. Време одигравања битке – наведен је тачан датум, али погрешна година, 1387. Иста година (али погрешан датум, 17. септембар) забележена је и у делу анонимног Каталонца с почетка XV века, *Историја о Јакуб Челебију*.²³

2. Бројно стање сукобљених војски – 200.000 Турака и 70.000 хришћана. Бројке су, као и код већине извора који говоре о односу снага у боју, претеране. Код једних због неспособности очевидаца или писаца да процене бројност великих скупина, код других због намерног прецењивања броја војника непријатељске, поражене стране, из перспективе писца, да би победа изгледала убедљивија.²⁴ То је овде случај јер се исход сукоба приказује као хришћанска победа, а Турака је било готово троструко више. Истоветан број хришћана, али двоструко већи број Турака налазимо у анонимној Фирентинској хроници.²⁵

3. Султаново приближавање Српској земљи – Наметнуо је данак свим земљама до Албаније. У анонимној Фирентинској хроници каже се да је претходних година подложио данку већи део Грчке, а потом и читаву Албанију („e tutta quella contrada fatta a lui tributaria“).²⁶ Француски витез Филип Мезијер, у делу *Сан старог ходочасника* бележи у години битке да је Мурат поражен у бици у крајевима Албаније.²⁷ Разуме се, у свим овим примерима одражавају се магловите представе на Западу о називима и територијалном распореду географских и политичких целина у југоисточној Европи, али

²³ Упоредно издање и превод на српски поглавља која се тичу Косовске битке приредио је Н. Фејић, „Историја о Јакуб Челебију“, *Глас САНУ* 378, *Одељење историјских наука*, 9/1996, 131-144, 132. Последње издање дела с преводом на енглески: *Història de Jacob Xalabín / History of Yakub Celebi. A Critical Edition, with an Introduction, Notes, and English Translation*, eds. J. C. Bayo Julve and B. Taylor, Brill, Leiden 2015.

²⁴ Уп. П. Томац, *Косовска битка*, Београд 1968, 122-135; Ћирковић, *О саставу и снази Лазаревог тabora*, 151-154; исти, *Косовска битка у светлости нових истраживања*, 34-35; Фејић, *Историја о Јакуб Челебију*, 140.

²⁵ *Cronica volgare di anonimo fiorentino*, 77; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 175.

²⁶ Исто.

²⁷ М. Динић, „Два савременика о Боју на Косову“, *Глас СКА*, 182/1940, 135; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 170. Најновије издање Мезијеровог дела: Philippe de Mézières, *Songe du viel pelerin*, éd. J. Blanchard, avec la collaboration d'Antoine Calvet et de Didier Kahn, Genève 2015.

не треба одбацити ни могућност познавања ширег појма Албаније, који је обухватао и Зетско приморје.

4. Поприште битке – Непознати аутор зачуђујуће прецизно одређује локацију: Косово поље (у исквареном облику Cassoroe) новобрдско, или Косово поље код Новог Брда, које припада Которској (католичкој) епископији. Одмах упада у очи да аутор поседује веродостојне податке о положају Косова поља, о варијантама имена Ново Брдо у латинским документима²⁸ и о духовној надлежности которског епископа над бројном католичком парохијом у Новом Брду. Заиста, у време Косовске битке Которска епископија је имала јурисдикцију над католичким заједницама у Српској земљи, а о новобрдској парохији у оквиру Которске дијецезе сачувао се помен из 1390. То може значити да је аутор познавао католичке црквене прилике у Српској земљи у време Косовске битке или је том времену приписао стање из доцнијих деценија, будући да је Ново Брдо остало у надлежности которског епископа, и поред упорних настојања архиепископа Бара да му то право оспори, бар до краја четврте деценије XV века.²⁹

Косово поље близином Новог Брда географски одређују још два извора. Анонимни преводилац на италијански Дукине грчке хронике, за којег се претпоставља да је потицао с млетачкихседа на источном Јадрану и да је Дукино дело превео у последњој четврти XV века, обогатио је приповест изворника о Косовском боју бројним, занимљивим појединостима. Поред осталог додао је и податак о месту одигравања битке – „grande compagna de Cossouo de qua dal fiume chiamato Sieniza (*pro*: Sitniza) non lonzi de la riccha cita de Nouamonte“.³⁰ И Грк Теодор Спандуњин, који је стварао у првој половини XVI века у Венецији и Француској, наводи да се битка одиграла „in uno loco ditto Consogno (sic) apresso di Nuovo Brodo“.³¹

²⁸ Лик *Novaberda* апсолутно доминира у дубровачкој грађи, док се лик *Novus mons* јавља обично у форми апозитивног генитива, као и овде (уп. М. Динић, *Из српске историје средњега века*, Београд 2003, 584-660).

²⁹ И. Божић, „О јурисдикцији Которске дијецезе у средњовековној Србији“, *Немирно поморје XV века*, Београд 1979, 15-27; С. Ђирковић, „Католичке парохије у средњовековној Србији“, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 245-246; 253-256; К. Митровић, „О јурисдикцији Которске епископије над католичким црквама у Новом Брду и Јањеви за време Деспотовине“, *Моравска Србија*, Крушевац 2007, 127-142.

³⁰ М. Динић, „Дукин преводилац о боју на Косову“, *Зборник радова Византолошког института*, 8-2/1964, 64; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 186. Уп. М. Пантић, „Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке которске“, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 339-340.

³¹ Т. Спандуњино, *Patritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottoniani, ordini dela corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi dela natione*, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge, IX, ed. C. Sathas, Paris 1890, 146. У следећем пасусу пише правилно Cosovo.

5. Владари учесници у бици – Према анонимном аутору, битку су предводили краљ Рашке и краљ Угарске. За овог првог нема никакве сумње да означава босанског краља Твртка (види горе), и његово посредно или, чак, непосредно учешће посведочено је у великом броју извора. С друге стране, нема доказа о учешћу краља Жигмунда, нити о помоћним одредима из Угарске, иако још неки извори говоре о томе.³² Анали града Форлија у Италији, настали у другој половини XV века и приписани Јакопу Моратинију, међу хришћанске заповеднике убрајају краља Рашке, краља Угарске, кнеза Лазара и господара Јована бана,³³ који се обично поистовећује с Иванишем Хорватом. Некадашњи мачвански бан био је огорчени Жигмундов непријатељ, али у добрим односима с Твртком и Лазаром, па могућност његовог учешћа у бици не треба одбацити. То, опет, не значи, како се промовише у хрватској историографији још од Фрања Рачког 1889, да је бан Иваниш предводио одред Хрвата у Косовској бици.³⁴ Као осведочени Жигмундов противник претходних година, кнез Лазар је и почетком 1389. године био убрајан у непријатеље угарског краља. Изгледа, међутим, да до упада угарских чета у Српску земљу тада није дошло, а српски кнез је обновио пре битке вазални однос према моћнијем владару. То ипак није било довољно да се Жигмунд прикључи хришћанском табору у предстојећем одмеравању снага с Турцима, утолико пре што је и даље био у озбиљној завади с босанским краљем.³⁵

³² Овде, разуме се, не треба узимати у обзир као веродостојне, турске изворе, који тенденциозно преувеличавају број владара или земаља, учесника битке на хришћанској страни.

³³ *Annales Forolivienses: ab origine urbis usque ad annum 1473*, ed. G. Mazzatinti, RIS XXII/2, Città di Castello 1903, 74 (У првом издању из 1733. одговарајуће место се налази у col. 196).

³⁴ F. Rački, „Вој на Kosovu. Uzroci i posljedice“, *Бој на Косову. Старија и новија сазнања*, ред. Р. Михаљчић, Београд 1992, 411-412. О овоме је екстензивно и са доста произвољних запажања писао S. Antoljak, „Jesu li Hrvati sudjelovali u kosovskoj bici 1389. godine?“, *Historijski zbornik*, 42/1989, 37-55. У хрватској историографији популарна је такође и идентификација тог Јована из Анала града Форлија с Иванишом Палижном, другим могућим кандидатом за наводног предводника хрватског одреда у Бици на Косову. Осим наведеног рада уп. и N. Budak, „Ivan od Paližne, prior vranski, vitez sv. Ivana“, *Historijski zbornik*, 42/1989, 57-70; Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, 155-156.

³⁵ Ђирковић, *Косовска битка у светлости нових истраживања*, 36-39; исти, „Косовска битка у међународном контексту“, *Глас САНУ* 378, *Одељење историјских наука*, 9/1996, 60-66; Шуица, *Вук Бранковић*, 105-107; Б. Стојковски, „Кнез Лазар и Угарска“, *Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, Крушевац 2014, 225-244. И Жигмундови поступци непосредно након битке, пре свега војни поход у јесен 1389. на област кнегиње Милице, која је у међувремену признала Бајазита за врховног господара, указују на то да је угарски краљ, и пре и по-

У још неким изворима западног порекла идентификоване су вести о учешћу угарских чета (без помињања краља Угарске) у Косовској бици. У анонимној Фирентинској хроници стоји да су на Лазарев позив за војну помоћ прискочили „*molti baroni ungheri con grandissima gente d'arme*”,³⁶ а у *Историји о Јакуб Челебију* да су се на Лазаревој страни борили и Немци, Угри и Аламани.³⁷ Теодор Спандуњин, наводи да је Мурат, заправо, кренуо војском на Угарску, али да је до боја дошло у Србији. Он понавља причу, у нешто измењеном облику, о завери 12 племића да убију Мурата, која се јавља већ у писму Фиренце краљу Твртку (о чему више речи касније), али су у његовом делу они „*cavallieri stipendiati da Ungheri*“. Србин Милош Копиловић, који се борио с Угрима, изабран је међу њима да убије Мурата и он је, правећи се да је побегао „*di Ungheria nel campo del Turchi*“, успео да се приближи султану и убије га.³⁸

б. Етничка или државна припадност учесника у боју – Аноним вели да су се Турцима супротставили хришћани Словени и Арбанаси. Подаци о народима и владарима који су узели учешће у бици или послали своје одреде потичу махом из доцнијих, непоузданих извора, највише турских, који су настојали да истакну величину своје победе и бројношћу хришћанских земаља и војника који су изашли пред Турке на Косову пољу.³⁹ Из западних извора ближих догађају, примерима које сам навео у претходној тачки, додаћу и податак из анонимне Фирентинске хронике да је босански краљ послао „*i alcuni Signori i schiavi e alcuni Signori tedeschi con molti valenti uomeni*.”⁴⁰

Срби (тј. *Slavi*), као учесници, ван сваке су сумње, али помен Арбанаса тражи нека разјашњења. Без обзира на дневнополитичка и ненаучна тумачења, која настоје показати како су Арбанаси учествовали у Бици на Косову, поуздани извори не дају ни најмањи на-

сле битке, наступао штитећи искључиво своја сениоратска права (П. Рокаи, „Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке“, *Глас САНУ* 378, *Одељење историјских наука*, 9/1996, 145-150; Шуица, *Вук Бранковић*, 119-128; Б. Стојковски, „Српско-угарске везе 1389-1402“, *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*, Трстеник 2014, 39-44; Ђ. Харди, „Прилог расправи о угарском нападу на Србију после Косовске битке“, на истом месту, 83-93.

³⁶ *Cronica volgare di anonimo fiorentino*, 77; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 175; уп. Н. Фејић, „Ширење круга извора о Косовском боју“, *Косовска битка у историографији*, Београд 1990, 36-37.

³⁷ Фејић, *Историја о Јакуб Челебију*, 134.

³⁸ Т. Spandugnino, *Patritio Constantinopolitano*, 146.

³⁹ Добар преглед даје Ђирковић, *О саставу и снази Лазаревог тabora*, 152-153. Турски извори наводе податак да су се на хришћанској страни борили и Арбанаси, односно владар Албаније.

⁴⁰ Види нап. 36.

говештај да се тако што десило. Откуда онда помен Арбанаса у једном западном извору, који је, из истих разлога из којих су турски преувеличавали хришћанске снаге, показивао склоност да их умањи. То зацело има везе и са ауторовим знањима о географским називима у југоисточној Европи и њиховом границама на терену. Географски појам Албаније је био шири но што је данас чак и за непосредне учеснике у збивањима на нашем тлу, на шта сам већ упозорио, па не чуди стога да су магловите представе о њеним границама, сасвим у складу с тадашњим временом, одговарале западњачкој перцепцији простора одигравања догађаја. За Мурата се каже да је напредујући ка месту судара војски наметнуо данак свим земљама до Албаније. Rascia у титули једног од краљева предводника хришћанских снага одговара Босни, а Serbia се уопште не помиње. На основу тога се може претпоставити да је аутор сматрао као место одигравања битке крајеве Албаније, наравно, према његовој перцепцији просторног распореда области. Томе треба додати и да је један од угледнијих хришћанских првака, који је платио главом учешће у бици, Georgius Vales (тј. Ђурађ Страцимировић) означен као dominus Albanie. и Филип Мезијер каже, у години битке, да је султан потучен у крајевима Албаније.⁴¹

Према средњовековним мерилима, из назива државе извођено је и колективно име поданика владара који јој је стајао на челу, без обзира на уже етничко одређење или порекло друштвених група обухваћених јединственим политичким простором. Примера за то има доста, навешћу само Ромеје, поданике Римског царства, тј. Византије, Бугаре, као поданике Самуиловог царства, које је баштинило државноправне традиције Бугарског царства, или Бошњане, поданике Босанског краљевства.⁴² Према томе, уколико је анонимни аутор приповести о Косовској бици веровао да се сукоб одиграо у пределима Албаније или у њеној непосредној близини и ако је међу учесницима био и један од господара Албаније, онда је природно да су и Арбанаси узели учешћа, али не као етничка, већ као политичка категорија. Другим речима, Georgius Vales је морао довести на бојно поље војску, састављену од поданика из области којом је владао, а пошто је владао „Албанијом“, то су и његови војници морали бити означени као Арбанаси.

⁴¹ Динић, *Два савременика о Боју на Косову*, 135.

⁴² Разуме се, и у обрнутом случају, када доминантна етничка група на једном простору даје назив држави, назив те етничке групе се такође може користити да би се обележили сви поданици владара. Најбољи пример су управо Срби и Српска земља.

7. Идентитет хришћанског јунака који је убио султана Мурата – неки великаш из области Немачке, који се звао Пробоштић, „id est passa scutum“ (тј. Пробиштит). Иако су ови подаци, у комбинацији с оним већ коментарисаним, о начину на који је Пробоштић дознао где се налази султанов чадор, јединствени у изворима о Косовској бици, ипак се у појединим елементима не могу сматрати усамљеним. На првом месту привлачи пажњу сличност имена с придевком негативног јунака у приказу битке код Дукиног преводиоца, који наводи податак да се бојиштем пронео глас како је „Dragossauo Probiscio capitano del campo del dispoto (sc. Lazaro)“ издао своје саборце и стао на противничку страну.⁴³ Иако је Драгосаву Пробишићу, у приказу битке из пера Дукиног преводиоца, припала улога издајника, мада само на основу гласина које су колале бојиштем, док је Пробоштић у Хроници монаха Албера овенчан славом султановог убице, тешко је отети се утиску да су Dragossauo Probiscio и Probostic потекли из истог круга знања и веровања о Косовској бици.

Могуће је да је у раним етапама настанка легенде о Боју косовском име највећег хришћанског јунака изведено из описа његова јуначка чина. Назван је Пробиштит јер је био на гласу као вешт ратник,⁴⁴ или управо зато што је тим начином усмртио султана, па се тај подвиг одразио ретроактивно и на његово легендарно име. То би значило да је такав назив хришћанског јунака поникао у оној грани приповести о Косовској бици према којој је султан изгубио живот у метежу битке, док је био у ратничкој спреми. Рецимо, у *Историји о Јакубу Челебији* безимени јунак је копљем пробио Муратов штит („que l'adargua e unes cuyraces que l'Amorat tenia“) и забио му врх копља међу ребра.⁴⁵ Клавихо такође говори о смрти султана у двобоју, „у mátole en una batalla campal que tuvo con él, de encuentro de un estoque que le dio por los pechos, y le pasó a las espaldas.“⁴⁶ Грк Лаоник Халкокондил наводи две верзије султанове смрти, турску и грчку, а по првој, док је Мурат на коњу гонио Лазареве људе у бег, један од њих, који је ишао пешице, окренуо се и копљем пробио сул-

⁴³ Динић, *Дукин преводилац*, 65; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 188.

⁴⁴ Та императивна сложеница у функцији личног имена јавља се повремено код представника властеоског слоја, на пример у виду патронимика властелина цара Душана, Иванка Пробиштитовића. То, разуме се, не може бити аргумент за веровање да су сви, у сачуваним изворима регистровани појединци с овим именом или патронимиком, од средине XIV и током XV века, били припадници исте породице (Динић, *Дукин преводилац*, 59; Михаљчић, *Јунаци Косовске легенде*, 157; С. Ћирковић, „Драгослав Пробишић“, *Српски биографски речник*, 3, Нови Сад 2007, 386).

⁴⁵ Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, 137.

⁴⁶ Види нап. 20.

тану груди.⁴⁷ Најстарији прозни турски текст о Косовској бици, из пера Уруџа, писара из Једрена, зна за смрт султана у бици, на коњу, иако на превару, не у двобоју.⁴⁸ И доцнији турски извори, готово сви одреда, говоре да је султана смрт нашла на коњу, усред бојног поља, (а не у шатору, како обично стоји у хришћанским изворима), у току или након битке, али, као и код Уруџа, не у двобоју.⁴⁹

Но, тај легендарни мотив и име које га је симболизовало нису били дуга века. Под утицајем ранијих и поузданијих описа Муратове погибије, усталила се прича по којој је султан, не слутећи најгоре, страдао у своме шатору,⁵⁰ вероватно заваљен на дивану, при чему је од споредне важности да ли се то десило у јеку сукоба или тек пошто је победник већ био решен. Током дисперзије и мењања, прилагођавања и богаћења мотивâ и верзија описа битке, једна грана улила се у ток који је чинио приметак мотива издаје, посведочен код Дукиног преводиоца наводним неделом једног од заповедника хришћанске војске Драгослава Пробишчића. Међутим, ни тим путем име се није одржало, тако да од њега у развијеној косовској легенди није остало ни трага.⁵¹

И податак да је Пробоштић био „*baro parcium Almannie*“, колико год необичан, није усамљен. *Историја о Јакуб Челебију* приповеда да се у Лазаревим редовима борило много Немаца, Угара и Аламана (*tudeschs, ongresos, alamanys*). Међу њима се истицао један угарски великаш, који је добио заповедништво над претходницом. Говорећи потом о његовом пробоју у непријатељске редове, аутор га назива немачки коњаник (*lo cavaller tudesch*), а затим у опису двобоја у којем је убио Мурата поново угарски коњаник (*cavaller ongrès*).⁵²

⁴⁷ Н. Радојчић, „Грчки извори за Косовску битку“, *Гласник Скопског научног друштва*, 7-8/1930, 170-172; Р. Радић, Д. Кораћ, „Занемарени подаци грчких извора о Бици на Косову“, *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989*, Београд 1989, 238-239; S. Reinert, „A Greek View in the Battle of Kosovo“, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, ed. W. S. Vucinich, T. A. Emmert, Minneapolis 1991, 61-66, 74. Варијанту Халкокондиловог описа преноси и тзв. *Хроника о турским султанима*, из последње четврти XVI века (Радић, Кораћ, н. д., 245).

⁴⁸ А. Олесницки, „Турски извори о Косовском боју“, *Гласник Скопског научног друштва*, 14/1935, 62-67; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 183.

⁴⁹ Зиројевић, *Милош Обилић у турским изворима*, 249-260; N. Pappas, L. Briggance Pappas, „The Ottoman view of the Battle of Kosovo“, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, ed. W. S. Vucinich, T. A. Emmert, Minneapolis 1991, 41-49.

⁵⁰ Према неким турским изворима, шатор је подигнут на месту султановог рањавања, да би се од војске прикрило да је на издисају (Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, 77; Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, Београд 1957, 70; Томац, *Косовска битка*, 186; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 190).

⁵¹ Михаљчић, *Јунаци Косовске легенде*, 141-162.

⁵² Фејић, *Историја о Јакуб Челебију*, 134-137.

Угарски или немачки коњаник из *Историје о Јакуб Челебији* одговара племићу из предела Немачке Албертове хронике. Већ је поменуто податак из анонимне Фирентинске хронике да је краљ Босне послао Лазару у помоћ и неку немачку господу. Најзад, није искључена могућност да је посредни интерполација самог монаха Алберта, који редовно користи географску одредницу *Al(a)mannia* да означи државу којој стоји на челу свети римски цар.⁵³

8. Подвиг хришћанског јунака – Према сведочењу заробљеног Турчина, Мурат је свој стан сместио у импровизованом шатору, који је начињен тако што је ланцем повезан низ мула, у круг по свој прилици, прекривен кожама.⁵⁴ Устремивши се с војницима из свог бојног реда на султанов чадор, Пробоштић је прокрчио себи пут, поубијавши везане муле, и затим смртно ранио изненађеног султана задавши му ударац бодезом у груди. Потом су, у борби, и он и сви његови пратиоци побијени пред умирућим султаном. Мотив јуначког подвига групе племића који, пробивши се кроз редове товарних животиња, успевају да допру до султана и усмрте га јавља се већ у поузданим изворима насталим у години битке.⁵⁵

У писму Фиренце краљу Твртку, 20. октобра 1389. слави се краљева победа, а посебно подвиг дванаесторице племића, који су се пробали кроз непријатељске редове и камиле уланчане у круг („*concatenatosque in circuitu camelos*“), допрли до султановог шатора, где га је један од њих убио. Ту су сви и погинули над мртвим султаном.⁵⁶ Мотив дванаесторице племића присутан је и у анонимној Фирентинској хроници. Они су, с кнезом Лазаром на челу, такође успели да се пробацију кроз непријатељске редове (мада се заштита од везаних товарних животиња не помиње) и упадну у Муратов шатор, где га је један од њих убио, али нису на лицу места побијени већ заробљени.⁵⁷ Својеврсну мешавину мотива и података из цитираних извора представља опис јуначког подвига у *Историји о Јакуб Челебији*. Говори се

⁵³ *Die Weltchronik des Mönchs Albert*, према регистру.

⁵⁴ У латинском тексту користи се реч *bastica* да обележи Муратово пребивалиште. У доступним речницима нисам нашао такву одредницу. Могао би бити дериват од *bastum* (*bastus*, *basta* или *bastura*), чије је основно значење самар. За помоћ коју ми је пружио у настојању да решим ову загонетку дугујем захвалност колеги Војину Недељковићу, ванредном професору Филозофског факултета у Београду.

⁵⁵ Уп. Томац, *Косовска битка*, 181-185; Фејић, *Ширење круга извора о Косовском боју*, 38-39.

⁵⁶ Макушев, *Прилози к српској историји*, 174; исти, *Исторические памятники Южных Славян и соседних им народов I*, Варшава 1874, 529; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 171.

⁵⁷ *Cronica volgare di anonimo fiorentino*, 78; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 177.

о ланцима повезаним камилама, њих шест хиљада, које су истурене као претходница да плаше противничку коњицу. Немачки (угарски) коњаник, о којем је већ било речи, продро је са својим људима кроз редове камила, али је султана убио у двобоју на коњима.⁵⁸ Белтрамо Мињанели (Beltramo Mignanelli), трговац, дипломата и политичар из Сијене, који је више година провео на Блиском истоку, у делу *De Ruina Damasci* (1416), пишући о Бици код Ангоре, посеже за аналогијама у Косовској бици. И он зна за групу завереника (*caterva fidelium*), која је продрла до Муратовог шатора, где су заробљени, и тек након тога један од њих, за кога је аутор чуо да је био Лазар, убија Мурата.⁵⁹ И Спандуњин пише почетком XVI века о „XII cavallieri stipendiati da Ungheri conjurorono di amazzar lo imperator de Turchi“, али у наставку описа ослања се на верзију по којој је Милош убио султана правећи се да је пребегао Турцима.⁶⁰

Начин на који је султан смртно рањен („daga percussit in pectore Amoratum“) има такође доста паралела у западним изворима. Мотив задавања смртне ране убодом копљем или боджом у груди присутан је у *Историји о Јакуб Челебији*,⁶¹ код Мињанелија („ense transfigit pectus Morat“)⁶², у италијанском преводу Дукине хронике („feri Amorato in mezo el pecto“),⁶³ Клавиho вели да је врх копља избио на леђима („de encuentro de un estoque que le dio por los pechos, y le rasó a las espaldas“).⁶⁴ Овде прибравим и један грчки извор. Халкокондил вели да је Милош копљем пробио Мурату груди док је био на коњу.⁶⁵

9. Смрт хришћанског владара – Текст у Хроници монаха Алберта особен је по томе што не гине владар предводник хришћанске војске, већ један од обласних господара, Ђурађ Страцимировић. Њега је Бајазит заробио у борби и послао у оковима своме оцу, који, већ на издисају, нареди сину Јакубу да овоме одруби главу и одмах потом и сам издахну. Иако се у већини извора где је поменута смрт хришћанског владара, говори о Лазару, неки мотиви могу се препо-

⁵⁸ Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, 134-137.

⁵⁹ Динић, *Два савременика о боју на Косову*, 146; уп. Михаљчић, *Јунаци Косовске легенде*, 14-15. Последње издање списа *De Ruina Damasci*: N. Mahmoud Helmy, *Tra Siena, L'Oriente e la Curia. Beltramo di Leonardo Mignanelli e le sue opere*, Roma 2013, 315-340.

⁶⁰ Spandugnano, *Patritio Constantinopolitano*, 146.

⁶¹ Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, 136-137.

⁶² Види нап. 59.

⁶³ Динић, *Дукин преводилац*, 65; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 187.

⁶⁴ Види нап. 20.

⁶⁵ Види нап. 47.

знати и у овом тексту. Мињанели наводи да је султан на самрти наредио да се Лазар и његови пратиоци обезглаве, а потом је и сам испустио душу.⁶⁶ На сличан начин о томе говори Дукин преводацац.⁶⁷

10. Бајазитов долазак на престо – Након што је одрубисо главу Ђурђу Балечу, по наређењу умирућег оца, Јакуб (који се овде назива Achabus) је као прворођени син заузео очев престо. Затекавши брата на престолу, Бајазит (Baysach) је са својим наоружаним пратиоцима савладао Јакубову гарду, убио брата и попео се на османски трон. Овај опис смене на турском престолу истиче се двома занимљивим појединостима. Прва је да се наглашава Јакубово првородство – уз његово име пише се *primogenitus*, док уз Бајазитово стоји *secundogenitus*. Друга је да је, управо с тим у складу, Јакуб накратко владао, пре но што га је Бајазит обезглавио и заузео његово место. Историја, пак, учи, на основу поузданих извора, да је редослед по старини био управо обрнут. Овие се очигледно хтела нагласити Бајазитова узурпација, непоштовање првородства и братоубиство као негативне одлике новог турског султана.

У томе приповест у Албертовој хроници не стоји усамљено. На сличан начин о смени на престолу приповеда анонимна Фирентинска хроника, с тим што се све дешавало након повратка у Турску: „*fu fatto signore del paese il maggior figliuolo del detto Moratto e fu chiamato il Moratto novello. Ma poco durò signore; però che'l fratello l'uccise e per sé prese la signoria del paese e fu chiamato poi il Baisetto*”.⁶⁸ У *Историји о Јакуб Челебији* каже се да је Бајазит био незаконити Муратов син и чак му се приписује одговорност и за очеву смрт (коју је, видевши га у агонији, убрзао) и за братовљеву, који је задављен по његовом наређењу.⁶⁹ Дука уместо о Јакубу говори о Сауци челебији (Σαβοῦτζιος, преводацац га именује Solmano) као прворођеном сину, очигледно не знајући да је Сауци, после покушаја узурпације, по наређењу Мурата ослепљен а потом убијен 1373. године.⁷⁰ Овај део је преводацац оставио неизмењеним. Бајазит је сазнавши за очеву смрт, позвао Сауција (Сулејмана) и дао да се ослепи, а сам се попео на престо.⁷¹

⁶⁶ Види нап. 59.

⁶⁷ Динић, *Дукин преводацац*, 66; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 188.

⁶⁸ *Cronica volgare di anonimo fiorentino*, 78; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 178.

⁶⁹ Фејић, *Историја о Јакуб Челебији*, 132-133, 138-139.

⁷⁰ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога*, Београд 1993, 370-373.

⁷¹ Н. Радојчић, „Грчки извори за Косовску битку”, *Гласник Скопског научног друштва*, 7-8/1930, 168-169. Динић, *Дукин преводацац*, 63, 66; Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 188.

IV

Идентификовање и поређење паралелних места пружа путоказ у трагању за одговорима на питања о времену и средини у којој је поникао заметак текста, чију је једну верзију, целовите структуре и јасне поруке, сачувао монах Алберт у својој Хроници. Највећи број поклапања или реминисценција потврђено је у изворима западног порекла, и то оним сразмерно блиским догађају, односно оним по- никлим на вестима и представама о Косовској бици које су колале на млетачким поседима источнојадранске обале, у италијанским градовима-државама или на Иберијском полуострву. Разуме се, већ у годинама непосредно након битке владало је право шаренило различитих, често противречних вести и тумачења,⁷² који су се бо- гатили усменим преношењем, свесним или несвесним додавањем нових појединости, улепшавањем, пристрасношћу, просторним уда- љавањем и сталним умножавањем посредника. С друге стране, и описи догађаја сачувани у доцнијим изворима, насталим на рече- ном подручју, често могу садржати непромењене елементе припо- вести из почетних етапа њене изградње.⁷³ У вези с тим, треба имати на уму и да извори старији од Албертове хронике, у којима је иден- тификована макар једна паралела, могу припадати грани текстова чији је млађи изданак приповест из Албертове хронике, али и обр- нуто, неки од претходника непознатог текстолошког стабла овог текста, могли су бити врело мотива или података из којег су црпили извори у којима налазимо паралелна места.

Попис који следи само је покушај да се издвоје могући трагови које је у садржај утиснула средина у којој је аутор стварао:

а) Наглашавање хришћанске победе – Мотив особен за најрани- је изворе о бици настале на Западу, када се о њеном исходу судило према непосредним последицама (убиство султана, повлачење тур- ске војске) или вестима које је о том догађају и своје учешћу у њему слао на запад краљ Твртко или преносили трговци или посланици.⁷⁴

⁷² У Венецији су се једва месец дана касније о бици и њеном исходу говориле различите ствари, „quibus fides bene preberi non poterat“. Није се чак знало ни који од Муратових синова је наследио оца (S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, IV, Zagreb 1874, 269; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 168. И у Фиренцу су првих месеци стизале вести о бици „tum fama, tum multorum scriptionibus“ (Макушев, *Прилози к српској историји*, 173; Ћирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, 170).

⁷³ Као што је случај с делом Теодора Спандуњина.

⁷⁴ T. Emmert, „The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat“, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, ed. W. S. Vucinich, T. A. Emmert, Minneapolis 1991, 19-23; С. Ћирковић, „Перцепција исхода Косовске битке“, *Историјски гласник*, 1-2/1994, 7-14.

б) Упадљиве и бројне паралеле у изворима насталим у Јадранском басену или на Иберијском полуострву – Фирентинско писмо краљу Твртку 1389, анонимна Фирентинска хроника, каталонска Хроника о Јакуб Челебији, дело Белтрама Мињанелија из Сијене, опис путовања на Тамерланов двор Шпанца Клавиха, анонимни преводилац на италијански грчке Дукине хронике, пореклом са млетачких поседа на источној обали Јадрана, Теодор Спандуњин, Византинац у изгнанству у Венецији и Француској. Међу паралелним местима посебно се истичу мотиви напада групе племића завереника, султанова заштита кружним кордоном везаних товарних животиња, географско одређење Косова поља близином Новог Брда; име хришћанског јунака Пробиштит, Јакуб прворођени султанов син итд.

в) Обавештеност аутора о приликама у Српској земљи – Не само да лоцира Косово поље према Новом Брду, већ анонимни аутор зна и да је оно подређено Которском епископу.

г) Траг који води у Венецију или њене поседе – Аутор вели да се господар Лезбоса сматра у Венецији хришћанским господаром. То је могао написати само неко ко је био млетачки поданик, а тим запажањем дао је места изражавању прекора због наводног издајничког деловања Ђеновљанина Франческа II Гатилузија. Знајући за неизгладиво млетачко-ђеновљанско супарништво на Леванту, таква прича могла је тенденциозно бити унета у опис Косовског боја.

Имајући све наведено у виду, усуђујем се да претпоставим да је заматак текста о Косовској бици, сачуван у Албертовој хроници, поникао у јадранском прибрежју, највероватније на млетачким поседима, у последњој деценији XIV или почетком XV века. Међутим, извори не допуштају да се покуша дати одговор на питање како се спис о Косовском боју обрео пред средину XV века у рукама цистерцитског монаха на обалама Рајне.

Dr. Đorđe Bubalo, Associate Professor

UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF PHILOSOPHY

AN OVERLOOKED SOURCE ON THE BATTLE OF KOSOVO

(Summary)

An anonymous description of the Battle of Kosovo was added at the end of Monk Albert's Chronica Mundi, penned in the mid-15th century at the Cistercian monasteries Heisterbach Abbey on the Rhine and Žďár nad Sázavou in Bohemia. Despite the fact that Monk Albert's work was published

in 1994 in the prestigious series of historical sources *Monumenta Germaniae Historica*, the text about the Battle of Kosovo has seemingly remained unnoticed until now. The description of the Battle of Kosovo in Albert's Chronicle offers some new and unique details about the battle. Among those that do not appear in any other known source, the following are particularly noteworthy: the claim that the most distinguished figure among the fallen on the Christian side was the Lord of Zeta, Đurađ Stracimirović, who - based on other sources - seems not to have participated in this battle; and the dramatic description of Bayezid's retreat from the battlefield with the help of the Lord of Lesbos Francesco II Gattilusio, which is also not corroborated in any other contemporary source. However, there are many more motifs and details that do have direct or indirect parallels in other known sources on the Battle of Kosovo. These ties are well-documented and offer firm grounds for an attempt to answer the questions about the approximate date and place of the creation of the text that served as the model for the description of the battle copied at the end of Monk Albert's Chronicle. Particularly noteworthy is the motif of a great Christian triumph over the Turks characteristic of the earliest reports about the outcome of the battle, or the theme of a collective feat of twelve nobles who managed to reach the sultan by penetrating his defensive belt of tied draught animals. This idea was corroborated as early as the fall of 1389 in a letter from Florence to Bosnian King Tvrtko. Most of these parallels can be identified in sources chronologically close to the Battle of Kosovo and based on the information and notions about this event that circulated in Venetian estates and Italian city-states in the late 14th and early 15th centuries. It would seem that the earliest version of the text about the Battle of Kosovo preserved in Albert's Chronicle was created in this environment.

УДК 930:355.1(497.11)"1881/1915"
930(560)"1881/1915"
93/94(560):929"18/19"

Јово Миладиновић, МА студент,
ИСТАНБУЛСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
E-mail: jovo.miladinovic88@gmail.com

СРПСКА ВОЈСКА У ОСМАНЛИЈСКИМ ШТАМПНИМ И РУКОПИСНИМ ИЗВОРИМА (1881–1915)

АПСТРАКТ: Тема овог рада је приказ како штампаних (књиге, текстови објављени у војним публикација и у независним војним новинама), тако и рукописних османлијских извора који се односе на српску војску, а који су настали у периоду од 1881. до 1915. године. Извори садрже податке о бројчаном стању, дислокацији, мишљења, анализе родова војске и податке о војном развоју Србије. Генерално гледано, ови подаци представљају изузетан извор јер су писани из угла османлијских војних лица, од којих су неки били и војни изасланици Османлијске државе у Београду, што им је омогућавало да се из прве руке упознају са стањем војске суседне државе. У раду су дате биографије писаца, колико је било могуће да се дође до података о ауторима извора, као и основне информације о библиотекама у којима се извори чувају. Рад је настао са циљем и да се олакша истраживање историчарима који проучавају историју како Османлијске државе, тако и Србије у 19. веку и, наравно, односе међу истима.

Кључне речи: *Србија, Османлијска држава, војска, војна литература, војни изасланици.*

Османлијски војни извори током „дугог 19. века“ представљају једну врсту *terra incognita* за српску историографију. Истражујући османлијску војну литературу о војсци Кнежевине, односно Краљевине Србије од 1878. до 1918. сусрели смо са разним изворима који су настајали из различитих побуда и који су представљали одраз српске војске у очима виших или нижих османлијских официра који су на директан или индиректан начин имали везе са српском војском. Посматрајући историјски оквир у коме су настали ови извори, војно-дипломатски односи између Србије и Османлијске државе су доживљавале успоне и падове. Оснивање Војног изасланства у Цариграду октобра 1881.¹ од стране Кнежевине Србије свакако представља почетну тачку односа, али они ће бити ускоро прекинути укидањем српског Војног изасланства 1883. из даље непознатог разлога.² Поновно успостављење војно-дипломатских односа десиће се неколико година касније, када Османлијска држава буде отворила Војно изасланство при Посланству у Београду 1888, а Краљевина Србија ће узвратити поновним отварањем Војног изасланства у Цариграду 1889. године.³ Тако ће српско-османлијски војно-дипломатски односи остати непромењени све до избијања Првог балканског рата који ће утицати на укидања војних изасланстава.⁴

Поред извештаја војног изасланика, посланика и конзула, османлијски војни кругови су били упознати са развитком војске Србије и путем помоћних средстава, у овом случају, штампе тј. путем новина. Праћење штампаних извора је била једна врста обавештајног рада која је омогућавала војним кругова да прате стање војске потенцијалног непријатеља и да дођу до оних података до којих нису успели да дођу тајним путем. Вредност штампе је била и у томе што је за време ратних сукоба омогућавала војној команди да буде упозната са кретањем и концентрацијом непријатељских снага. Рецимо тако, за време Кримског рата (1854-1856) руска страна је била информисана о стању британских трупа путем новина *The Times of London*, а касније, руски цар се није шалио када је изја-

¹ Архив Србије (АС), Посланство у Цариграду (ПоЦ-а), 1883, Ф1, Р225, № 515, 17. октобар 1881, Мин. војни генерал М. Лешјанин, посланику у Цариграду Јеврему Грујићу.

² АС, ПоЦ-а, 1884, Ф1, Р39, № 516, 20. октобар 1883, Мин. спољних послова, деловођи Посланства.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA), Yıldız Perâkende Yâveran ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyye Dairesi (= Y..PRK.MYD), 7/10, 18/S/1305 [30. април 1888]; АС, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (= МИД-ПО), Ф1, Д1, 1889, Р98, 1/63, 14. август 1889, мин. иностр. дела генерал С. Грујић, посланику у Цариграду г. Новаковићу.

⁴ Последњи војни изасланик Краљевине Србије у Цариграду биће инжењерски пуковник Стеван Д. Илић, а последњи османлијски војни изасланик биће мајор Мустафа Асим-бег.

вио једном приликом да сада нема потребе за шпијунима него да је довољно да чита *The Times*.⁵ С друге стране, за време Пруско-аустријског (1866) и Француско-пруског рата (1870-1871) Пруска врховна команда је такође из *The Times*-а пратила дешавања у непријатељском табору.⁶

Међутим, ово не значи да се османлијска војна литература базирала само на страним публикацијама и преводима. Од 21 штампаног и рукописног извора које смо ми пронашли, можемо да тврдимо да су само њих пет на страним језицима. У периоду од 1881. до 1915. пронашли смо девет књига, три рукописа и једанаест текстова. Одређене књиге су објављиване зато што је то захтевао нови школски програм османлијске Војне академије из 1909. јер је недостајало уџбеника који су се односили на предмете као што је Војна географија, Геостратегичка и Војна историја.⁷ С друге стране, неки извори су настали да би могли да прикажу у датом тренутку стање и ситуацију унутар српске војске и да тако упознају османлијски официрски кадар са војним променама. Приметно је да су скоро све књиге које се односе на војску Србије штампане након 1908. тј. након проглашења II уставности у Османлијској држави која је резултирала свргавањем Абдул Хамида II (1876-1909). Управо због апсолутистичких тенденција и неповерења у војску Абдул Хамида II, одређени аутори објашњавају и недостатак или, боље речено, непостојање дела о османлијској војној и политичкој историји.⁸ Овде треба споменути и три књиге које, нажалост, нисмо успели да нађемо у турским библиотекама.⁹

⁵ Douglas H. Wheeler, *A Guide to the History of Intelligence 1800-1918*, The Intelligence - Journal of U.S. Intelligence Studies, vol. 19 (no. 1), 48.

⁶ Пуковник Рогољ од Биберштајна, *Војна шпијунска* (превео са немачког капетан Д. Л. Туфелдић), Српска стража, 25. септембар 1902, бр. 38 (59), год. III, 299-300.

⁷ *Erkân-ı Harbiyye Mektebi Ders Programı*, Matbaa-ı Askeriyye, Sene 1325, 6, 13-14.

⁸ Mesut Uyar & Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans – From Osman to Atatürk*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2009, 221-222.

⁹ Прва књига, под називом *Војно стање Србије*, спомиње се на корицама књиге *Упуства за пешадију у немачкој војсци* која је објављена 1904. године од стране пуковника Арифидија (Arifi, *Almanya Ordusunda Piyade Endaht Talimleri*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1322). Друга књига, под називом *Опис српске пољске артиљерије*, спомиње се на корицама књиге Ахмеда Суада под називом *Мусли о војној стратегији и географски опис Балканског ратишта* која је објављена непосредно пре почетка Балканског рата (Ahmed Suad, *Balkan Dar'ül-Harbine Dair Tedkikat-ı Coğrafıyye ve Mütalâât-ı Sevk'ül-Ceşıyye*, II. Kitap, Dersââdet, Mühendishâne-i Berri-i Matbaası, 1330). Трећа књига, под називом *Османлијске-српске борбе*, спомиње се у књизи аутора Бекир Сидкија *Покрет Западне армије - Вардарска војска и Цавид-наша* која је објављена 1913. године, након Балканских ратова (Bekir Sidki, *Garb Ordusu Harekatı – Cavid Paşa Kolu ve Vardar Ordusu*, Kitaphane-i Askeri İbrahim Hilmi, İstanbul 1331).

Код помена текстова треба нагласити да су они објављивани у различитим османлијским војним часописима и новинама с циљем да се високи официри и државни чиновници информишу о војном развоју суседних држава. У почетку су текстови објављивани у две званичне војне публикације Османлијске државе – у *Службеним војним новинама* (*Ceride-i Askeriyye*, 1864) и у *Прегледу војних наука* (*Mecmu'a-ı Fünun-ı Askeriyye*, 1882-1914).¹⁰ Поред споменутих, од 1908. појавиће се и други независни војни часописи и новине, као нпр. *Мач и перо – илустровани часопис* (*Musavver Seyf ve Kalem*, 1908), *Ратник* (*Asker*, 1908) и *Победа* (*Zafer*, 1912) и у којима ће се објављивати текстови о војсци Краљевине Србије.¹¹

Као што је већ споменуто, рад обухвата књиге, рукописе и текстове који су објављени по различитим војним публикацијама.¹² Ми смо наш рад поделили на три целине: у I целини смо дали информације о књигама, у II целини смо дали приказ рукописних извора, док смо у III целини писали о текстовима. Колико је било могуће, покушали смо да дамо приказ из живота аутора, али, нажалост, до таквих података смо успели да дођемо код само осам аутора од укупно њих 21. Такође, иако наш циљ није био да детаљно прикажемо дате изворе, ипак смо покушали да дамо бар кратак преглед шта садржи који извор и да укажемо на неко занимљиво запажање аутора о војсци Србије. Тежили смо да сазнамо и на који начин и који извори су коришћени приликом писања ових радова. Морамо, такође, напоменути да овде нисмо укључили кратке вести од неколико редова који су објављивани у османлијској штампи.

Највећи део извора се односи на војну организацију, војно-територијалну управу, јачину, мобилизацију, наоружање и тактику српске војске. Заједничка карактеристика свих датих извора је у то-

¹⁰ О *Службеним војним новинама* и о *Прегледу војних наука* видети: Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Askeri Gazetesi – Ceride-i Askeriyye 1-30*, Berikan Yayınları, Ankara 2007, V-IX; Ayten Can Tunalı, *Ceride-i Askeriyye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri*, A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, XXIV, 37, 195-211, 2005. и Hamit Pehlivanlı, *Son Dönem Tarih Araştırmalarında Askeri Gazete ve Süreli Yayınların Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XXI, Sayı 61, Mart 2005, 243-258.

¹¹ Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1826-1928)*, 1. cilt, Ankara 2000, 746-747.

¹² Морамо споменути да овде нисмо укључили један извор. У питању је књига капетана Бахрија из Солуна, под називом *Српска војска у Балканском рату и Западна армија*, која је транскрибована са османлијског на савремени турски језик 2012. године. У неку руку, књига представља мемоаре капетана Бахрија будући да је – како наводи – провео осам и по месец у заробљеништву у Србији. Такође, у књизи је дата и оцена српске војске у Балканским ратовима што се тиче дисциплине и спремности трупа. Погледати: Yüzbaşı Selanikli Bahri, *Balkan Savaşı'nda Sırp Ordusu ve Batı Ordusu*, çeviri Mustafa Toker, ALFA, İstanbul 2012.

ме што су у писању коришћене једноставне реченице и прости изрази. Међутим, и поред одређених недостатака као што је нпр. одсуство анализе или упоређивање са суседним балканским државама, представљени османлијски војни извори имају значајну вредност када је у питању приказ и виђење војске Србије.

I

Иако нам је позната година смрти (1930), о животу Хасан Ризе из Багдада (*Bağdadlı Hasan Rıza*) немамо много информација. Знамо да је 1886. завршио Артиљеријско-инжењерску школу и да је школовање наставио у Немачкој. Касније, постаће професор на Артиљеријско-инжењерској школи (1895) и, са чином артиљеријског мајора, 1899. објавиће књигу *Пољска артиљерија страних држава (Sahra Düvel-i Ecnebiyye Topçuları, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun, İstanbul, Rumî 1315)*.¹³ Књига *Пољска артиљерија страних држава* има 152 стране и штампана је са намером да буде уџбеник за питомце Артиљеријско-инжењерске школе, на којој је мајор Хасан Риза предавао. Пре свега, у књизи је анализирана и упоређена артиљеријска организација и јачина Немачке, Француске, Русије, Аустрије и Енглеске. Међутим, неколико страна је одвојено и за Бугарску, Грчку и Србију. Од 152 стране, само три се односе на артиљеријску организацију и јачину Србије (с. 131-133). Овде мајор Хасан Риза, без исказивања свог мишљења и анализирања артиљеријске организације Србије са суседним држава, дескриптивно даје податке о артиљерији у мирнодопском периоду, резерви, опреми и наоружању.

Ахмед Седат (Хасан) Догруер (*Ahmed Sedat Doğruer*) (Цариград, 1882 - Истанбул, 1955), завршивши успешно Војну академију (1902) и Генералштабну школу (1905), почеће своју војну каријеру као капетан у IV армији у Ерзинџану, да би касније био члан комисија која ће посетити Румунију и Шведску (1907). Након тога, са чином мајора, биће постављен за војног изасланика у Београду (септембра 1908), али ће се исте године вратити у Цариград, где ће бити именован у Другом (обавештајном) одељењу Генералштаба (октобра 1908). Поред тога, обављаће дужност професора на Војној академији (предаваће Војну организацију, Генералштабну струку и Тактику) да би на истој постао и помоћник управника (средином 1910). Учествоваће у Балканским ратовима при Генералштабу Источне војске, а након завршетка истих, биће постављен при I одељењу Гене-

¹³ Књига *Пољска артиљерија страних држава* чува се у Библиотеци Војног музеја (Askerî Müze Kütüphanesi), у Истанбулу, под сигнатурним бројем ЕНТ 3056. О животу Хасан Ризе из Багдада погледати: *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi* (= *OALT*), 1. cilt, hazırlayan Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004, 212.

ралштаба. Такође ће учествовати у Првом светском рату (1914-1918), и у Турском рату за независност (1919-1923), а након последњег рата вршиће разне дужности при војсци, међу којима управник Војне академије (1919-1921. и 1925-1927), функцију Другог начелника Генералштаба (1920), затим ће бити на челу разних комисија и, коначно, 1927. ће постати командант 9. корпуса. Пензионисан је 1942. са чином генерал-пуковника. Одликован разним страним и домаћим ордењем и признањима.¹⁴

Ахмед Седад Догруер био је аутор више од 25 књига и текстова. Што се тиче наше теме, овде ћемо, у кратким цртама, представити његову књигу која се односи на војску Краљевине Србији, под називом *Војна реорганизација и стање војске Србије* (Ahmed Sedad, *Sirbistan Ordusu Ahval-i ve Tensikat-ı Askeriyyesi*, Harbiyye Matbaası, İstanbul, Temmuz 1325). Књига је објављена јула/августа 1909. и има 119 страна.¹⁵ Књига мајора Ахмед Седада биће објављена и у краћој верзији у војном часопису *Патник*.¹⁶ На крају књиге се налази и дислокациона карта и цртежи различитих униформи војске Србије. Већ на почетним странама се опажа да је књига написана са циљем да буде уџбеник кадетима Војне академије и да је коришћена за предмет Војне организације страних држава, предмет који је предавао мајор Ахмед Седад.¹⁷ Дело се састоји од тридесет поглавља и у њему су дате информације о војном буџету, војно-територијалној подели, јединицама I, II, III позива, Последњој одбрани, помоћним војним јединицама, опреми, наоружању, војном образовању, а и детаљно је описана тактика српског пешака, артиљерца и коњаника.

¹⁴ Више о животу мајора Ахмеда Седада: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Arşivi (= IRCICA Arşivi), Edip Özkalé Müşir Dosyaları, 1. dosya, Abdullah Paşa Bölümü, Emekli Korgeneral Sedat Doğruer'in (317-30) Hal Tercümesi; *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, 3. cilt, hazırlayanlar Hülya Toker, Nurcan Aslan, ATASE, Ankara 2009, 205-207; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara 1993, 18, 34, 116, 146, 150, 152, 154; Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, 1. cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, 204; *Harp Akademileri'nin 132. Yılı: Şeref Dolu Yıllar (1848-1980)*, hazırlayan Turgut Yurdabak, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1980, 37.

¹⁵ Књига мајора Ахмеда Седада је омањих димензија: 18x13 (12,5x7,5). Погледајте: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, hazırlayan M. Seyfettin Özege, 4. cilt, Fatih Yauneyi Matbaası, İstanbul 1977, 1573; Књига *Војна реорганизација и уређење војске Србије* чува се у *Салону ретких књига М. Сејфетина Озеге* (M. Seyfettin Özege Nadir Eserler Salonu) при Централној библиотеци Ататурковог универзитета (Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi) у Ерзуруму, под сигнатурним бројем 0121338.

¹⁶ Erkân-ı Harbiyye Binbaşlarından Ahmed Sedad, *Sirbistan Ordusu Ahvâl-i ve Tensikât-ı Askeriyyesi*, Asker, Sayı 1-12, 1. cilt, 1324-1325, s. 254-268, 320-333, 405-412.

¹⁷ Књига *Војна реорганизација и уређење војске Србије* спојена је са још два књигама које се односе на војске Румуније и Бугарске и које су писане, такође, од стране Ахмед Седада. Због тога, поред назива предмета, на књизи о војсци Србије стоји штампано број три.

Опажања бившег османлијског војног изасланика су више него интересантна; осим позитивног мишљења о српској пешадији и артиљерији, мајор Седад описује и стање унутар официрског кора. Иако у неком тренутку оцењује високе српске офицере добром оценом, аутор указује на лоше односе између официра, где у неким ситуацијама долази и до свађе, поготово између оних на вишим и нижим хијерархијским позицијама. Поред тога, како наводи аутор, официри виших положаја гледају на оне на нижим са непоштовањем, где неки нижи официри имају жељу да се и супротстављају наредбама надређених. С друге стране, мајор Седад истиче да се највећи део официра бави спољном и унутрашњом политиком. Приликом описивања стања у војсци, аутор је био упознат са меморандумом пуковника Александра Машина, јер га на два места спомиње: када описује трајање мобилизације и официрски кадар.¹⁸

О Мустафи Шевки Јанболцу (*Mustafa Şevki*) не знамо много, осим да је преминуо 1958. Књига која нас занима носи назив *Војске Балкана – Војна организација Војске Бугарске, Србије, Црне Горе, Грчке и Румуније* (*Yanbolu Mustafa Şevki, Balkan Orduları – Bulgarya, Sırb, Karadağ, Yunanistan ve Romanya Orduları Teşkilat-ı Askerisi, Keşişyan Matbaası, İzmir 1325*) и објављена је у Измиру, док је аутор имао чин пешадијског потпоручника или поручника.¹⁹ Сходно војном чину може се закључити да је Мустафа Шефки 1910. године, када је књига објављена, био на почетку војне каријере.²⁰ Након читања и анализе 55 страна текста, може се установити да књига не одише оригиналношћу већ представља препис, или боље речено, препричавање већ објављене књиге француског официра Леона Ламуша, који је у Паризу 1901. објавио кратку књигу под називом *Војске Балканског полуострва* (*Léon Lamouche, Les Armées de la péninsule balkanique, R. Chapelot, Paris 1901*).²¹ Мустафа Шефки, шта више, није додао никакве промене, не-

¹⁸ О меморандуму пуковника А. Машина погледати: Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска - Србија и Југославија (1901-1999)*, Београд 2010, 56-64.

¹⁹ Ово не можемо тачно да утврдимо зато што на почетној страни књиге стоји „*riyade mülazımlarından..*“ тј. од пешадијског потпоручника/поручника. Што се тиче османлијских војних чинова, мулазим (*mülazım*) је имао два степена: *müla-zım-ı sanı*, односно потпоручник и *mülazım-ı evvel* тј. поручник.

²⁰ *OALT, 1. cilt, hazırlayan Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004, 270*; Књига је димензија је 20x14 (15x9). Погледати: М. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, 1. cilt, Fatih Yaınevi Matbaası, İstanbul 1971, 115*; Књига *Војске Балкана – Војна организација Војске Бугарске, Србије, Црне Горе, Грчке и Румуније* чува се у *Библиотеци Ататурк* (*Atatürk Kitaplığı*), у Истанбулу, под сигнатурном BEL_OSM_K.02497--Esr_03895.

²¹ Леон Ламуш (1860-1945), француски официр, историчар и дипломата, завршио је Школу оријенталних језика у Паризу (*l'Ecole des langues orientales*). Након Илинденског устанка, постаће члан међународне комисије која је ће бити задуже-

го је слепо пратио већ установљену поделу књиге капетана Ламуша. Што се тиче војске Краљевине Србије, у књизи Мустефе Шефкија су дати подаци о становништву, државном уређењу (с. 16-18), војној организацији и наоружању српске војске (с. 37-43).²² Ипак, на крају књиге налазе се три табеле у коме је дат упоредни приказ бугарске, српске и грчке војске и за које сматрамо да су дело аутора.²³

Осим да је из Штипа, о животу Хаки-ефендији (*İstipli Hakki Efendi*) скоро да немамо података. Оно што смо успели сазнати јесте следеће: 1910. са чином капетана постављен је за команданта 5. ескадрона пука Војне академије. Касније, са чином пешадијског мајора, предаваће на истој установи предмет Организацију османлијске војске, а са истим чином, октобра/новембра 1910. године објавио је књигу *Снаге балканских држава у мирнодопском и ратном времену* (*Hakkı, Balkan Hükümetleri'nin Kuvve-i Hazariyye ve Seferiyyeleri: Sırp – Bulgar – Karadağ – Yunan, Harbiyye Matbaası, İstanbul, Teşrin-i Evvel 1326*). Књига има 72 стране, а део који се односи на војску Краљевине Србије се налази између 2. и 22. стране.²⁴ Хаки-ефендија, започиње своје дело дајући прво кратки историјски преглед Србије од 1878. до 1903, да би тај део завршио описујући парламентарни систем у Краљевини Србији. Описујући војску Краљевине Србије, даје податке о буџету, војној управи, територијалној организацији, војном школству, чиновима у војсци, да би на последњим страницама обратио пажњу на бројчано стање пешадијских, коњичких и артиљеријских јединица. У књизи, Хаки-ефендија не даје никакав суд о војсци Србије. Током анализе текста, приметно је да је аутор користио дело мајора Ахмеда Седада, што не изненађује, будући да су

на за реформу европске Турске и као такав, вршиће дужност жандармеријског инструктора у Сереском санџаку (1904-1905), да би касније провео године у Солуну и Цариграду (1905-1913). Што се тиче српске војске, написаће још једну књигу *Српска војска у 1893. години* (*Léon Lamouche, L'armée serbe en 1893, L. Baudoin, Paris 1894*). Више о животу погледати: *Лџтописъ на Българската академия на наукитѢ VI за годинитѢ 1921 и 1922*, Државна печатница, Софија 1924, 5-12. Овом приликом хтео бих да изразим захвалост колегиници Снежани Радоевој из Војноисторијске библиотеке бугарске Војне академије „Г. С. Раковски“ на уступљеним књига у вези са животом и делом Леона Ламуша.

²² У већ споменутој књизи капетана Ламуша, подаци о становништву и државном уређењу налазе се на страна 11 и 12, а војна питања на странама 26, 27, 28 и 29.

²³ Табеле су следећих назива: *Број војних јединица у мирнодопском времену, Војне снаге и број становништва из 1903. године* и *Број војних јединица у ратном стању*.

²⁴ *OALT*, 1. cilt, hazırlayan Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004, 337-339; Као и остале, књига је омањих димензија: 16x11 (12,5x7). М. Seyfettin Özge, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 1. cilt, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1971, 115; Књига *Снаге балканских држава у мирнодопском и ратном времену* налази се у Библиотеци Истраживачког центра за исламску историју, уметности и културу (IRCICA Kütüphanesi), у Истанбулу, под инвентарским бројем 949./60288/НА.В.

обојица били предавачи на Војној академији. Уџбеник мајора Седада је коришћен у оном делу где се дају подаци о снази главних и помоћних војних јединица (с. 10-22).

Суреја (Мехмед) Илмен (*M. Süreyya İlmen*) (Подгорица, 1874 – Истанбул, 1955), завршио је Војну академију (1892) и Генералштабну школу (1897). Након 1908. вршио је дужност у Другом (обавештајном) одељењу Генералштаба. Учествовао је у оснивању Османлијских ваздуплоховних снага (1911). Пошто је напустио војску, бавио се трговином и политиком.²⁵ Док је био у Другом (обавештајном) одељењу потпуковник Суреја Илмен је 1910. објавио књигу под називом *Цепна војна књига за годину 1910. са календаром и разним војним подацима* (1326 *senesine Mahsus Yeni Askerî Cer Takvimi: Bir Senelik Tavkimi ve Malumât-ı Mütenevvie-yi Askeriyyeyi Camidir, Kitabhâne-i Askerî*, 1328) у којој ће, поред описа руске, аустроугарске, италијанске, иранске, бугарске, грчке и црногорске војске, одвојити и неколико страна на опис српске војске (с. 132-135).²⁶ Међутим, потпуковник Суреј Илмена не одудара од својих савременика, јер у својој књизи дескриптивно даје информације о војној организацији у мирнодопском и ратном периоду, буџету и о лаком и тешком наоружању без давања икаквог суда о војсци Србије.

Али (Ахмед) Фитри (*Ali Fitri*) рођен је у Сивасу, али нам је година рођења остала непозната. Након завршетка Војне академије (1902), капетан Али Фитри ће вршити разне војне дужности на истоку Анадолије и на Арабијском полуострву, да би крајем 1910, са чином мајора, именован за професора Војне географије на Војној академији. Због рата са Италијом биће постављен при Генералштабу I редифског корпуса у Измиру, али ће ускоро поново бити послат на Арабијско полуострво (1913), где ће за време I светског рата пасти као заробљеник. Крајем 1916, након повратка у Цариград, вршиће разне дужности да би крајем 1920. поново био постављен за професора на Војној академији. Ту ће дочекати пензију као пуковник (1923), али ће предавати Војну географију све до своје смрти 1932. године.²⁷

²⁵ OALT, 2. cilt, hazırlayan Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2000, 640-643; *Meydan Larousse – Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, VI, Meydan Yayınevi, İstanbul 1981, 281.

²⁶ Књига *Цепна војна књига за годину 1910. са календаром и разним војним подацима* налази се у Библиотеци Истраживачког центра за исламску историју, уметности и културу (IRCICA Kütüphanesi), у Истанбулу, под инвентарским бројем 355./009561/IL.B.

²⁷ О животу Али Фитрија погледати: *Ali Fitri Bey'in Hal Tercümesi ve Fotoğrafları*, Askerî Mestua 50 (Mart 1933) 88. sayı, 979-980; Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, 1. cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, 99-100, 135-136, 197; *Harp Akademileri'nin 132. Yılı: Şeref Dolu Yıllar (1848-1980)*, hazırlayan Turgut Yurdabak, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1980, 33.

Књига *Османлијско-српски рат 1876-1878 и опис земљишта* (Ali Fitri, 92-93 *Osmanlı-Sırp Seferi ve Hâl-i Hazır Dâr'ül-harekâtı*, Üçüncü Kitap, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, Dersaâdet 1328) објављена је 1912. године у Цариграду.²⁸ Књига има 158 страна и две карте у боји. Захваљујући самом аутору успели смо да сазнамо и називе коришћене литературе.²⁹ Морамо напоменути да је књига коришћена као уџбеник на Војној академији из предмета Војна географија и Војна историја, коју је предавао потпуковник Али Фитри. Књига је подељена на осамнаест целина, а аутор започиње излагање кратком историјом Србије, да би наставио са описом земљишта и стањем српске и османлијске војске. У наставку аутор ће се усредсредити на опис војних операција, упоредо давајући своју оцену после одређених целина. Поред описа Првог српско-турског рата (1876-77), коме ће потпоручник Али Фитри посветити велику пажњу, аутор ће такође описати и Други српско-турски рат (1877-78) али у веома кратким цртама без икакве анализе сукобљених страна. Последње стране су посвећене географском опису Србије након 1878, опису путева и железничких пруга. По овоме се види да је аутор користио и друге изворе, а на крају је одвојио који параграф за опис војне организације Србије и евентуалне могућност напада и одбране османлијске војске.³⁰

Што се тиче Озгурел Рагиб Рифкија (*Özgürel Râgıb Rifki*), ситуација је слична као и са Хаки-ефендијом – нема превише података када је његов живот и војна каријера у питању, али је познато да је 1897/98. дипломирао на Војној академији, да је 1908. био капетан у

²⁸ Прве две књиге су објављене 1911. и почетком 1912. Прва књига носи наслов *Географске препреке и објашњење војне стратегије* (Ali Fitri, *Tabirat-ı Sev'ül-sev' ve Avarız-ı Coğrafya*, Birinci Kitap, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, Dersaâdet 1327), док друга књига носи назив *Херцеговачки устанак (1875-1876), Османлијско-црногорски рат (1876-1878) и опис земљишта* (Ali Fitri, (91-92) *Hersek Seferi, 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hal-i Hazır Dar'ül-harekati*, İkinci Kitap, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, Dersaâdet 1327); Књига *Османлијско-српски рат 1876-1878 и опис земљишта* налази се у библиотеци немачког *Оријенталног института у Истанбулу* (Orient-Institut Istanbul – Alman Şarkiyat Enstitüsü), под сигнатурним бројем *ORq 861* и малих је димензија: 13x19 (10,5x17).

²⁹ У питању је један француски и два немачка извора: Амеде Ле Фор, *Историја рата на истоку: 1877-1878*, Париз 1878. (Amédée Le Faure, *Histoire de la Guerre D'Orient: 1877-1878* (1878), Paris 1878), Вилхелм Рустов, *Рат у Турској – Услови и догађаји на Балканском полуострву у 1875. и 1876. години*, Цирих 1877. (Wilhelm Rüstow, *Der Krieg in der Türkei - Zustände und Ereignisse auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1875 und 1876*, Zürich 1877) и текст под називом *Српско-турски рат (Der serbisch-türkische Krieg)* који је написан од стране ратног извештача Фраје преса (Freie Presse) Карла Мајера (Karl Maier).

³⁰ Интересантно је да аутор наводи предео Куманова и Скопља као важно место за прикупљање османлијске војске и да би евентуални напад против Србије могао да се деси форсирајући правац Врање – Лесковац – Ниш.

III армији, да је 1914. имао чин пешадијског мајора и да је преминуо 40-тих година 20. века. Године 1912. написао је кратку књигу под насловом *Војна организација балканских држава* (Özgürel Ragıb Rifki, *Balkan Hükümetleri'nin Teşkilât-ı Askeriyyesi*, Şems Matbaası, İstanbul 1328-1330). Књига, боље рећи брошура, има 36 страна, а део који се односи на војску Краљевине Србије се налази између 8. и 13. стране.³¹ Рагиб Рифки, на корицама своје књиге наводи да су подаци о балканским војскама последњи и најновији. Тако аутор, када описује српску војску, наводи податке из 1911. године. Што се тиче описа војски, као и код његових претходника, информације су штуре и богате подацима, а суздржава се од давања свог мишљења. Осим података о буџету и становништву Србије, акценат је ставио на дужину војног рока, контингент регрута, наоружање и бројчано стање јединица.

Казим Карабекир (*Kazım Karabekir*) (Цариград, 1882 – Анкара, 1948), Војну академију је завршио 1902, а Генералштабну школу 1905. са чином капетана. Војничку каријеру је започео 1905. када је постављен у II армију, али ће почетком 1906. започети дужност у III армији. Крајем 1907. биће постављен за помоћника професора Тактике на Генералштабној школи, а током турбулентних година у Османлијској држави (1908-09) активно ће учествовати у политичким превирањима. Године 1910. учествоваће у гушењу антивладних покрета Албанаца, док ће почетком 1911. бити постављен за команданта једне једренске дивизије. За време Балканских ратова (1912-1913) пао је у бугарске руке као заробљеник, али је након мира пуштен. Имаће запажену улогу у Првом светском рату (1914-1918) и за време Турског рата за независност (1919-1923). За време последњег рата, постаће и народни посланик, а крајем 1927. са чином генерал-пуковника биће пензионисан. Након пензионисања бавиће се политиком (два пута ће бити народни посланик из Једрена и Истанбула, а између 1946. и 1948. биће председник Велике народне скупштине Турске).³²

³¹ *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, 2. cilt, hazırlayan Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004, 395-396; *OALT*, 1. cilt, hazırlayan Ekmelledin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2000, 379-381; Özgürel Ragıb Rifki, *Almanca-Fransızca-Türkçe Askerî Tabirler Lugatı*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1935; Брошура *Војна организација балканских држава* се налази у Библиотеци ретких књига Мармарског универзитета (Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi) у Истанбулу, под сигнатурним бројем R093714.

³² Детаљно о животу Казим Карабекир-паше: Cevdet Küçük, *Kazım Karabekir, İslam Ansiklopedisi*, 25. cilt, 2002, 150-152; *Harp Akademileri Yılığ 1848-2007*, Yönetmen: N. Ali Karababa, Harp Akademileri Basımevi, Ankara 2007, 204; *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, 3. cilt, hazırlayanlar Hülya Toker, Nurcan Aslan, ATASE, Ankara 2009, 240-243.

Поред активног војничког живота, Казим Карабекир-паша, активно се бавио и писањем, а познато нам је да је аутор више од 30 књига. Ми ћемо се овде сконцентрисати само на једну под називом *Српско-бугарски рат (1885)* (Kâzım Karabekir Bey, 1885 *Sirb-Bulgar Seferi*, Edirne Mahfil-i Askerisinde Verilen Konferanslar, Fi 24 Kanun-i Evvel Sene 328 gecesı, Edirne 1328) која је настала као резултат учешћа на конференцији јануара 1913. и која ће се штампати као посебно издање (има 43 стране са пет крокија).³³ Књига има тринаест поглавља у којима се аутор суздржава од пуког описа ратних операција сукобљених страна, а описује дипломатску ситуацију пре почетка рата и разлоге који су навели Србију да ступи у сукоб са Бугарском. Он придаје важност показивању мана српске и бугарске војске, а понајвише се критички односи на војне грешке Србије и активности њене команде. По Казим Карабекир-паши српска војска, поред тога што се није добро сналазила на терену и није била добро обучена за рат, патила је и због недостатка официрског и подофицирског кадра, новца и повезаности међу јединицама. Уз то, он наводи да су јој мане и одлагање потребних ратних операција без икаквог разлога, дајући тиме предност непријатељу да се припреми за борбу, недостатак јасног командног ланца који је или каснио са наредбама или мењао наредбе у току операција, те закључује да је све то довело до збуњености међу обичним војницима да на крају „*нико није хтео да ратује*“ (с. 41) и да је цела војска била „*парализована*“ (с. 35).

Последња књига, боље рећи књижица, носи назив *Кратка брошура у вези са српском војском*, објављена је од стране Обавештајног одељења османлијског Главног генералштаба у октобру/новембру 1915. године (Karârgâh-ı Umûmi İstihbârât Şu'besi, *Sirb Ordusu Hakkında Muhtasar Risale* (Hizmete Mahsusdur), Teşrin-i Evvel 1331) и о њој смо већ детаљно писали на другом месту.³⁴ Ипак, укратко, треба споменути да је у овој брошури акценат стављен на тактику војске Србије, коју је османлијска војска искусила у Првом балканском рату. Такође, пошто су Османлијска држава и Србија и овог пута биле на супротним страна, разлог штампања ове брошуре може бити и реална претпоставка османлијских војних кругова да ће доћи до поновног сусрета српске и османлијске војске у Првом светском рату.

³³ Као и остале, и ова књига је омањих димензија 28x20 (17,5x11) *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, hazırlayan M. Seyfettin Özege, 4. cilt, Fatih Yaınevi Matbaası, İstanbul 1977, 1573; Књига *Српско-бугарски рат (1885)* чува се у *Народној библиотеци рукописних дела Истанбул* (Millet Yazma Eser Kütüphanesi), под инвентарним бројем АЕmtf05038.

³⁴ Јово Миладиновић, *Један османлијски извор о војсци Краљевине Србије из 1915. године*, ВИГ 1/2014, 253-273.

II

Ахмед Хамди (Мехмед) Абуk (*Ahmed Hamdi Abuk*) (Сивас 1857 – Истанбул 1923), након успешног завршетка Војне академије (1879) и Генералштабне школе (1881), са чином капетана постављен је у Генералштаб, да би касније вршио дужност у Штабу Критске дивизије. Крајем 1887. учествовао у комисији приликом утврђивања бугарске границе, а недуго затим именован је за војног изасланика у Бугарској (март 1888). Само месец дана касније, постављен је за и војног изасланика у Београду где је присуствовао маневрима војске Србије (октобра 1890). Своју дипломатску каријеру је наставио у Петровграду, где је дошао на место војног изасланика (1894), а годину дана касније биће именован за војног изасланика у Бечу (1895). Након повратка у Цариград, није имао војна задужења до 1902. када је одређен при IV армији (до 1911). За време Првог балканског рата (1912-1913) вршио је дужност помоћника команданта Источне армије, а пензионисан је 1914. (у чину генерал-пуковника). Након пензионисања, два пута је вршио дужност министра војног (4. март 1919 – 2. април 1919. и 10. јун – 28. августа 1920) и министра јавних радова (јул – октобар 1919).³⁵

Први османлијски војни изасланик у Београду, вицемајор Ахмед Хамди, током 1890. сачинио је рукопис под насловом *Мобилизација и коцентрација војске Србије* (*Erkân-ı Harbiyye Kolağası Ahmed Hamdi, Sırbistan Ordusu'nun Hal-i Seferberisi ve Tecemmu' Tertibâtı*).³⁶ Рукопис има 56 страна и писан је тамним мастилом. Од 56 страна 38 страна је текст, 12 страна обухватају ратни поредак војних јединица војске Србије, на две стране је урађена табела на којој је дат возни ред и на последње две стране се налази карта Краљевине Србије на којој је приказана дислокација војске (размера 1:250.000). Када је текст у питању, рукопис је подељен на четири целине који се односе на мобилизацију и концентрацију војних јединица у пределу Ниша и Лесковца. У наставку је детаљно анализирана железница Србије и транспортовање трупа до споменуте области. С друге стране, ако се погледају

³⁵ *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, 17-18; Sefer E. Berzeg, *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri*, II, Nart Yayıncılık, İstanbul 1990, 17-18; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara 1993, 19, 27, 33; Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, 1. cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, 168; *Harp Akademileri'nin 132. Yılı: Şeref Dolu Yıllar (1848-1980)*, hazırlayan Turgut Yurdabak, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1980, 15.

³⁶ Рукопис *Мобилизација и коцентрација војске Србије* налази се у Библиотеци ретких књига Истанбулског универзитета (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi), под сигнатурним бројем T5012.

фусноте, може се рећи да постоји и пета (помоћна) целина у којој су дати детаљно бројчани подаци о главним војним и помоћним јединица војске Србије. Може се рећи да рукопис вицемајора Ахмед Хамдија има одлике детаљног војног извештаја о војсци Србије из претпоследње деценије 19. века, а његова вредност је већа јер је писан из угла првог војног изасланика Османлијске државе у Београду.

Други рукопис, који носи назив *Војске Балканског полуострва* (Leon Lamuş, *Balkan Şibh-i Ceziresi Orduları*), представља превод са француског на османски језик већ споменутог дела инжињеријског капетана Леона Ламуша. Превод је урадио вицемајор Хасан Васфи (*Hasan Vasfi*), члан султановог приватног Генералштаба у Јилдиз Сарају (*Maiyyet-i Seniyye-i Mülük-âneleri Erkân-ı Harbiyyesi*) основаног 1890. Осим чина, о Хасану Васфију друге податке нисмо успели да нађемо, као ни тачан датум превода. Ако се има у виду да је оригинална књига капетана Ламуша објављена 1901. онда је та година узета за доњу границу пре које није могао настати рукопис (*terminus ante quem*), док је 1908. година горња граница после које није могао настати рукопис (*terminus post quem*). Наиме, 1908. доћи ће до војних реформи у Османлијској држави и Генералштаб у Јилдиз Сарају биће укинут. Осим уобичајеног препричавања текста, вицемајор Хасан Васфи не допуњује текст својим ставом.³⁷

Трећи и последњи рукопис носи назив Војна организација руске, бугарске војске са војскама Србије и Црне Горе (Rus, Bulgar, Karadağ, Sirbistan. Ordu Teşkilâtını Navidir).³⁸ Овај део се налази у склопу рукописа који укупно има 224 стране и који носи назив Организација војске. У њему аутор детаљно описује војску Османлијске државе. Иако је вицемајор Ел-хаџ Ахмед Рифат-ефендија, бивши секретар Ратног савета, 18. априла 1923. године поклонио рукопис библиотеци, нисмо сигурни да је и сам био аутор истог. Било како било, ми нисмо успели да сазнамо ништа о животу вицемајора Ахмед Рифат-ефендије као и тачан датум настанка рукописа. Из текста се може закључити да је настао након 1897. године. Текст је исписан на папиру, тамним мастилом, али има и делова који су написани графитном оловком, што нас наводи на закључак да је текст

³⁷ Рукопис је писан тамним мастилом на 27 лист и чува се у Библиотеци ретких књига Истанбулског универзитета (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi), под сигнатурним бројем T4618. Копија ове рукописне књиге се такође чува у Библиотеци Исламског истраживачког центра Турског верског вакуфа (İSAM Kütüphanesi), под сигнатурним бројем GNL.YZM.FTV 051696.

³⁸ Рукопис Војна организација руске, бугарске војске са војскама Србије и Црне Горе се чува у Библиотеци Сулејманове задужбине (Süleymaniye Vakfı Kütüphanesi), у Истанбулу, под сигнатурним бројем 07417-003.

допуњаван. Део Војна организација руске, бугарске војске са војскама Србије и Црне Горе има 52 стране и само четири стране се односе на војску Србије. Оне садрже податке о војно-територијалној организацији, војном року, потенцијалном броју војних јединица у рату и миру и наоружању.

III

Само неколико година након завршетка Велике источне кризе, од краја јануара до друге половине марта 1881. у османлијским *Службеним војним новинама* периодично су објављивани текстови о Српско-турском рату (1876-1878) у тринаест делова.³⁹ Иако не знамо име аутора, са последње стране текста можемо закључити да је овај рад урађен од стране Генералштаба османлијске војске, а у бројевима који претходе нашем тексту објављени су такође парцијално делови у вези са сукобима у Босни, Херцеговини и у вези са ратом у Црној Гори. Као и текстови са сличном тематиком, у тексту се налазе информације о војној географији и подручју где су вођене борбе између Србије и Османлијске државе, подаци о војној организацији, наоружању обеју држава и сл. Поред тога, у тексту је дато и критичко мишљење о српској и османлијској војсци, њиховим недостацима и предностима у појединим биткама. Ово је први штампани извор који се односи на српску војску и њену активност за време последњег српско-турског рата. Пошто је текст штампан од стране османлијског Генералштаба, највероватнији повод његовог настанка је тај што су османлијски војни кругови хтели да се упознају са предностима и недостацима свог оружја у сукобу са једном балканском државом.

Као и прошли извор, још један текст ће бити штампан парцијално али у сасвим другом часопису под називом *Преглед војних наука* (Местиа-и Фүнун-и Аскеријје). У питању је текст под насловом *Српско-бугарски рат* који је објављен у осам делова и који је преве-

³⁹ *Ceride-i Askeriyye*, 19 Kanun-i Sani 1296 [31. јануар 1881], no. 14 (19), 217-224; *Ceride-i Askeriyye*, 26 Kanun-i Sani 1296 [7. фебруар 1881], no. 16 (19), 245-248; *Ceride-i Askeriyye*, 29 Kanun-i Sani 1296 [10. фебруар 1881], no. 17 (19), 263-267; *Ceride-i Askeriyye*, 5 Şubat 1296 [17. фебруар 1881], no. 19 (19), 294-298; *Ceride-i Askeriyye*, 9 Şubat 1296 [21. фебруар 1881], no. 20 (19), 305-307; *Ceride-i Askeriyye*, 12 Şubat 1296 [24. фебруар 1881], no. 21 (19), 328-332; *Ceride-i Askeriyye*, 16 Şubat 1296 [28. фебруар 1881], no. 22 (19), 345-349; *Ceride-i Askeriyye*, 19 Şubat 1296 [3. март 1881], no. 23 (19), 365-367; *Ceride-i Askeriyye*, 24 Şubat 1296 [8. март 1881], no. 24 (19), 381-384; *Ceride-i Askeriyye*, 26 Şubat 1296 [10. март 1881], no. 25 (19), 396-400; *Ceride-i Askeriyye*, 2 Mart 1297 [14. март 1881], no. 26 (19), 407-411; *Ceride-i Askeriyye*, 5 Mart 1297 [17. март 1881], no. 27 (19), 427-429; *Ceride-i Askeriyye*, 9 Mart 1297 [21. март 1881], no. 28 (19), 439-440.

ден највероватније са немачког језика.⁴⁰ Аутори су официри швајцарске војске који су послати од стране своје владе да се детаљно упознају и, највероватније, информишу о сукобу између Бугарске и Србије. Поред детаљног описа доласка у Београд и Софију, аутори овог текста су дали информације о војном устројству зараћених страна, ратним операцијама, наоружању и бројчаном стању војски. Пошто текст садржи и оцену о војскама сукобљених држава, постоји могућност да је II одељење османлијског Главног генералштаба, чија је дужност иначе била да се бави превођењем и статистиком, због тога превело текст, јер је Османлијама пружао информације из угла официра које су могле лично да се упознају са стање у војскама Србије и Бугарске.⁴¹

Ибрахим (Сулејман Талат) Фетхи-паша (*İbrahim Fethî Paşa*), рођен је у Галати, делу Цариграда, мада се такође наводи да је из Пловдива. Генералштабну школу је завршио 1884. са чином артиљеријског официра. О његовој војничкој каријери, до постављања за посланика у Београду, нисмо успели да сазнамо ништа. Скоро једанаест година је био посланик у Београду (1897-1908), а последњу дужност је вршио као командант 7. корпуса (именован почетком октобра 1912). Учествовао је у Кумановској и Битољској бици, да би 18. новембра 1912, у току Битољске битке, погинуо. Француски војни аташе за Ср-

⁴⁰ *Sırb ve Bulgaristan Dar'ül-harekâtı*, Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Ramazan 1304/Mayıs 1303 [Maj/Jun 1887], 11. ve 12. cilt, 235-240; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Şevval 1304/Haziran 1303 [Jun/Jul 1887], 11. ve 12. cilt, 288-294; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Zi'l-kâde 1304/Te'mmuz 1303 [Jul/Avgust 1887], 11. ve 12. cilt, 368-384; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Muharrem 1305/Eylül 1303 [Септембар/Октобар 1887], 11. ve 12. cilt, 44-50; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Rabi'ul-ahir 1305/Kanun-i Evvel 1303 [Децембар 1887/Јануар 1888], 11. ve 12. cilt, 272-297; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Cemâze'l-evvel 1305/Kanun-i Sani 1303 [Јануар/Фебруар 1888], 11. ve 12. cilt, 365-394; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Ramazan 1305/Mayıs 1304 [Maj/Jun 1888], 13. ve 14. cilt, 216-232; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Rabi'ul-evvel 1306/Teşrin-i Sani 1304 [Новембар/Децембар 1888], 13. ve 14. cilt, 174-192; Mecmua-ı Fünun-i Askeriyye, Rebi'ul-ahir 1306/Kanun-i Evvel 1304 [Децембар 1888/Јануар 1889], 13. ve 14. cilt, 260-297.

⁴¹ Што се тиче извора које су користили швајцарски официри приликом описивања можемо препознати само неке: Леополд фон Ранке, *Српска револуција*, Ханбург 1829 (Leopold von Ranke, *Die serbische Revolution – Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg 1829), Вилхелм Рустов, *Рат у Турској – Услови и догађаји на Балканском полуострву у 1875. и 1876. години*, Цирих 1877. (Wilhelm Rüstow, *Der Krieg in der Türkei - Zustände und Ereignisse auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1875 und 1876*, Zürich 1877) и дела Феликса Каница о Србији, Бугарској и Балкану која су штампана до 1878. године (F. Kanitz, *Serbien, Historisch-Etnographische Reise-studien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig 1868; F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan, Historisch-Geographisch-Etnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1875*, I. band, Leipzig 1875).

бију, Црну Гору и Румунију потпуковник Пјер Виктор Фурније (*Pierre Victor Fournier*, 1867-1945), наводи у свом дневнику да је Фети-паша можда убијен од стране османлијских војника. Сахрањен је у Ресну.⁴² У војној публикацији *Мач и перо – илустровани часопис* (*Musavver Seyf ve Kalem*) објавио је рад подељен на три дела под називом *Централна власт и Војна команда Србије према новом уређењу* (*İbrahim Fethî Paşa, Sirbistan Tensikât-ı Cedidesine Nazaran Ahval-i Askeriyyesi Emr-i Kumanda ve İdâre-i Merkeziyye*, *Musavver Seyf ve Kalem* (1 *Teşrin-i Evvel* 1324 [14. октобар 1908]) no. 1, 54-61; (15 *Kanun-i Evvel* 1324 [28. децембар 1908]) no. 3, 195-206; (15 *Kanun-i Sani* 1324 [28. јануар 1909]) no. 4, 280-283). У првом делу текста генерал Ибрахим Фетхи-паша даје основне информације о устројству Војног министарства, војном буџету, контингенту регрута, о дужини војног позива и војно-територијалној подели. У наставку аутор описује главне војне и помоћне јединице, да би први део завршио давањем табеле која се односи на стални кадар војске. У другом делу, генерал Ибрахим Фетхи-паша даје информације о Редовној војсци у ратном периоду, да би касније наставио са описом наоружања, униформе и официрског и под-официрског кадра. Наравно, овај део је такође обогаћен табелама које садрже податке о дислокацији и бројчаном стању српске војске за време мобилизације. Последњи део овог текста, генерал Ибрахим Фетхи-паша је одвојио да укаже на предности и мане српске војске.

Поред Ибрахим Фетхи-паше, већ споменути Ахмед Седад, објавиће, такође, чланак од четири дела у часопису *Мач и перо – илустровани часопис*, који носи наслов *Јесењи маневри организовани од стране српске војске у септембру 1908. године* (*Ahmed Sedat, 1324 senesi Eylül'ünde Srb Ordusu Tarafından İcra Olunan Sonbahar Manevralar*, *Musavver Seyf ve Kalem* (15 *Teşrin-i Sani* 1324 [28. новембар 1908]) no. 2, 91-102; (15 *Kanun-i Evvel* 1324 [28. децембар 1908]) no. 3, 187-194; 15 *Kanun-i Sani* 1324 [28. јануар 1909], no. 4, 275-279, 352-360). Текст је настао као резултат посматрања маневара војске Краљевине Ср-

⁴² *Sâlnâme-i Nezâret-i Umur-ı Hâriciyye* (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı), III, IV, hazırlayan Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2004, 147, 70, 236-237, 288-289, 334-335, 380-381, 426-427, 472-473; *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri* (*Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları*), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, 32; Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihiçesi 1846-1965*, 1. cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, 171; *Harp Akademileri'nin 132. Yılı: Şeref Dolu Yıllar (1848-1980)*, hazırlayan Turgut Yurdabak, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1980, 17; İsmet Görgülü, On Yıllık Harbî Kadrosu, Ankara 1993, 37; Крунослав Ј. Спасић, *Дневник потпуковника П. В. Фурније, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору, о борбама за Битолу 1912. године*, Мешовита грађа-MISCELLANEA XV (1986) 147; *Илустрована ратна кроника – часопис о догађајима Балканског рата*, бр. 10, 18. новембар 1912, год. I, 1.

бије у јесен 1908. на подручју између Београда, Авале, Сопота и Валева у којима је учествовао као османлијски војни изасланик. На основу виђеног он ће, након повратка у Цариград, крајем 1908. и почетком 1909. објавити извештај у четири дела. Међутим, треба споменути да је овај текст остао незавршен тј. на последњој страници четвртог дела под називом *Резултати*, пише да постоји наставак, али ни у једној истанбулској библиотеци нисмо могли да нађемо пети или шести део, тако да смо ускраћени за завршне мисли мајора Ахмеда Седата. Поред овог извештаја, у истом часопису су објављене и две карте, које се односе на јесење маневре српске војске у 1908. години. Прва карта (размере 1:75.000) (црно-бела) носи натпис *Јесењи маневри организовани од стране српске војске у септембру 1908. године (карта бр. 1) – 1324 senesi Eylül'ünde Sırb Ordusu Tarafından İcra Olunan Sonbahar Manevraları (Harita numero 1)*. На карти се налази део Краљевине Србије од Београда до Аранђеловца – правац север-југ – и од Паланке до реке Колубаре – правац исток-запад. Друга карта је у боји (не пише које је размере) и на њој је дат детаљан приказ места у којима су се одржали маневри. Такође, са карте можемо сазнати и име аутора, а то је вицемајор Хусни-беј (*Kolağası Hüsnü Bey*), картограф Генералштаба османлијске војске.⁴³ У првом делу текста мајор Седат наводи разлоге доласка у Београд, одлазак војних изасланика у Сопот, и завршава га давањем преведеног *Упутта за маневар* и спомињањем политичке ситуације између балканских држава због кризе проузроковане аустријском анексијом Босне и проглашењем бугарске независности.⁴⁴ У другом делу, наставак са политичком ситуацијом, али се усредсређује на маневар тј. на план кретања Северне (Дунавске дивизије) и Јужне војске (Дринске дивизије) у току маневра. Осим тога, даће генерално мишљење о терену где ће се извршити маневар. У трећем делу, аутор је детаљно дао имена места кроз које ће проћи Северна и Јужна војска током 22. и 23. септембра (5. и 6. октобар по н.к.) као и начин напредовања и завршио га описом борбе између коњице Дунавске и Дринске дивизије. У последњем делу, мајор Седат је одвојио пар редова на опис кретања и тактике пешадије као и на борбу између пешадије већ споменутих дивизија.

Вицемајор Мехмед Есад (*Mehmed Esad*), објавио је у часопису *Ратник* текст под називом *Српска и црногорска војска* (*Kolağası Meh-*

⁴³ Обе карте су објављене у 4. броју часописа „*Мач и перо*“ и налазе се између 314. и 315. стране.

⁴⁴ Упут за маневар је штампан посебно као додаток *Службеном војном листу*. Погледати: *Упут за маневар у септембру 1908. године*, 10. септембар 1908, СВЛ, бр. 25, 4-11 (СВЛ, 12. септембар 1908, бр. 25, год. 28).

med Esad, *Sırb ve Karadağ Orduları*, Asker, Sayı 13-14, 2. cilt (1325-1326), 12-17). У кратком тексту о српској војсци (с. 12-15), Мехмед Есад даје основне податке о дужини војног позива, наоружању, бројчаном стању пешадијских, коњичких, артиљеријских и помоћних војних јединица без давања свога суда о њима.

Осман Нури-беј (*Osman Nuri Bey*) (1875-1909), рођен је у Цариграду, где је и умро. Након дипломирања, на Војној академији је постао професор немачког језика, а поред њега добро је познавао и француски језик. Поред објављених радова у периодици, аутор је тротомне књиге под називом *Владавина и политички живот Абдул Хамида II*.⁴⁵ Бавио се и превођењем војне литературе са немачког језика. Нас овде занима текст који је објавио у часопису *Ратник* под насловом *Војна вредност српске војске* који је највероватније објављен 1909. (*Osman Nuri, Sırb Ordusu'nun Kıymet-i Harbiyyesi*, Asker, Sayı 13-14, 2. cilt (1325-1326) s. 17-22).⁴⁶ Капетан Осман Нури је анализирао обуку, спремност и бројчано стање I, II и III позива српске војске. Аутор позитивно говори о I позиву, док у II и III позиву наводи недостатке и потенцијалну улогу у ратним операцијама. Тачније он наводи да ће главна улога II и III позива бити одбрамбена. Капетан Осман Нури, такође наводи споменути меморандум пуковника Александра Машина што нас наводи на претпоставку да се приликом писања текста служио књигом мајора Ахмеда Седата. Осим тога, користи се споменутим делом приликом навођења бројчаног стања сва три позива.

Капетан Тевфик, објавио је текст под насловом Информативна књига у вези са мирнодопским и ратним уређењем и организацијом војске Србије (*Yüzbaşı Tefvik, Sırbistan Ordusu Teşkilatıyla Hazarî ve Seferî Kuvveti ve Terkibâtî Hakkında Malumât-ı Mecelle, Ceride-i Askeriyye*, 20 Teşrin-i Evvel 1327 [2. новембар 1911], no. 32 (49'ncu sene, 622-628) у већ споменутим Службеним војним новинама. Како се може закључити по наслову текста, капетан Тевфик је пре свега дао информације које се односе на војску Краљевине Србије у мирнодопском и ратном периоду тј. дати су подаци о I, II и III позиву пешадије, коњице и артиљерије. Осим тога, аутор је детаљно дао и дислокацију српских јединица из 1911. године, податке о дужини војног рока, војном буџету из 1909. и 1910, о војнообразовном си-

⁴⁵ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sanî ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Siyasiye ve Hususiyesi*, 1, 2, 3. cilt, Matbaa-ı Osmaniyye, İstanbul 1327. Такође, потребно је напоменути да је ово дело остало непотпуно и да је завршено од стране Ахмед Рефик Алтинаја (Ahmed Refik Altınay) (1881-1937), турског историчара и такође, официра.

⁴⁶ İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi: Edebiyatta, Sanatta, İlimde, Harpte, Politikada ve Her Sahada Şöhret Kazanmış Olan Türklerin Hayatları Eserleri*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1945, 287-288.

стему и о војној управи. Интересантно је да је и капетан Тевфик одвојио две стране текста о могућем трајању мобилизације трупа.

Капетан Џемал, такође је објавио у *Службеним војним новинама* текст под насловом *Железнице у Србији* (Yüzbaşı Cemal, *Sırbıyye'de Şimendüfer*, *Ceride-i Askeriyye*, 22 Kanun-i Evvel 1327 [4. јануар 1912], no. 42 (49'ncu sene), 799-800). Слично као код већине османлијских официра, тако су и информације о животу капетана Џемала остале непознате за нас. Поред имена аутора на крају текста, стоји податак према коме можемо да кажемо да је у време објављивања текста, капетан Џемал вршио дужност у II (Обавештајном) одељењу Генералштаба османлијске војске. Текст је базиран на вестима које су објављене у руским војним новинама *Руски инвалид* (Русский Инвалидъ). Аутор овог текста, вероватно користећи податке из *Руског инвалида*, обратио је пажњу на планове Краљевске српске владе о изradi две железничке линије и то: пруге Крушевац – Јанкова клисура – Куршумлија, која би требала да се споји са Јадранском железницом и пруге Крагујевац – Краљево – Рашка, која би се продужила до Митровице.⁴⁷ У наставку текста, капетан Џемал, поред веза Београд–Врање и Ниш–Топлица–Преполоац–Мердаре, указује на војностратегијску важност пруге Крагујевац–Рашка која ће омогућити српској војсци, тачније Моравској дивизији, да за неколико сати буде сконцентрисана према Новом Пазару.

У следећем броју Службених војних новина, објављен је текст под називом „Како се образују официри и подофицири у војсци Србије“ (*Sırbistan Ordusu'nda Zabitan ve Küçük Zabitan Nasıl Yetiştirilir*, *Ceride-i Askeriyye*, 29 Kanun-i Evvel 1327 [11. јануар 1912], no. 43 (49'ncu sene), 802-803). Ко је аутор текста и да ли је текст објављен раније у страним војним публикацијама јесу питања чији су одговори остали непознати. У тексту се дају подаци о последњем броју официра пешадије, коњице, артиљерије и инжењерије који су завршили Војну академију и колико је официра стекло образовање у пуковима. Осим тога, дати су подаци о условима уписа на Војној академији. Други део текста се односи на Подофицирске школе тј. где се налазе, о условима уписа и колико трају. На крају текста, слично претходним, дати су подаци о српској војсци у мирнодопском и ратном времену.

⁴⁷ Аутор наводи и цену радова. Цена пруга Крушевац–Јанкова клисура–Куршумлија износила би 12 милиона франака, а дужина би била 105 км. Када је у питању пруга Крагујевац–Краљево–Рашка, цена би била 22 милиона франака и дужина пруге би била 131 км. Међутим, ни једна ни друга пруга нису урађене. Железничка линија Крагујевац–Краљево–Рашка–Косовска Митровица биће урађена између два светска рата (Крагујевац–Краљево 1929. год, а Краљево–Рашка–Косовска Митровица 1931. год).

Следећи текст у истим новинама је објављен од стране османлијског војног изасланика у Београду – генералштабног мајора Шериф-бега (1909-1912), под називом *Железнице Србије* (Erkan-ı Harbiyye Binbaşlarından Şerif, *Sirbistan Şimendüferleri*, Ceride-i Askeriyye, 23 Şubat 1327 [7. март 1912], no. 51 (49'ncu sene), 940-942; Ceride-i Askeriyye, 1 Mart 1328 [14. март 1912], no. 1 (50'ncu sene), 4-7). Текст је објављен у два дела. О генералштабном мајору Шериф-бегу немамо пуно информација. Знамо да је био војни изасланик у Београду између 1909. и 1912. и да је у току рата вршио дужност шефа II (Обавештајног) одељења у штабу команде Западне војске и да се након рата вратио у Београд.⁴⁸ У првом делу текста, мајор Шериф-бег описује структуру Српских државних железница (СДЖ) тј. даје податке које се односе на број чиновника у Управи СДЖ. Након тога, описане су железничке линије широког колосека и дужине истих. Наравно, све ће то пратити подаци о вредностима железничких пруга. Други део текста се односи на возни парк као и статистику СДЖ, тј. приходи, број превезених путника, вредност превезене робе и сл. У наставку, аутор ће бити усредсређен на железничке линије ужег колосека као и на железничке линије која нису у власништву СДЖ, него су урађене од стране приватних фирми. Последњи део текста се односи на пројекат Јадранске железнице, као и на пројекте пруга које су под изградњом или би требало да буду изграђене. Наравно, током описивања железница у Србији биће указивано на више места на војну важност одређених линија.⁴⁹

Из напредовања страних армија у 1911. години – Б. Србија је последњи текст који је објављен у *Службеним војним новинама* о Војсци Србије. Текст је преузет из већ објављене војне књиге и према томе, преведен на османски језик од стране особе под именом Ихсан (İhsan, 1911 *Senesinde Ecnebi Orduları Terakkiyatından – B. Sirbistan*, Ceride-i Askeriyye, 14 Haziran 1328 [27. јун 1912], no. 16 (50'nci sene), 258-262). У тексту су дате информације које се тичу промена унутар војске Краљевине Србије. Тако нпр. осим информације о вежбама војника I и II позива током 1911, маневрима Моравске и Шумадијске дивизи-

⁴⁸ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umur-ı Hâriciyye* (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı), IV, hazırlayan Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2004, 503, 523, 543; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1 (Операције српске војске), Уредник - Владимир Терзић, ИИЈНА, Београд 1959, погледати фусноту бр. 443 на страни 376-377.

⁴⁹ Што се тиче извора које је користио мајор Шериф-бег приликом писања овог текста, можемо да препознамо само један, а то је књига која је штампана од стране Управе државних статистика: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 10 (1905), Београд 1907, 381-384. Упоредујући податке у вези са вредностима железничких пруга подаци се поклапају. Споменута књига штампана је упоредо на српском и француском језику.

зије код Сокобање, формирању Главне инспекције целокупне војске, текст садржи и информације о дислокацији, војним поруџбинама, новој униформи, слању официра у иностранство, о подели пуковских застава јула и новембра 1911. са детаљним описом истих, о формирању ваздухопловне базе у Нишу и поруџбини авиона. На крају, дата је табела са поређењем војног буџета из 1911. и 1912. године.

* * *

На крају текста треба навести да извори и нису толико помогли у припреми османлијске војске за могући рат са Србијом. И поред намере аутора наведених извора да у што бољем представи српску војску османлијској војној јавности, ипак се мора навести да, на основу анализе штампаних и рукописних извора о српској војсци, османлијски војни кругови нису гледали на војску Србије као на неког опасног противника. Објашњење је сасвим једноставно: између 1878. и 1912. османлијски политички и војни кругови су били више забринуте оним државама које су биле у могућности да угрозе Цариград – било са копна, било са мора. Због тога, више места у публикацијама је било, нпр. о бугарској и руској војсци, као и војскама оних Великих сила које су могле довести престоницу државе у опасност. Србија је, заједно са Бугарском и Грчком, спадала у онај ред држава који су османлијски војни кругови називали *hükûmât-ı sagîre*, односно термин који означава мале, ситне државе. Међутим, близина Бугарске и могућа претња грчке морнарице, утицали су да ове две државе и вести о њима буду више праћене од српске војске. Наравно, потцењивање могућег непријатеља се показало погрешним већ у првим месецима Првог балканског рата у којем је Србија више него успешно променила слику о себи и својој армији.

Jovo Miladinović, MA student

ISTANBUL UNIVERSITY

THE SERBIAN ARMY IN THE OTTOMAN PRINTED AND MANUSCRIPT SOURCES, 1881-1915

(Summary)

During the period 1881 to 1915, the Ottomans wrote and printed about 21 studies of the Army of the Principality/Kingdom of Serbia. Many of them can be found in libraries in Istanbul, with one in the Central Library of the

Atatürk University in Erzurum. This kind of source contains the information and views of the Ottoman officers about Serbian military tactics, military reform movement and organization, dislocation of the units, and all similar military information which helped provide understanding of the development of a potential enemy. One of the sources was written by the Ottomans military attaché who was posted in Belgrade, while some of the sources were simply a translation from French or German. This paper endeavors to identify these sources' location, their authors, and most importantly, which kind of source was used for writing a book or an article about the military capability of the Serbia. Many of these printed and manuscript sources seem to be little-known to writers, including Turkish historians, of Serbian military history.

УДК 94:327(497:470)"1912/1913"
32.019.5(470)"1912/1913"
327(497:470)"1912/1913"

МА Никита Гусев, истраживач-сарадник,
ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКУ РАН, МОСКВА (РУСИЈА)
E-mail: gusevnika256@ya.ru

РУСКИ „ФРОНТ“ БОРБЕ ЗА МАКЕДОНИЈУ: СРБИ И БУГАРИ У ПЕТЕРБУРГУ 1912–1913. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Балкански савез био је крхка творевина готово од момента његовог настанка. Главни разлог томе била је Македонија чија је судбина лежала у рукама руског цара као арбитра. Борба између присталица Београда и Софије отпочела је за симпатије Руса. Њу су водили руски новинари, наклоњени једној или другој страни, као и заступници интереса Србије и Бугарске који су слани из тих земаља. Расправа о становништву Македоније такође је закупила учен свет па су чак и академије наука биле у њу укључене. Београдски повереници показали су се у свему томе као способнији и бржи.

Кључне речи: Бугарска, Србија, Македонија, пропагандни рат, руско друштво.

Почетком октобра 1912. избио је Први балкански рат. Заједничким снагама против Османског царства иступили су јужни Словени и Грци. Кичму балканског савеза чиниле су Србија и Бугарска, две државе са амбицијом да играју водећу улогу у региону и уз то

обе са нерешеним питањем уједињења свих својих саплеменика под једним „националним кровом“. За циљ рата званично је прокламовано побољшање положаја македонских Словена, док су у стварности савезници планирали заузимање и међусобну поделу европских поседа Турске. Бугари и Срби су са љубомором гледали на јачање супротне стране. Та љубомора је 1885. чак довело до рата између ова два народа. Међутим 1912. године изгледало је да су стара непријатељства заборављена, тако да је насупрот Турској стајао јединствен братски словенски фронт. Према заједничком договору Србији је требало обезбедити излаз на Јадран док је Македонија требала да буде подељена између Софије и Београда. Ипак коначне границе поделе нису биле одређене. Судбина македонске територије која је у српско-бугарском уговору о савезу означена као „спорна зона“ требала је да буде решена арбитражом руског цара. За неочекивано кратко време армије балканских савезника нанеле су тежак пораз непријатељу. Највећи део султанове војске био је одбачен до линије иза које су се налазили Чаталџански положаји у непосредној близини Константинопоља, док се њен мањи део налазио под опсадом у три тврђаве: Једрену, Скадру и Јанини.

Од самог почетка оружаног сукоба велике силе су се трудиле да га локализују. И када су отпочели мировни преговори оне нису оставиле балканске државе без свог надзора. Нову географску карту полуострва у Лондону стога нису цртали храброст војника и генијалност војсковођа већ интереси и противречности „европског концерта сила“, који је пореметио све планове балканских државника. Под притиском Аустро-Угарске на територији освојеној од Турске која је излазила на Јадран створена је независна албанска држава. Србија је на тај начин остала отсечена од изласка на море, након чега се пажња њеног руководства усмерила на македонске територије. Сукоб Софије и Београда био је неминован.

Наводећи као аргумент чињеницу да међусавезнички уговор није могао бити испуњен у потпуности, српска страна је све чешће износила тезу о потреби његове ревизије и компензацијама у Македонији. Потенцијална арбитража руског цара добијала је тиме све већи значај, а заједно са њом и став његових поданика о том питању. Због тога и не треба да чуди што је, док се „европско буре барута“ још увек димило, у Петербургу отпочео бугарско-српски пропагандни „рат“ за руско јавно мњење.

У фебруару 1913. године бугарски посланик у Русији Стефан Бобчев послао је председнику Министарског савета Ивану Гешову депешу у којој је саопштио да је „неопходно озбиљно се припремити“ за борбу, и навео два поља на којима ће се она одвијати. „Нало-

жите разним појединцима (професорима и т.д.) да ураде нешто, пишу брошуре, дописе, да интервенишу у нашу корист и слично“ писао је он. На тај начин требало је формирати групу за притисак и манипулацију руским јавним мњењем. Бобчев је указао и на другу област борбе – штампу: „Има много редакција које ће прихватити наше тумачење, које ће радити за нашу ствар, али их треба стално снабдевати правим информацијама (истакао – Н. Г.)“.¹

У својим успоменама бугарски посланик изнео је да је део новинара листа *Новое время* (у даљем тексту *Ново време* – прим. прев.) добијао податке из бугарског посланства. Међу њима он поименце спомиње брата у атентату настрадалог руског председника владе А. А. Столипина, те А. А. Пиленка који је био ратни дописник и Ј.А. Јегорова. Последњи од њих је шта више, према речима С. Бобчева, добијао потпуно „исправна и детаљна објашњења“. Он је постао „чест посетилац наше мисије и више пута седео у некој од просторија где је писао чланке на основу података које сам му ја давао. Те чланке ми је затим читао а потом их носио у редакцију да би се штампали“.²

Према овоме изгледало би да је *Ново време* подржавало присталице Бугарске. Међутим томе противречи неколико чињеница. Тако је један од сарадника у листу, био и Ј. П. Табурно, његов дописник из Србије, који је по речима српског дипломате Д. Поповића „писао увек у нашу корист“. Он је у својим радовима противречио А. А. Пилипенку и чак оптуживао уредништво листа: „Да вас не знам мислио бих да вас плаћају Бугари“.³ Ј. П. Табурно родио се у Далмацији 1862. године, завршио Бечки универзитет и постао инжењер. После учешћа у антиаустријском устанку у Херцеговини био је принуђен да побегне у Црну Гору, а одатле у Русију. Бавећи се струком учествовао је у изградњи Закаспијске железнице, а након њеног завршетка преселио се у Петербург где је почео да ради као новинар. У време Руско-јапанског рата 1904-1905. године био је ратни дописник листа *Ново време*. Након рата узео је руско држављанство и додељено му је наследно племство.⁴ Када је почео Први балкански рат Табурно се поново латио пера и отпутовао за Србију. Своје утиске објавио је у књизи „О сербских битвах“ („О српским биткама“ – прим. прев.).⁵ Заједно с тим припремио је и извештај „О ходе и резу-

¹ С. Бобчев, *Страници из моята дипломатическа мисия в Петроград 1912-1913*, София 1940, 94-95.

² *Исто*, 38.

³ Д. Поповић, *Балкански ратови 1912-1913*, Београд 1993, 173-174.

⁴ *Новое время*, 1913. 29 мая (12 июня).

⁵ И. П. Табурно, *О сербских битвах (впечатления очевидца войны сербов с турками 1912 г.)*, СПб., 1913.

лтатах Балканской войны“ („О току и резултатима Балканског рата“ – прим. прев.), који је прочитао на заседању заједничке скупштине руске војске и флоте. Тим предавањем Табурно је побудио интересовање великог кнеза Николаја Николајевича.⁶ Пажње вредно је приметити да ту чињеницу није заборавио да помене своме старом знанцу – српском председнику владе Николи Пашићу.⁷ Он је лично Пашића известио преко курира и о сусрету који је имао са руским министром-председником В. Н. Коковцовом у јуну 1913. године.⁸ Те исте године објавио је још један рад у коме се показао као талентован новинар и чврст заговорник интереса Србије – „Вопрос о распределении завоеванной у Турции территории между Болгарией и Сербией“ („Питање деобе територије освојене од Турака између Бугарске и Србије“ – прим. прев.).⁹ Књига је изашла баш у време најжешћих спорења у интелектуалним круговима о проблему који је Јероним Павлович поменуо у наслову. У току једне од тих дебата, 28. јуна, њему је позлило након што су га према тексту листа *Искры* (у даљем тексту *Искре* - прим. прев), „присутни Бугари надгласали узвицима негодовања“.¹⁰ То вече је и преминуо... Према свему, чак се ни пропагандни рат не завршава без жртава.

О високом угледу и популарности Табуерна сведочи и то како је организован његов погреб. Краљ Србије Петар Карађорђевић послао је телеграм саучешћа, док је Никола Пашић дао изјаву да ће сахрану платити српска влада. Кћер краља Петра, кнегиња Јелена Петровна и петербуршки Срби положили су цвеће на његов гроб. На опроштај са покојником дошао је и члан Државног савета А. А. Поливанов. Поворка се кретала по Невском проспекту, а опело је служено у Благовештенском храму Александрo-Невске лавре.¹¹ Била је то изузетно раскошна сахрана за инжињера и новинара па макар он био и наследни племић!

Већ у пролеће 1913. године лист *Ново време* налазио се на српским позицијама. У њему су извештаји о притисцима српских власти на «бугарско» становништво Македоније приказивани као «незадовољство неколицине македонских политичара». Под псеу-

⁶ Отдел рукописей Российской Национальной библиотеки. Ф. 1000. Оп. 2, Д. 1348, 1-62.

⁷ Архив Србије, Заоставштина Николе Пашића, Несређена грађа, фасцикла 7.

⁸ Цитирано према: Москва-Србија, Белград-Россија. Сборник документов и материалов. Т. 3. Обществено-политические и культурные связи, 1878-1917. М., 2012, 429.

⁹ И. П. Табуerno, *Вопрос о распределении завоеванной у Турции территории между Болгарией и Сербией*, СПб., 1913.

¹⁰ *Искры*, 1913. №26, 207.

¹¹ *Исторический вестник*, 1913. №8, 751-752.

донимом „Серб“ објављен је опширан чланак „Сербская точка зренија на сербо-болгарски спор“ („Српски поглед на српско-бугарски спор“ – прим. прев.), а на четири насловне стране листа нашло се мишљење професора Београдског универзитета Александра Белића „О македонском питању“.¹²

У вези с тим пажњу завређује још једна чињеница. М. А. и Б. А. Суворин (синови А. С. Суворина) – власници и издавачи листа *Ново време* – изгубивши 1917. године своју новинску империју остали су, по речима млађег од браће, без игде ичега. Преселивши се у Београд они су покушали да тамо поново покрену «Ново време», али без успеха. Свој земаљски живот оба брата Суворин окончала су у престоници Југославије где и данас почивају њихови посмртни остаци.

Ново време је водило активну полемику са листом *Реч*, који је био гласило партије кадета. Та је полемика понекад прелазила и у личне увреде. Лидер уставних демократа, П. Н. Миљуков, отворено је иступао у бугарску корист. Он је још 1897. предавао у Софији, а након удаљења са катедре до кога је дошло на захтев руског посланика, узео је учешћа у једној археолошкој експедицији у Македонији. По повратку у отаџбину Миљуков није изгубио своје симпатије за Бугарску па је на страницама листа *Реч*, бранио легитимитет претензија Софије на спорне територије „својим снажним и праведним речима“, – како се изражавао С. Бобчев. „Добар пријатељ“ бугарског посланика био је и издавач листа *Биржевые ведомости (Берзанске вести* - прим. прев.) С. М. Пропер, који је слао своје сараднике В. Бондија и Г. Кирдецова у бугарско посланство по материјале за чланке.¹³ Писанија из пера још једног новинара тога листа, Т. Олгењина, прештамповане су у Бугарској,¹⁴ што такође говори о њиховој усмерености. Топли пријатељски односи везивали су Бобчева и са уредником листа *Свет* Г. В. Комаровом и уредником *Правителственно-го вестника (Службене новине* - прим. прев.) А. А. Башмаковом. Потоњи од двојице је након ослобођења Бугарске служио као чиновник у Источној Румелији. „У свим својим чланцима Башмаков је бранио бугарску праведну ствар“ – сећао се посланик.¹⁵

„Ја волим Бугарску“, – изјављивао је Василије И. Немирович-Данченко. Тај писац је у статусу новинара пратио руску војску у Бугарској још у време рата 1877-1878. године, добивши за то војнички Георгијевски крст. Касније је своје утиске објавио у виду посебне

¹² *Новое время*, 1913. 1 (14) јанваря.; *Исто*, 1913. 11 (24) априля.; *Исто*, 1913. 19 априля (2 мая).

¹³ С. Бобчев, *н. д.*, 39.

¹⁴ *Вечерна поща*, 1912, 11 (24) декабря.; *Исто*, 1912. 12 (25) декабря.

¹⁵ С. Бобчев, *н. д.*, 39-40.

књиге. Оне су му касније послужиле и као основа за његове лите-
рарне радове. Догађаје из 1912. године Василије Иванович није мо-
гао да пропусти па се, не водећи рачуна о већ позним годинама у
којима је био, упутио у Бугарску као сарадник листа *Русское слово*
(*Руска реч* - прим. прев.). У Софији су га примили изузетно топло. Је-
дан од листова писао је о њему како га „ми много волимо“,¹⁶ док је
пре његовог повратка у домовину био приређен и свечани банкет у
његову част.¹⁷ По повратку у Русију Немирович-Данченко је објавио
две књиге својих утисака. У тим књигама он је толико снажно бра-
нио Бугаре, да се на пример трудио да оправда њихово сурово пона-
шање према Турцима и спочитавао читаоцима: „Не идеализујте“.¹⁸
Понекад је чак толико улепшавао стварност пишући сасвим супрот-
но у односу на извештаје и сведочанства другог руског дописника
Јевгенија Чирикова.¹⁹ Још један руски новинар, који је заједно с њим
обилазио бојишта Првог балканског рата, сећао се касније да су га
због непознавања ситуације на ратишту и фантазирања у телегра-
мима, иза леђа називали „Немирович-Лаженко“.²⁰ Због свог специ-
фичног погледа на географију Балкана, који је био далеко од реал-
ности он је запао за око секретару руске дипломатске мисије у Бео-
граду В. Н. Штрандману. Немирович-Данченко је у разговору с по-
слаником Н. Х. Хартвигом оптуживао челног човека Министарства
иностранних послова С. Д. Сазонова за незнање, јер је овај сматрао
Пирот за српски град. Дипломатама није пошло за руком да разбију
илузије писца, који је тонуо све дубље и наставио да открива „нео-
чекиване чињенице“ на свом путу за Софију. По речима Штрандма-
на, „било је очигледно да је Немирович-Данченко настављао да жи-
ви у складу са текстом Сан-Стефанског уговора...“.²¹

„Исправном поимању ситуације“ доприносио је и боравак но-
винара у Бугарској. Тамо су се према њима односили са пажњом и
топлином очекујући за такав свој однос заузимање одговарајућих
ставова. Дописник *Руске речи* И. Н. Калина писао је редакцији: „Овде
у Бугарској стално ме прекоравају због недовољног бугарофилства,
често са индигнацијом читају одломке из мојих извештаја и истичу
ме као негативан пример међу свим руским дописницима“.²²

¹⁶ *Вечерна пошта*, 1912. 17 (30) октябрия.

¹⁷ *Мир*, 1912. 21 декабря (3 января).

¹⁸ В. И. Немирович-Данченко, *Собрание сочинений*, Т. XV. СПб., 1913, 113.

¹⁹ Е. Н. Чириков, *Поездка на Балканы. Заметки военного корреспондента*, М., 1913, 99.

²⁰ В. Н. Дрейер, *На закате империи*, Мадрид 1965, 129.

²¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, Београд 2009, 198.

²² Е. Г. Кострикова, *Российское общество и внешняя политика накануне Первой Мировой войны 1908-1914*, М., 2007, 252.

Просрпске новинаре који су стајали на позицијама супротним бугарофилима тешко је именовати, пошто нисмо наишли на извор сличан књизи С. Бобчева, а ни српски посланик Д. Поповић није био толико отворен у својим мемоарима. Горепоменутом Ј. П. Табурну може се додати његов земљак М. Бојовић – сарадник *Руске речи*, који се на почетку Првог балканског рата упутио у Београд.²³ О неравнодушном односу српских власти према њему и њиховом поимању значаја његовог рада за борбу која је била у току сведоче и делови из Бојовићевог писама уреднику листа: „С Пашићем разговарам свако вече по сат времена у његовој кући и тако сазнајем све што се догодило тога дана“, или „у Двору сам био неколико пута на лични позив краља и престолонаследника“.²⁴ У ту групу може се убројати и дописник листа *Утро России (Јутро Русије* - прим. прев) у Србији – војни историчар, генерал-лајтнант Е. И. Мартинов. Он је углавном писао о Другом балканском рату и упечатљиво приказивао бугарска зверства над Србима.²⁵ Бугарски посланик такође је скренуо пажњу на новинара којег је „српска пропаганда већ успела да привуче на своју страну“ – кнеза Е.Е. Ухтомског, уредника-издавача *Петербуршких новости*.²⁶ Ухтомски је био особа толико блиска Николају II, да га је пратио на путовању по Истоку кад је овај био још царевих. Према мишљењу савременика, бугарско-македонског јавног радника, који је као студент боравио у Русији а у време балканских ратова отишао за Бугарску као дописник листа *Голос Москвы (Глас Москве* - прим. прев.),²⁷ К. Мисиркова, присталице Београда биле су много јаче: „српски заступници у Русији у лицу архимандрита Михајла, настојатеља српског подворја у Москви као и Срба, сарадника руских славенофилских часописа радили су ван сваке конкуренције у односу на Бугаре“.²⁸

На задобијање симпатија новинара могао је утицати и најпростији случај. Е. Н. Чириков описао је сусрет у Бугарској са једним руским дописником, бившим официром на служби у Генералштабу. Њега је наљутило то што му није допуштен приступ у кантину заменика врховног команданта бугарске армије. „Ја то сматрам лич-

²³ Исто, 251.

²⁴ Цитирано према: *Москва-Србија...*, 308-309.

²⁵ Е. И. Мартынов, *Сербы в войне с царем Фердинандом. Заметки очевидца*, М., 1913.

²⁶ С. Бобчев, н. д., 40.

²⁷ И. Шипчанов, *Вестители на бойна слава (военните кореспондентите през Балканската война от 1912-1913 г.)*, София 1983, 183.

²⁸ К. П. Мисирков, *Дневник*, София-Скопје 2008, 10.

http://www.promacedonia.org/km_dn/index.html (приступљено 1.05.2014).

ном увредом! Чим пређем границу, показаћу ја њима!“²⁹ – претио је дописник. Чириков додуше није рекао кога је срео, али опису у потпуности одговара пуковник В. фон Дрејер, који је Бугаре након Другог балканског рат приказивао у најгорем светлу.³⁰

* * *

Вратимо се сада првом „фронту“ борбе за руско јавно мњење. За постизање успеха у руској престоници обе стране уложиле су велики напор. У марту 1913. године Петербург је посетио прослављени бугарски генерал Радко Димитријев. Према сведочењу његовог земљака, публицисте и дипломате Н. Милева, долазак «на одмор» имао је и политичке циљеве.³¹ Запазићемо да се генерал лично састао са Николајем II, о чему је остао траг и у изузетно драгоценим дневничким записима императора: „Примио сам бугарског генерала Радка Димитријева, хероја из последњег рата“.³² Овде треба напоменути да је Р. Димитријев завршио Николајевску генералштабну академију у Петербургу, учествовао у свргавању бугарског кнеза Александра Батенберга, које је за последицу имало погоршање руско-бугарских односа, а након контрапреврата био је принуђен да готово 10 година проведе у Русији у емиграцији, где је служио у трупи у Тифлису (Тбилиси у Грузији – прим. прев.). Изнети подаци као и то да је генерал Димитријев био русофил, говоре о томе да он није случајно отпутовао за Петербург ради сусрета са руским царем и јавношћу. У саставу те исте депутације посетио је престоницу Русије и председник Народног собрания Стојан Данев (који је такође важио за русофила), којег је начелник Генералштаба Иван Фичев снабдео подацима о броју мобилисаних и бугарским губицима. У мемоарима генерал је касније сам признао: „Те цифре биле су увећане да би се створио већи утисак о напорима које је Бугарска поднела у рату“.³³

Са друге стране 2. марта у руску престоницу стигао је српски митрополит Димитрије, који је тог истог дана на питање новинара листа *Глас Москве*: „Да ли су Срби задовољни резултатима постигнутим у рату?“ одговорио: „Наравно, не можемо бити незадовољни. Срби су заузели много за историјско памћење важних места: Монастир (Битољ. – Н.Г.), Прилеп и др. Сада смо дошли само на корак од

²⁹ Е. Н. Чириков, *н. д.*, 103.

³⁰ В. Дрејер, *Разгром Болгарији. Вторая Балканская война 1913 г.*, СПб., 1914.

³¹ Н. Милев, *Дневници, спомени, пџтеписи, писма*, Софија 2008, 165.

³² *Дневници Николаја II*, М., 1991, 387.

³³ И. Фичев, *Балканската война 1912-1913. Преживелици, бележки и документи*, Софија 1940, 348.

остварења идеје Велике Србије...“.³⁴ И пре доласка митрополита Српска православна црква у личности већ поменутог настојатеља српског подворја у Москви иступала је као спроводилац политике Београда. Српском успеху допринела је и чињеница да су архимандрит Михајло и његово свештенство били главни оснивачи новоствореног Московског словенског комитета који је на Балкан слао добровољце и новчану помоћ.³⁵

Са избијањем Првог балканског рата у Петербургу су почела да се оснивају друштва чији је циљ био да упознају руску јавност са током догађаја. Тако се „група напредних јавних радника“ сакупила 29. марта 1913. године ради осуде владине изјаве у којој се говорило да „односи Русије са истоверним и истоплеменим државама не могу бити грађени на обавези руске владе да увек и у свим случајевима испуњава све њихове жеље и молбе“.³⁶ Под ту изјаву потпадало је како рушење нада Србије у руску помоћ ради подршке њеним претензијама на албанску обалу, тако и одбијање подршке жељама Црне Горе да добије Скадра.

Изнета излагања и резолуција „Групе“ појавили су се и у штампаном облику. У њима су се снажно експонирале присталице Србије.

Професор М. П. Чубински (иначе, такође сахрањен у Београду) иступао је у вези са питањем етничке припадности становништва Скадра, који је Црна Гора видела у оквирима своје државе, а Аустро-Угарска у границама Албаније. По мишљењу научника у решавању тог питања требало је уважити податке српских истраживача.

Да су житељи Скадра Црногорци тврдио је и Душан Семиз, други говорник који је узео реч на састанку „Групе“. Он је рођен 1884. године у Херцеговини одакле се преселио у Русију. Ту га је усвојио земљак, протојереј Јован Пичета, у чијој је породици Семиз одрастао заједно са познатим славистом и творцем совјетске славистике В. И. Пичетом.³⁷ Након 1917. године остао је у Совјетском Савезу и два пута био у прогонству у Сибиру, где се спријатељио с Л. Н. Гумилевом. Након тога се преселио у родно место своје жене, град Мишкин, где је и умро 1955. године.³⁸ Иступ Д. Семиза бранио је интересе Србије у питању деобе спорних територија. Он је скренуо пажњу аудиторiju на то да су „српски јунаци“ сами поразили Турке у Македонији и поред чињенице да је Бугарска била обавезна да им

³⁴ Цитирано према: *Москва-Србија...*, 329.

³⁵ *Исто*, 310.

³⁶ *Интересы на Балканах и правительственное сообщение*, СПб., 1913, 57.

³⁷ А. Н. Горяинов, *Протоирей Иоанн Пичета и его потомки (из родственных связей Душана Семиза)*, Ученский сборник, Вып. 4-5, Мышкин 2003, 87.

³⁸ М. В. Рождественская, *Душан Иванович Семиз: „Сербская Голгофа“*, Опочининские чтения, Вып. 6, Мышкин 1998, 27.

притекне у помоћ. У вези с тим, трудећи се да изазове саосећање у душама слушалаца, говорник их је наводио на закључак да је нужно да Софија пристане на уступке Београду насупрот слову споразума. Не може се кривити Србија због жеље да добије излаз на море, овога пута Егејско (преко грчке луке Солун, преко долине Вардара коју је требало да добију Бугари), „због тога што она поново, али овај пут са очајем особе која се налази на ивици пропасти, виче на сав глас: Желим да живим! Схватите, желим да живим и морам да живим! Да ли је могуће да се после свега реченог могу наћи људи у Русији који могу да говоре и пишу: извините, али између Србије и Бугарске постоји уговор и уговор се мора у потпуности, и строго и у свим његовим деловима испоштовати?!“.³⁹ Приметићемо овде употребу двојних стандарда – класичног механизма пропагандног рата. У јесен 1912. године је пак, М.П. Чубински, бранећи Србију од Аустро-Угарске изјавио да је Русија „обавезна да се озбиљно супротстави свима онима који желе да васкрсну стара времена, када су ратови започињали између осталог и под оправдањем вука јагњету из басне: „Ти си крив што сам ја гладан, па ћу те зато појести“.⁴⁰

По завршетку Другог балканског рата Д. Семиз је у коауторству са српским историчарем Миленком Вукићевићем објавио књигу „Сербы и болгары в борьбе за свободу и культуру. Исторические параллели с XIV века до 1878 г.“ („Срби и Бугари у борби за слободу и културу. Историјске паралеле од XIV века до 1878. године“), која на изглед није имала никаквих додирних тачака са савременим догађајима. Ипак у њој се оправдавао прелазак спорне територије под скиптар династије Карађорђевића на основу историјске правде: Срби су по мишљењу аутора, уложили много напора у борби за слободу, док ју је Бугарска „љубимица Русије“ добила практично „на поклон на сребрном послужавнику“. Књига се пак завршавала цитатима из радова И. П. Табурна и Е. И. Мартинова, који су оправдавали потребу јачања Србије као словенске предстраже у „неизбежном рату словенства са германством“.⁴¹

У току пролећа 1913. године присталице Београда у Русији јачали су своје позиције што им је полазило за руком релативно лако, пошто је главни негативни јунак у том периоду била Аустро-Угарска. Министар спољних послова С. Д. Сазонов сећао се: „Почетком 1913. године симпатије нашег јавног мњења са српским захтевима биле су толико снажне да је то код мене изазивало зебњу да влада неће бити у стању да одржи све конце у рукама у вези са током по-

³⁹ *Интересы на Балканах...*, 26.

⁴⁰ *Славянский вопрос в его современном значении*, СПб., 1913, 117.

⁴¹ М. М. Вукичевич, Д. И. Семиз, *Сербы и болгары в борьбе за свободу и культуру. Исторические параллели с XIV века до 1878 г.* СПб., 1913, 257-259

литичких догађања“.⁴² Влада ипак није могла ништа да учини, тако да је оштрица јавног мњења била усмерена у правцу Бугарске. По речима савременика догађаја, члана ВМОРО Х. Сиљанова, „задатак Срба био је олакшан и чињеницом да је Русија била преплављена сталним и несталним емисарима (генерал Липовац, Цемовић, Генчић, Белић, проф. Радован Кошутић, проф. Вукићевић и др.) чији је задатак био да у Русији врше популаризацију измене српско-бугарског савезничког уговора на начин на који је то било замишљено у Београду. Они су такође користили сваку прилику да упуте жаоку према Бугарској“.⁴³ Према речима бугарског историчара Г. Маркова, „кукњава српске Владе због недобијања изласка на Јадранско море изазвала је саосећање у Петербургу“.⁴⁴ То саосећање дало је веома опипљиве резултате којима су се заговорници српске ствари користили да нанесу бугарским ставовима ударце на сваком делу медијског „фронта“. Сви ти појединачни српски удари заједно су водили ка сламању бугарских позиција. У издању «Новог времена» изашла је књига српског министра унутрашњих послова Стојана Протића (под псеудонимом „Balkanicus“) „Србы и болгары в Балканској войне“ („Срби и Бугари у Балканском рату“ – прим. прев.), а код њих је био објављен такође и рад бившег ђака Московског универзитета, већ споменутог Александра Белића „Србы и болгары в Балканском союзе“ („Срби и Бугари у Балканском савезу“ – прим. прев.). За исту издавачку кућу Д. Семиз је превео брошуру српског конзула у Приштини М. Г. Милојевића „Равнотежа на Балкану“, док је тамо такође објављен и већ поменути рад И. П. Табурна „Вопрос о распределении завоеванной у Турции территории между Болгарией и Сербией“.⁴⁵ Чувени слависта професор П. А. Лавров у Друштву словенског научног јединства изнео је следећу интересантну мисао: Брошура А. Белића изузетно се поклапала са јавним наступима Н. Пашића о македонском питању, тако да се због тога „ми овде сусрећемо с јединственим ставом целокупног српства. Тим пре се према њему морамо односити с посебном пажњом“.⁴⁶ Томе треба додати да нису

⁴² С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Минск 2002, 84.

⁴³ Х. Сиљанов, *Србско-българският спор и Русия*, София 1915, 20

⁴⁴ Г. Марков, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1911-1913*, София 2012, 490.

⁴⁵ По свему се може закључити да је чланак припреман у великој журби и да није извршена озбиљна коректура. Доказ за то је називање Агадирског инцидента Аладирским (стр. 29), што се може објаснити или уношењем записа по слуху или због неразговорности рукописа.

⁴⁶ *Сербо-болгарский спор за обладание Македонией. Оценка событий, предшествовавших сербо-болгарской войне 1913 года, в изложении заинтересованных сторон и членов общества*, Пг., 1915, 38.

само радови Белића, већ и списи Протића, Милојевића и Табурна сличили један другом по својим наводима. Поред тога иступи самог Лаврова представљали су одблесак аргументације српске стране.

Пре свега, сви они су тврдили да основни принцип за поделу Македоније не треба да буде етнографски. Границе су морале да се одреде у складу са „животним интересима“ држава (Табурно), „животном нужношћу“ (Белић), „животним условима“ (Милојевић), „насушним потребама“ (Лавров). Интересантно је да у телеграму који је Н. Пашић упутио посланику такође фигурира израз „животни интерес Србије“.⁴⁷ За Србију то је значило следеће: у економском смислу – излазак преко оспораване долине Вардара на Егејско море, у војно-политичком смислу – постојање заједничке границе са Грчком за случај оружаног конфликта са Бугарском. У вези с тим, по мишљењу аутора, „сама пракса је изменила уговор између Србије и Бугарске“,⁴⁸ пре свега због тога што Софија није испунила свој део уговора (није учествовала у ослобађању Македоније), и чињенице да је Београд испунио више од договореног (слање трупа у помоћ Бугарима за опсаду Једрена). И још нешто што је имало не мањи значај: „Србија се показала на висини задатка исто колико и Бугарска“.⁴⁹

Необично сличне томе по садржају биле су речи руског генерала Н. Р. Овсјаног. Као представник Черњајевског савеза он је посетио Балканско полуострво, тамо се разболео да би од последица болести у мају 1913. године преминуо у Петербургу.⁵⁰ И поред тога успео је да напише књигу,⁵¹ у којој су сакупљени његови чланци из разних периода. Њен предговор датиран 4. априла 1913. године садржао је и примедбу с карактеристичним изразом „*Beati possidentes*“ („Благо онима који имају“). У есеју „Кем населена Македонија“ („Ко насељава Македонију“ – прим. прев.) Н. Овсјаниј, ослањајући се на мишљења бугарина В. Кинчова и Србина Јована Цвијића, у закључку долази до става о немогућности решења тог проблема. Он говори и о неопходности српско-грчке границе, те да се питање расподеле територија не треба решавати са ослоном на етнографију. Н. Овсјаниј је као решење предлагао право мача: „Проливена крв има изузетну важност. Не постоји случајно код Срба изрека „крв није вода“, а за заузеће југозападне Македоније пролили су Срби много крви у јуначким бојевима“. Оправдавајући емоционално тај став Н.Р. Овсја-

⁴⁷ *Москва-Сербия...*, 429.

⁴⁸ *Balkanicus, Србы и болгары в Балканской войне*, СПб., 1913, 29.

⁴⁹ А. Белич, *Србы и болгары в Балканском союзе*, СПб., 1913, 33; И. П. Табурно, *Вопрос...*, 17.

⁵⁰ *Новое время*, 1913. 5 (19) мая.

⁵¹ Н. Р. Овсяный, *Ближний Восток и славянство*, СПб., 1913.

ниј испричао је причу коју је чуо у Скопљу. Србин је отишао да обиђе гроб свога сина који је погинуо у Македонији. На спомен да ускоро те територије могу бити предате Бугарској он се забринуо: „Зар ћу да бих запалио свећу на гробу мога сина палог за отаџбину морати да набављам бугарску визу? Не, то не може бити! Ми ћемо се у том случају радије поново тући са Бугарима за наше светиње...“⁵²

Срби су се трудили и да своју помоћ при опсади Једрена прикажу што јаче и сликовитије. Ако је веровати успоменама бугарског генерала Н. Иванова, команданта трупа које су заузеле град, догађаји су се одвијали на следећи начин: Командант тврђаве Шукри-паша предао се бугарским војницима у време док су Срби вршили извиђање. Међутим, они су као савезници затражили право да га чувају. Након тога објавили су да је он „њихов заробљеник, рекли да су они заузели и Једрене и заробили пашу, и телеграфисали о томе у Београд и Париз“.⁵³ У руској штампи присталице Београда активно су бранили кључну улогу српских трупа у заузећу Једрена. Као одговор на то на страницама листа *Ново време* појавило се објашњење генерала Н. Иванова засновано на чињеницама и статистичким подацима којим су на три ступца оповргнуте српске тврдње.⁵⁴

Али чиме су у другим областима Бугари могли да се супротставе Србима?

Серијом невеликих брошура *Балканские герои* (*Балкански хероји* – прим. прев.). Прво издање „С ружьем в руках и другие рассказы о замечательных подвигах балканских юнаков 1912 г.“ („Са оружјем у рукама и друге приче о занимљивим подвизима балканских јунака 1912. године“ – прим. прев.) изашло је 1913 године. Без обзира на први поглед општи наслов, већ се на корицама могло видети коме су посвећене приче – на њима је приказан војник са бугарском заставом који је приковао за земљу непријатеља са фесом. Прво издање, према брошури чиниле су приче које је сакупио бивши професор Софијског универзитета П. Бахметев. Тај познати биолог дуго времена је радио у Бугарској, након чега се вратио у Русију. У првој брошури било је најављено да ће изаћи и друге, али их у библиотекама нисмо пронашли. Приче су биле кратке, свега од неколико редака, «о херојству» и прилично јефтино илустроване. Такав стил писања није могао заинтересовати образованије кругове, ма да с обзиром на цену од 5 копејки, на њих састављач вероватно није ни рачунао. Значајно је приметити да је примерак који је допао у руке ауто-

⁵² Н. Р. Овсяный, *н. д.*, 253.

⁵³ Н. Иванов, *Спомени*, Кн. 2. София 1997, 114.

⁵⁴ *Новое время*, 1913. 21 апреля (4 мая).

ру ових редова у ГПИБ (Државној јавној историјског библиотеци – прим. прев.) и више од сто година након објављивања имао неколико спојених страница. Сходно томе шири читалачки кругови нису на њу вероватно ни обрађали пажњу.

Још један одговор на српски пропагандни рад представљао је апел Бугарске академије наука. Позивајући се на *Енциклопедију словенске филологоје* коју су приредили руски научници, БАН је указивала на превлађујући бугарски елемент у Македонији. Поред тога у документу је била изражена забринутост због пресије према становништву спорних територија „коју су чинили српски јавни радници и администрација“, што је „ван сваке сумње подривало сваку словенску солидарност“. На тај апел Београд је одреаговао изјавом сопствене Академије, давши до знања Софији да није посао научних установа да критикују владе или да иступају као арбитри у међудржавним споровима.⁵⁵ У једном новијем раду српска историчарка Софија Божић разматрала је тај «иступ» академије.

На жалост ауторка је у потпуности потпала под утицај свог извора и представила акцију својих сународника као разобличавање бугарских лажи у потпуности понављајући аргументе А. Белића, док је учеснике догађаја са српске стране окарактерисала као „истинску интелектуалну елиту своје земље и нације“.⁵⁶ Наше је мишљење, међутим да не треба давати недвосмислене оцене било које од страна учесница у пропагандном рату. И сама ауторка је дошла до закључка да се „борба водила не само на фронту већ и међу интелектуалцима“.⁵⁷ Нема смисла оспоравати тај закључак, али ћемо само додати да се по нама расправа међу академијама углавном одвијала на периферији „борбе“ између интелектуалних елита две земље.

* * *

Активности Академије у Петербургу изазвале су дискусију која се пренела и на Савез словенских академија. Како је нешто касније изјавио П. А. Лавров „све су то били људи који нису били спремни да воде неострашћену научну расправу“.⁵⁸

Д. Семиз је читао извештаје српских начелника македонских округа о неделима Бугара против турског становништва. При том

⁵⁵ *Сербо-болгарский спор... Приложения*, 1-5.

⁵⁶ С. Божић, „Македонија као спорно питање између Српске Краљевске Академије и Бугарске Академије Наука 1913. године“, *Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења*, Београд 2014, 389-390.

⁵⁷ *Исто*, 389.

⁵⁸ П. А. Лавров, *Балканский союз и переживаемый им кризис*, Петрозаводск 1914, 29.

су сви ти документи били снабдевени именима, тачним датумима и деловодним бројевима.⁵⁹ Тешко је претпоставити да се до такве аутентичности могло доћи личним каналима, без помоћи државних органа. У исто то време бугарско руководство је чак и на молбе својих дипломата да им се достави текст савезничког споразума одговарало да им је већ саопштено све што је потребно да знају.⁶⁰ Како се види, Срби су много боље разумели методе пропагандног рата.

На заседању се за реч јавио и А. Белић. Иступајући против апела БАН, он је указао да је неопходно ослонити се на савремена истраживања која показују да становништво Македоније не треба сматрати бугарским, већ да је то питање много сложеније и замршеније.

У међувремену редови српске „групе за притисак“ били су значајно ојачани личношћу Ђорђа Генчића – политичког руководиоца Мајског преврата из 1903. године, којим је враћена на власт династија Карађорђевића. Признајући да није научник, он је ипак давао примедбе на излагање бугарског представника – историчара и будућег академика Ивана Шишманова.

Зауставимо се са неколико речи на улози Ђ. Генчића у борби која се водила. К. Мисирков је посебно истакао значај његовог наступа у расправи као и излагања професора Кошутећа.⁶¹ То потврђује и чињеница да је Генчића неколико пута лично примио председник Министарског савета В.Н. Коковцев. Извештаје о тим састанцима лично Николи Пашићу слао је српски посланик. Њихов садржај сведочи о промени става руске владе а у складу с тим и о успеху рада присталица Србије. Ако је почетком јуна председник руске владе говорио Ђ. Генчићу: „Не губите из вида да Бугари завршавају сада своје национално уједињење, а да се пред вама тек откривају нове сјајне перспективе“, већ месец дана касније била је очигледна већа благонаклоност Петербурга према Београду него према Софији.⁶²

Вратимо се на полемику која се распламсала. И. Шишманов се прилично подругљивим тоном осврнуо на онај део брошуре А. Белића у којем се доказивала непристрасност, након чега је кренуо да оповргава тезе о етнографском и културном преовладавању Срба у Македонији.⁶³ Љут због тога, београдски професор је затражио реч да би изразио неслагање. Реч му је била дата на крају заседања.

У међувремену су своје ставове изнели остали присутни. Г. Везенков, пореклом Македонац, који се у време Првог балканског рата

⁵⁹ *Сербо-болгарский спор...*, 108.

⁶⁰ Г. Марков, *н. д.*, 501.

⁶¹ К. П. Мисирков, *н. д.*, 10.

⁶² Цитирано према: *Москва-Сербия...*, 428-432.

⁶³ *Сербо-болгарский спор...*, 69-81.

борио у бугарском ополченију (своје успомене објавио је у часопису *Военный сборник*), сматрао је да је његова отаџбина бугарска по својој етничкој припадности а да би Срби у будућности могли да добију компензације на рачун територија Аустро-Угарске. Солидарно мишљење изнео је и гроф М. Перовски-Петрово-Соловово. Још даље је отишао „Бугарин г. Стојанов из гр(ада) Пирота“ који је тврдио да српски град Ниш и његову околину насељавају чисти Бугари.

Реч је затим узео приватни доцент Санктпетербуршког универзитета, будући совјетски академик Николај Ђержавин. После доказивања преовлађујућег бугарског етноса у Македонији прешао је на полемику са А. Белићем. Он је указао на узалудност покушаја да се «једним доласком у Русију утиче на однос руског друштва према српским захтевима», будући да су тамо још увек биле свеже успомене на руско-турски рат 1877-1878. године. Он је имао доста пријатеља који су крв своју пролили за ту спорну територију, па му је због тога „било незамисливо да ти скупо плаћени гробови пређу у руке народа који са њима нема никакве везе“.⁶⁴

Ђержавину је реплицирао колега са истог универзитета Милиј Долобко, који га је оптужио за намерно селектирање само оних мишљења истраживача која су ишла у прилог тези о бугарској етничкој припадности становништва Македоније. На страни Срба иступио је и В. Д. Плетњев, који је сматрао да Бугари из моралних и правних разлога немају право да траже поштовање споразума.⁶⁵

Расправа пуна страсти достигла је свој врхунац приликом поновљеног излагања А. Белића. Он је свој говор почео одбијањем да одговори на примедбе И. Шишманова, пошто овај није био филолог и због тога по Белићу није требало прихватити његову аргументацију. Он је одбацио и аргумент бугарске стране да становништво Македоније себе назива „Бугари“, упитавши, «да ли усвајање туђег имена заиста може да одређује било шта у народној самосвести»? У жару тренутка говорник је признао и разлоге због којих је дошао у Русију: „У извештавању о српским ставовима код руских новинара, а нарочито код руских кореспондената са Балкана било је веома често толико мало истине и правих података да сам сматрао за свој дуг да руском јавном мњењу представим објективно стање ствари“. Расправа у Савезу завршена је речима Белића о томе да се „у документима бугарске академије дају сасвим нетачни и неистинити подаци, чију би ваљаност могао оповрћи и студент прве године било ког универзитета“. У одговор на то, како је стајало у записнику са заседања: Проф.

⁶⁴ Исто, 116-118.

⁶⁵ Исто, 121-129.

Шишманов подиже глас и рекавши: «професор Белић ставља целу бугарску академију испод нивоа студента прве године» излази из сале⁶⁶. На тај начин је бугарски научник био принуђен да напусти „бојно поље“, па макар и да је на крају снажно залупио вратима.

Припремом широког и разрађеног одговора на српске брошуре позабавио се Н. Ђержавин. Срби су, по његовом мишљењу, били «вешто усредсређени на то, да изврше извесни притисак на владајући став међу масом читалаца која се слабо разумела у те мало познате теме».⁶⁷ Важност Македоније за Бугарску руски научник је заснивао не само на историјским мотивима, већ ју је сматрао за „залог будућег нормалног развоја и националног благостања“.⁶⁸ Овај аргумент се у потпуности подударао са српским «животним интересима». Међутим, његова књига појавила се тек 1914. године, када је већ било касно за било шта. Како се може видети из изнетог, Бугарска није имала особитог успеха у ангажовању „лица од утицаја“, пошто је Србија своје активности по том питању започела раније и на томе радила активније.

Посланик Бобчев трудио се да искористи и своје породичне везе. Тако је у пролеће у руској престоници боравио директор бугарског Државног архива и библиотеке Никола Бобчев. Он је узео учешћа на Свесловенском обеду 18. априла,⁶⁹ мада за разлику од „гостију“ из Београда није привукао пажњу ни учешћем на различитим сесијама, ни књигама о различитим проблемима. И специјално изасланство бугарског Министарства иностраних послова које су чинили В. Велчев и П. Тодоров чим је стигло у Петербургу тамо се одмах сусрело са јаким антибугарским расположењем.⁷⁰

Критику бугарских напора у тој борби са Србима представљале су и речи из писма професора Љубомира Милетића. Схвативши да је рат неизбежан и „уверивши се да су у Петербургу сви били против нас“, он се упутио у главни град Русије са циљем да промени ситуацију. Међутим... „било је, на жалост за све већ одавно касно!“⁷¹

У међувремену, Софији је промакао још један канал за вршење утицаја. Одмах након Другог балканског рата Димитар Ризов (у то време бугарски посланик у Риму) прекораво је С. Бобчева што није искористио „тајни али моћни фактор“ утицаја на царску породицу –

⁶⁶ Исто, 149-160.

⁶⁷ Н. С. Державин, *Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос*, СПб., 1914, 21-22.

⁶⁸ Исто, 12.

⁶⁹ *Петербургский листок*, 1913, 19 апреля (2 мая).

⁷⁰ И. Илчев, „Външнополитическа пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни (1912-1913 г.)“, *Военноисторически сборник*, 1982, №4, 95

⁷¹ *Любомир Милетич до Ватрослав Јагич. Писма 1896-1913*, София 1996, 364-365.

Г. Е. Распућина. Тај дипломата је у својим мемоарима признавао да је често слушао о утицајности „неписменог, али веома лукавог сељанина“. Он међутим није желео да светлу бугарску ствар окаља везама са човеком који је приређивао „у свом дому најодвратније могуће оргије“.⁷²

По мишљењу бугарског посланика, политичку помоћ Србији пружао је и руски дипломатски представник у Београду Н. Х. Хартвиг. Бобчев је скретао пажњу на ту чињеницу министру иностраних послова С. Д. Сазонову, али то није могао да промени, јер су Хартвига охрабривали „неки славјанофилски кругови у Петербургу“, који су имали подршку велике кнегиње Милице,⁷³ жене великог кнеза Николаја Николајевича и кћерке црногорског краља Николе. Амерички историчар Е. Таден написао је да је баш посланик утицао на став С. Д. Сазонова који је решио да игра на карту Београда у сукобу са Аустро-Угарском.⁷⁴ Због тога и не чуди извештај иностраних агената Министарства Полиције Русије после Другог балканског рата по коме су бугарске избеглице из Македоније припремале атентат на Хартвига.⁷⁵ У прилог томе говори и текст у српском листу *Мали журнал* према коме је Хартвигова смрт 1914. године била слављена у бугарском дипломатском представништву „отварањем шампањца и узвицима ура“.⁷⁶

* * *

Понашање балканских „савезника“ довело је Русију у ситуацију да није могла интервенисати, а да то не буде на њену штету. У Петербургу су због тога заузели позицију ишчекивања, оставивши да Софија и Београд сами реше конфликт који се надзирао. То је довело до Другог балканског (међусавезничког) рата, који се за Србију завршио прикључењем спорног дела Македоније, за Бугарску „првом националном катастрофом“, а за Русију слабљењем њене позиције на Балкану. Традиционалном бугарском русофилству задат је тиме одлучујући ударац.

⁷² С. Бобчев, *н. д.*, 228-229.

⁷³ *Исто*, 170.

⁷⁴ Е. Thaden, "Public Opinion and Russian Foreign Policy toward Serbia, 1908-1914", *Велике силе и Србија пред први светски рат. Зборник радова приказаних на међународном научном скупу српске академије наука и уметности, одржаном од 13-15. септембра 1974. године у Београду*, Београд 1975, 228.

⁷⁵ Н. С. Гусев, „Падение престижа России в болгарском обществе: год 1913“, *Историки-слависты МГУ*, Книга 10, Славянский мир профессора Матвеева, М., 2013, 193.

⁷⁶ Х. Силянов, *н. д.*, 18.

„Славјанофилско расположење г. Гешова није имало шансе у сукобу са јасно разрађеним планом Пашића за проширење Србије“ – записао је 6. јула 1913. године у дневнику К. Мисирков.⁷⁷ Много пре битке на Брегалници Бугарска је већ претрпела пораз у борби са Србијом на другом фронту – у борби за руско јавно мњење. Срби су делали ефикасније и били боље припремљени за ову врсту рата. Бугарска уверења да ће за њих најбоље говорити њихове војничке победе, нису се оправдала. Издвајање износа од 50.000 лева за пропагандне сврхе није могло нимало изменити ситуацију.⁷⁸ Двадесети век који је тада тек почињао био је век пропагандног рата. На његовом почетку Београд је однео победу, али је на његовом крају у истој игри претрпео пораз... Све то довело је до тешког нарушавања односа Софије и Београда, док је идеја словенске солидарности умрла на пољима Македоније.

Са руског превео: мајор мр Далибор Денда

Nikita Gusev, MA

INSTITUTE FOR SLAVIC STUDIES,
MOSCOW (RUSSIAN FEDERATION)

RUSSIAN FRONT OF THE STRAGGLE FOR MACEDONIA: SERBS AND BULGARIANS IN SANKT PETERSBURG 1912 - 1913

(Summery)

Balkan alliance was fractured almost from the very beginning of its existing. It was because of Macedonia which fate was lying on the hands of an arbitrator - the Russian Emperor. The struggle between supporters of Belgrade and those of Sofia began for the sympathy of Russians. It was carried out by Russian journalists, supporters of one side or another, and by advocates of Serbia and Bulgaria departed from those countries. The dispute about population of Macedonia also took place in a scientific sphere, even academies of science were involved in it. Belgrade's agents proved to be more capable and prompt

⁷⁷ К. П. Мисирков, н. д., 7.

⁷⁸ И. Илчев, н. д., 92.

УДК 930.253:355(497.11)
94(497.11)"1914/1918"(093.2)

Пуковник Милорад Секуловић

ДИРЕКТОР ВОЈНОГ АРХИВА

E-mail: milorad.sekulovic@yahoo.com

Др Маријана Мраовић

ВИШИ АРХИВИСТА У ВОЈНОМ АРХИВУ

E-mail: marijanamraovic@gmail.com

СРПСКА ВОЈНА АРХИВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Посебно сведочанство на основу којег је могуће реконструисати славну војну прошлост, стратегију и ток битака које је водила српска војска у Првом светском рату, представља архивска грађа коју похрањује Војни архив у оквиру групе фондова војске Кнежевине/Краљевине Србије и фонда откупљене и поклоњене архивске грађе. У раду се разматра пут српске војне архиве у Првом светском рату, чија судбина је била повезана са судбином и страдањем српског народа и војске.

Кључне речи: војска Краљевине Србије, Први светски рат, архивски фонд.

Историјско одељење Главног Ђенералштаба: прикупљање архивске грађе од оснивања до почетка Првог светског рата

Почасни генерал Јован Драгашевић (1836-1915) идејни је творац и оснивач Историјског одељења Главног Ђенералштаба. Његово професионално опредељење и војна служба били су посвећени борби за очување традиција и прикупљање података о прошлости српског народа.¹ Јован Драгашевић се 3. јуна 1865. године обратио министру војном предлогом да се при Министарству војном уведе одељење за историју.² У образложењу „Начин како да се скупља грађа за српску ратну историју“ изнета је замисао да се бележе догађаји који су имали везе са војном историјом, као и да се прикупљају извештаји и подаци административног и војног карактера. Предвиђено је упућивање појединаца или екипа широм Србије у циљу прикупљања архивског материјала, као и садржај упитника за прикупљање података. Наведни предлог и пројекат чувају се у Војном архиву, као и откупљена архива почасног Ђенерала Јована Драгашевића.

Указом кнеза Милана Обреновића четвртог о устројству Главног Ђенералштаба српске војске од 24. јануара 1876. године (5. фебруара по новом календару) прописано је да се у оквиру Главног Ђенералштаба организује посебно (треће) одељење са задатком да прибира „историјска дата“ и пише ратну историју, да чува целокупну архиву и руководи Ђенералштабном библиотеком. На овај начин утемељено је прво институционализовано бављење војном историјом у српској војсци, као и бављење архивистичком делатношћу.³

¹ Драгомир Митровић, „Кратак историјат постанка и развоја војних архива“, *Војноисторијски гласник* (у даљем тексту ВИГ), број 1/1963, Београд 1963, 71-87. Анка Петровић, „Архив Војноисторијског института“, ВИГ, број 1-2/1982, Београд 1982, 359-390. Божидар Јововић, „Први начелници историјских одељења главних Ђенералштабова војски краљевина Србије и Југославије и Генералштаба ЈА“, ВИГ, број 1-2/2000, Београд 2000, 101. Бора Драгашевић, *Стопама предака. Аутобиографија*, Београд 2012, 1-5.

² Војни архив (у даљем тексту: ВА), група фондова војске Кнежевине/Краљевине Србије (у даљем тексту: ВКС), Пописник 1, кутија 1, фасцикла 1, документ 1.

³ *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних издатих у 1876. године*, Београд 1881, 13-14.

Након завршетка српско-турских ратова 1876-1878. Историјско одељење организовало је прикупљање података о историји поменутих ратова.⁴ Драгашевић је постављен на место начелника новооснованог одељења.⁵ Припадници Историјског одељења су према стручном опредељењу у највећем броју били официри с положеним испитом из генералштабне струке, што је у то време подразумевало високо војно знање и широку општу културу, уз обавезно познавање једног од светских језика. Сви су били непосредни и активни учесници или сведоци сложених догађаја на Балкану на прелазу из деветнаестог у двадесети век, а потом и у првој половини двадесетог века.

По завршетку балканских ратова 1912-1913. године⁶ српска Врховна команда је наредила да се сва ратна архива среди и чува у установама, командама и надлештвима под непосредном одговорношћу лица која су њоме до тада руковала. У Ратној служби унета је измена да се оперативни документи после закључења мира достављају Ратној архиви Главног Генералштаба која се пред почетак Првог светског рата налазила при јединицама.⁷ Грађа из периода српско-турских ратова са касније насталом грађом из мирнодопског и периода балканских ратова чинила је језгро архиве коју су државни и војни врх настојали да сачувају у време Великог рата.

Ратна 1914. година

У ратном вихору који је започео на Балкану сукобиле су се највеће светске силе, распала су се царства и створене су нове државе. Велики људски губици и систематска разарања обележили су суко-

⁴ У оквиру рада на прикупљању података Историјско одељење упутило је позив свим командантима и војним надлештвима и старешинама бивше народне војске за чување историјских података у коме се наводи: „...Рад наш, труд наш, це-ниће доцнија покољења по резултатима које смо постигли, и по историјским подацима, које им ми као активни савременици ратова оставили будемо...“. *Службени војни лист* (у даљем тексту *СВЛ*), 1887, 1037.

⁵ Грађа која је тим путем прикупљена сачувана је данас у Војном архиву у малом обиму у оквиру групе фондова војске Кнежевине/Краљевине Србије.

⁶ Милорад Екмечић наводи да је српска дипломатија непосредно после окончања балканских ратова живела у страху да се може обновити један нов балкански конфликт. Он истиче да су „страховања од могућих компликација са Аустријом била непрестана појава у свим званичним канцеларијама“. Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Београд 1990, 65.

⁷ *СВЛ*, 1914, 83-84.

бе на свим ратиштима од којих је Балканско било споредно, али најважније за Краљевину Србију.⁸ Имајући у виду да је српска влада очекивала да ће Београд бити бомбардован, одмах након објаве рата издато је наређење о евакуацији двора, Владе, трезора и Народне банке у унутрашњост земље.⁹

Пут архиве Историјског одељења након почетка рата повезан је са путем оперативне, односно текуће архиве која је настајала у раду Главног Ђенералштаба.¹⁰ Део архиве Главног Ђенералштаба остао је у Београду почетком рата. Главне локације на које је почетком рата пребачен већи део архивске грађе војне провенијенције биле су: Команда места у Нишу, зграда Суда у Крагујевцу у којој је била смештена Врховна команда и део њене оперативне архиве. Остатак архиве Врховне команде био је евакуисан у Управу барутане „Обилићево“ која се налазила поред Крушевца. У Београду су у 1914. години остале смештене библиотека Главног Ђенералштаба, као и архива Главне инспекције у згради Учитељског дома (наведене установе исељене су у фебруару 1915. године у зграду Геолошког музеја).¹¹

Приликом првог повлачења српске војске министар војни, пуковник Душан Стефановић обратио се 7. новембра 1914. године депешом Врховној команди у којој је скренуо пажњу да архиву Главног Ђенералштаба, посебно ратну, ако већ није склоњена, треба што пре пребацити у Ниш.¹² Познавалац локације и садржаја архиве био је артиљеријски капетан Светозар Туцаковић задужен за њено транспортовање и смештај. Истовремено у Врховну команду приспела је и депеша из села Даросаве (данас село Партизани код Аранђеловца) од команданта 2. Армије Степе Степановића, који је молио да га хитно обавесте где да шаље архиву, која се „много увећала и постала терет за оперативне јединице, односно заузимала

⁸ Ђорђе Ђ. Станковић, Никола Пашић, *Савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, 65.

⁹ Влада и Народна скупштина прешле су у Ниш, Врховна команда у Крагујевцац, док су у Крушевац смештени Државни савет, Касациони и Апелациони суд и Народна банка. Српска влада у Нишу била је смештена у згради Окружног начелства. Народна скупштина одржавала је седнице у згради Официрског дома, Министарство просвете у згради Гимназије, док је Министарство војно било смештено у згради Нишке задруге.

¹⁰ Главни ђенералштаб Краљевине Србије почетком Првог светског рата преформиран је у Врховну команду.

¹¹ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/4.

¹² ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/2.

је у коморама много простора потребног за храну и муницију“.¹³ Штаб Врховне команде реаговао је одмах по пријему наведених депеша. Штабу Дунавске дивизијске области наређено је да преосталу архиву Главног Ђенералштаба пребаци из Београда у Ниш, а управнику Барутане „Обилићево“ (поред Крушевца) да раније склоњених 30 сандука архиве пошаље у Команду места у Ниш. Пренос архиве извршен је железницом 9. новембра 1914. године, док је команданту 2. армије достављено слично наређење за транспорт архиве.¹⁴

Слом аустроугарске офанзиве у Колубарској бици и победоносни завршетак ратне 1914. године за Србију омогућили су предах српској војсци која је према речима немачког публицисте Максимилијана Хардена „још једном васкрсла из гроба Косова поља и из колубарског врела црпеће током читавог једног века горду храброст за највеће битке“.¹⁵

Ратна 1915. година.

Краљевина Србија је почетком 1915. године била земља девастирана у борбама.¹⁶ Епидемија пегавог тифуса која се појавила крајем 1914. године у пограничном подручју отежала је у великој мери опоравак српског становништва.

Врховна команда се током периода затишја у борбама у првих осам месеци 1915. године припремала за наставак ратовања. У овом периоду је старешински кадар схватио важност чувања архивске грађе тако да се и о појединачним документима водило рачуна. Наведено можемо видети на основу акта од 21. марта 1915. године команданта Комбинованог артиљеријског одреда уз који се шаљу три свеске деловодног протокола и две књиге регистра нађене у вили Милана Павловића на Топчидерском брду.¹⁷

¹³ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/1.

¹⁴ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/7.

¹⁵ А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke, 1908-1918*, Beograd, 1981, str. 214-217. Erich Hobsbawm, *Age of Extremes, The Short Twentieth Century 1914-1991*, London 1994.

¹⁶ Подаци о губицима српске војске у ратној 1914. години су званично презентовани на Конференцији мира у Паризу. ВА, група фондова ВКС, П 3, 470, 2, 7.

¹⁷ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/6. Наведена документа припадала су Ибарској војсци.

Током периода затишја у 1915. години Централне силе вршиле су припрему за велику концентричну офанзиву против Србије у којој је планирано ангажовање елитних јединица све три државе под командом немачког генерал-фелдмаршала Аугуста фон Макензена.¹⁸ Немачке и аустроугарске трупе почеле су артиљеријски и десантни напад 6. октобра 1915. године, да би 7. октобра извршиле операцију форсирања Саве и Дунава. Главнина немачке војске извршила је продор источно од Београда према долини Велике Мораве,¹⁹ док је на сектор Београда усмерена аустроугарска војска због морално-политичког и пропагандног значаја освајања престонице.²⁰ Трупе Одбране Београда су бранећи фронт од Гроцке до Остружнице показале изузетну храброст и пожртвовање, посебно 10. кадровски пук. У одбрани престонице страдало је преко 3. 000 војника и велики број цивила. Изузетно јунаштво бранилаца Београда успорило је непријатељско напредовање, али су немачке трупе 11. октобра 1915. ушле у српску престоницу.

Српска војска успела је да успори напредовање непријатељских снага према директивама Врховне команде која је очекивала савезничку помоћ. С обзиром на чињеницу да није уследила ни једна значајна савезничка акција у том периоду Врховна команда издала је 15. октобра 1915. године директиву командантима Прве и Треће армије и команданту Одбране Београда о правцима повлачења у случају потребе. Одлука Врховне команде о даљем повлачењу и евакуацији становништва подразумевала је и организовани пренос војне архиве.²¹

Пут који је архивска грађа војне провенијенције прелазила током другог повлачења српске војске у октобру и новембру 1915. године није био унапред трасиран. Маршрута је била условљена искључиво тренутном ситуацијом на ратишту и свеукупним развојем ратних операција. Једно од кључних наређења којим је у том периоду регилисано архивско пословање у Врховној команди било је *На-*

¹⁸ Бугарска је 4. септембра 1915. године потписала са Немачком уговор о савезу према којем је требало да добије Македонију, дотадашњу српску територију и Источну Србију до Велике Мораве и део Косова.

¹⁹ П. Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Београд 1973, 271-306.

²⁰ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, I-XXXII, књига 9, 50.

²¹ Шифрована депеша министра војног о мерама за евакуацију становништва упућена 29. септембра 1915. године из Министарства војног у Нишу Врховној команди у Крагујевац. ВА, ВКС, П 3, 59, 2, 16/21.

ређење Врховне команде О. Бр. 22 500 од 3. октобра 1915. године. Прикупљање архивске грађе требало је да се врши при ађутантским одељењима, односно при ађутантским одсецима у командама и установама. Тиме су одсеци постали једна врста сабирних центара војне архиве у оквиру јединица.²²

Пренос архиве био је неплански уз честу промену наређења приликом њиховог спровођења. Потврду о разматрању могућих локација на којима би била смештена војна архива налазимо у *Наредби војводе Радомира Путника о преносу архиве из Крушевца и Ниша у Косовску Митровицу од 3. октобра 1915. године.*²³ Сачуван је оригинал наведене наредбе. У тренуцима када је железнички саобраћај са Косовском Митровицом био прекинут (оштећена је пруга између Прибоја и Прешева) премештање и држање архиве близу фронта представљало би опасност, те је измењена првобитна одлука Врховне команде. Предузете су потребне мере за смештај архиве што даље у позадину фронта. Као најподесније место изабран је манастир Студеница. Врховна команда је актом од 15. октобра 1915. године захтевала од старешине манастира да обезбеди потребне просторије за смештај архиве, а уколико се у манастиру налазе избеглице требало је предузети мере за њихову евакуацију. У међувремену је Врховна команда 18. октобра 1915. године пребацила из Ниша у Команду војне станице Краљево сакупљену архиву која се односила на документацију Главног ђенералштаба (30 сандука) и архиву Врховне команде (47 сандука). При поступку предаје поменутог архивске грађе наређено је команданту војне станице да је смести у просторију у којој ће бити осигурана од влаге и пожара.²⁴

Архимандрит Студенице обавестио је 24. октобра Врховну команду да је уступио одређени простор за смештај архиве, као и да је потребно да војне власти одреде своје припаднике који ће о архиви водити рачуна. Архиепископ београдски и митрополит Србије господин Димитрије Павловић реаговао је на одлуку Врховне команде о смештају архивске грађе у Студеници²⁵ писмом од 24. октобра 1915. године. У поменутом писму анализирана је проблематика смештаја грађе војне провенијенције у манастирском простору (ар-

²² ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/7, 11.

²³ Исто.

²⁴ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/8, 3.

²⁵ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/11, 1.

жива Телеграфског одељења Врховне команде била је смештена у манастиру).²⁶

Штаб Врховне команде изашао је у сусрет молби његовог преосвештенства и архива је упућена у Косовску Митровицу: Како би се избегло даље смештање грађе у Студеницу наређено је и команданту стана Врховне команде да се сва архива Оперативног одељења Врховне команде (24 сандука) која је упућена у Студеницу пошаље у Рашку где је Врховна команда имала да пређе, а сва остала архива да се пребаци у Косовску Митровицу.²⁷ Наређење је достављено и Команди у Нишу, ради преноса архиве која је тамо била смештена од раније.

Даља судбина архивске грађе била је условљена датим историјским тренутком повлачења војске и народа преко Албаније и Црне Горе. На седници владе у Крушевцу 29. октобра 1915. године којом је председавао регент била је усвојена одлука „да се има истрајати до краја у досадашњој политици“. Крагујевац је пао 1. новембра 1915. године зато што је настављено планско повлачење. Одбрана Ниша обустављена је у ноћи између 3. и 4. новембра 1915. године. Приликом повлачења услед тешкоћа при транспортовању

²⁶ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/14, 1. Митрополит је истакао безусловност манастирских просторија за даљи смештај грађе, као и могућност да наведено сазнају путници намерници. Замолио је војни врх да док још може пребаци осталу архиву, као и ону која је већ смештена у Студеници на сигурније место. У Студеници је у то време боравила енглеска санитетска мисија (мисија леди Стобарт) која је заузела већи део манастирског комплекса. „Врховној Команди, Многе војне ствари нарочито архива Врховне команде из телеграфског одељења и остала, смештена је овде. А сазнали смо да ће се овде и неке команде сместити, па сматрамо за дужност да Врховној команди скренемо пажњу на ове околности: овде су локали неподесни за овакве смештаје, јер у манастир многи свет нарочито путници долазе, те стога не може остати у незнању какве се ствари овде налазе. Због свега овога Молимо Врховну Команду да се све ове ствари, нарочито горепоменута архива, док још има за то времена гдегод даље однесе и на сигурније место склони, а манастирска здања нека се опреме искључиво за санитетске установе што ће у многоме допринети да непријатељ, ако би недај Боже доведе допро, поштеди манастир као јединствену нашу старину од рушења и уништавања. Овом нашем предлогу иде у прилог та околност, што је овде већ смештена једна енглеска (Стобартова) санитетска мисија која врло предано ради своје послове и којој су готово сви локали у манастиру потребни. Сматрам да и сама Врховна Команда налази да овој заслужној Енглеској мисији треба што више да се изиђе у сусрет и да јој се олакша њен хумани рад толико користан за нашу војску и народ и да тим уједно помогне очувању овога нашег манастира. Молимо Врховну команду за што скорији одговор. С благословом и високопоштовањем, Архиепископ Београдски и митрополит Србије, Димитрије, манастир Студеница 24. октобар 1915. године“.

²⁷ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/13.

грађе било је случајева остављања архиве у путу, поверавања на чување у појединим селима и варошима. Део је закопан по пољима и на планинама са циљем да се пронађе након повратка. Било је примера у којима околности нису дозвољавале закопавање и сакривање грађе на друге начине. У таквим околностима многе команде подносиле су захтеве за спаљивање архиве, што је у одређеним случајевима и одобравано. У прилог наведеној тези сведочи документ којим је начелнику Саобраћајног одељења одобрено да у Вучитрну спали сандук архиве.²⁸ Са друге стране неоспорна је брига Врховне команде о безбедном транспорту и чувању војне архиве. Приликом повлачења војске брига о архиви била је императив. Као пример навели бисмо одговор Врховне команде Команди трупа нове области у коме се предност даје преносу архиве у односу на рањене војнике. У поменутом акту од 5. новембра 1915. године у коме се на питање кога превести из Липљана у Призрен, архиву Оперативног одељења или рањене официре, наређује да послата два теретна аутомобила пребаце архиву Оперативног одељења, а да се за рањенике пронађу превозна средства у делу коморе који преноси непотребне ствари.²⁹

Врховна команда увидела је у следећој етапи повлачења на линију Пећ-Призрен да се сва архива не може пренети те су поједини делови закопавани. У Призрену је закопана архива Ађутантског одељења. Приликом повлачења краљ, влада и Врховна команда, народни посланици, дипломатски кор, државна архива и Трупе нових области били су груписани у средњој колони. Наведена колона одступала је правцима који су од Призрена (долином Белог Дрима и преко Љум Куле) и Ђаковице водили до Везировог моста, а потом правцем преко Спаса и Флети до Пуке. Након доласка до Пуке Врховна команда са осталим структурама требало је да настави марш према Скадру. Штаб Врховне команде кренуо је пут Скадра 26. новембра, а стигао 6. децембра 1915. године.³⁰

²⁸ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/15.

²⁹ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/17, лист 1 и 2.

³⁰ Наредбу о повлачењу преко Албаније и Црне Горе Врховна команда уобличила је 23. новембра 1915. године, 25. новембра издала је наређење Обр. 24942 командантима армија о повлачењу трупа из Отаџбине: „Настао је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Црну Гору и Албанију...Стање војске је уопште неповољно. Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава...Једини је спас из ове тешке ситуације, повлачење на Јадранско приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем, муницијом, оделом и свим осталим потребама које шаљу наши Савезници, те ћемо опет представљати једну чињеницу са којом ће и наши савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту докле год је ту вла-

У Команди места у Скадру били су смештени штабови пуковских окружних команди са персоналом и комором. При штабовима је била смештена и архива ових команди, а за њено одржавање и пренос коришћен је изванредан део комора. Део архиве Оперативног одељења Врховне команде приспео је у Љеш тек крајем 1915. године, те је помоћник начелника Штаба Врховне команде издао у Скадру почетком јануара наредбу команданту места у Љешу да прими на чување, смести и осигура стражом архиву Оперативног одељења до доласка штаба Врховне команде који ће је понети са собом. Без обзира на тежину задатка већи део архиве пребачен је до Скадра.

Ратна 1916. година: војна архива на Крфу

Из северних албанских лука бродовима су превожене избеглице, војска, дипломатско особље, народни посланици и владине установе. Влада, чиновници, болесници у најкритичнијем стању и део избеглица (око 2. 700 људи) превезени су 14. јануара 1916. године из Медове. Врховна команда искрцала се 6. фебруара на Крф, док је главнина српске војске пребачена на „острво спаса“ до 21. фебруара 1916. године.³¹ Врховни командант српске војске регент Александар одбио је предлог генерала Мондезира да се пребаци у Италију како би избегао опасност од непријатељских хидроплана који су бомбардовали албанска пристаништа.³² Већи део војне архиве пребачен је заједно са војском на Крф.³³

далац, влада и војска, па ма колика њена јачина била...Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњој издржљивости свију нас с вером у коначан успех наших Савезника“. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, I-XXXII, књига 13, 75. *Кроз Албанију 1915-1916*, Спомен књига, Просвета, Београд 1968, 65-75.

³¹ Српска војска провела је седам недеља на Јадранском приморју у Албанији. Војска и становништво били су исцрпљени, без могућности за благовремено опоравак и смештај. Смештај по насељима избегаван је да би се војска држала на окупу, тако да су војници боравили у шаторима ван насељених места, што је услед лошег времена погоршавало њихово здравствено стање. У Албанији је остала Коњичка дивизија. Превоз њених припадника на Крф организован је тек у априлу 1916. године., *Војна енциклопедија*, Војноиздавачки завод, Београд 1976, том IX, 325. Александар Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915-1916. године. Рад војносанитетске службе*, Београд 2006.

³² А. Стојичевић, наведено дело, 1932, 475.

³³ Припреме за прихват и смештај српских трупа на Крфу нису биле извршене на време, с обзиром на чињеницу да су се савезници у последњем тренутку од-

Првих дана по доласку на Крф, иако без територије, образована је српска држава у изгнанству. Државна управа функционисала је до краја Првог светског рата без прекида. Централно место организације државних институција, односно седиште Народне скупштине и Владе била је зграда Крфског општинског позоришта. Српска Влада је са Крфа водила и координирала међународну политику Краљевине Србије све до краја рата. Кабинет председника Владе Николе Пашића остао је на Крфу до ослобађања једног дела српске територије.

Штаб Врховне команде на Крфу је издао 9. фебруара 1916. године „Упут за поступак са архивима и стварима команди и установа које престају дејствовати“.³⁴ У пропратном акту наведеног Упута, који је донео по заповести врховног команданта начелник штаба генерал Петар Бојовић напоменуо је командантима да су се приликом израде Упута имале у виду све тешкоће у којима се српска војска нашла приликом повлачења, али да се дужи рок за предају архиве није могао одредити: „Ако има команди, у којима на овом послу до сада није ништа рађено, то би одређивање рока за њихову израду било тешко, ако не и немогуће. Али, ако је командантима и старешинама стало до тога, да историја њихове команде не буде упропашћена, то неће жалити жртве и релације ће се у одређеном времену моћи послати...“. „Упутом за поступак са архивима и стварима команди и установа које престају дејствовати“ је свим командама и установама које се услед реорганизације српске војске укидају наређено да своју архивску грађу среде по степену поверљивости, родовима и службама: операцијска, строго поверљива, поверљива и обична, односно штабна, артиљеријска, инжињеријска, интендантска и друго. Архивску грађу требало је регистровати, а потом предати претпостављеним органима.

Приликом спровођења наређења Врховне команде о сређивању и предаји архивске грађе, а у циљу ефикасности формирана је Комисија за пријем архиве 27. фебруара 1916. године. Начелник штаба Врховне команде генерал Бојовић упутио је министру војном, свим командама и установама, начелницима одељења и главном интенданту 31. марта 1916. године наређење према коме се на

лучили за Крф као место евакуације., *Голгота и васкрс Србије 1914-1915*, (прир. Силвија Ђурић, Видосав Стевановић), друго издање Београд 1989. ВА, ВКС, П 6, 110, 2, 15/1, Обавештење заступника команданта Прве армије пуковника Милоша Васића команданту Дринске дивизије другог позива о смештају трупа на Крфу, 29.01.1916. године.

³⁴ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/23, лист 1.

Крфу треба оставити сва архива која није била потребна у текућем раду штабова и јединица. Из архиве је требало том приликом издвојити све упуте, оцене и картоне личних односа официра и чиновника, деловодне протоколе и регистре, операцијске дневнике, новчана акта и сва наређења од вредности за будуће операције. Предвиђено је да се рад заврши до 10. априла код свих штабова и јединица осим армијских и дивизијских штабова за које је предвиђени рок био 20. април. У свакој армији образована је комисија од 2-3 члана која је сређивала архиву и вршила пријем грађе од потчињених штабова и јединица. Дивизије нису предавале армијама своју архиву. Припремљена архива је потом предавана Комисији за пријем архиве. Уколико би покрет неке дивизије или армије почео пре 20. априла 1916. године, одређена комисија продужавала би рад до предвиђеног рока и по завршеном послу транспортована је заједно са архивом уз неки од штабова и јединица које су биле на реду за пребацивање у Солун.

Након одласка Врховне команде са Крфа предвиђено је да Комисија за пријем архиве продужи даљи рад и буде у надлештву шефа војних топографа. Након евентуалне предаје целокупне архиве Новчаном депоу која се у то време помиње као опција, шеф војних топографа требало је да разреши комисију и чланове исте стави Ађутантском одељењу на располагање за распоред. Вођење нових операцијских дневника почело је 10. априла према Бојовићевом наређењу.³⁵ Овим путем сакупљена је главнина архивске грађе која се чува у Војном архиву у групи фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије.³⁶

Пут војне архиве од Солуна до ослобођења

Врховна команда била је смештена на Крфу али је услед потребе за руковођењем операција на Солунском фронту под врховном француском командом пребачена у Солун.³⁷ Пребацивање српске војске на Солунски фронт трајало је до почетка јуна 1916. године, при чему ниједан савезнички брод није био потопљен. Министарство војно, територијалне команде, војне болнице и

³⁵ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 7/5, лист 1 и 2.

³⁶ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/23, лист 7, 8 и 9.

³⁷ Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918.године Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980. 17. Др Јован Хаџи-Васиљевић, *Са Крфа на Солунско војште*, Врање 2012.

друге институције остале су на Крфу. Архива неопходна за текући рад команди јединица и установа Врховне команде пребачена је са Крфа у Солун у Команду места средином 1916. године.³⁸ Део архиве који није коришћен у текућем раду команди и јединица као што је била сређена финансијска документација и остала архива предаван је Одељењу Управе новчаног депоа у Солуну на чување.³⁹ Главна војна станица у Микри (место удаљено 15 км од Солуна) добила је на чување 11. марта 1917. године архиву појединих команди и установа. У том периоду Врховна команда захтевала је од команди армија да доставе прикупљене податке о полачењу преко Албаније како би се допунили постојећи подаци и оперативна архива.⁴⁰

Непажњом француског војника 5/18. августа у Солуну је избио велики пожар који је трајао неколико дана, уништио велики део града уз људске жртве и огромну материјалну штету. Пожар је оставио без дома 72.000 грађана од укупно око 271.000 становника Солуна. Спаљене су до темеља старе гипсане куће дуж лавиринта Отоманских стаза, као и читава јеврејска четврт са 32 синагоге.

Команде јединице и установе српске војске и државе у Солуну делимично су биле угрожене опасношћу од пожара који се од избијања 5. августа у пет часова по подне ширио великом брзином. Саобраћајно одељење било је задужено за евакуацију седишта установа и јединица.⁴¹ Дирекција Српских државних железница била је угрожена у највећој мери. Крај у коме су се налазили Инжињеријско-техничко одељење Министарства војног и Управа Новчаног депоа био је одмах захваћен пожаром. Војно-железничка инспекција и Полицијска секција Врховне команде тражиле су један железнички воз пошто су се налазиле близу обале те су могле товарити грађу и неопходне ствари у вагоне. Помоћ коју је обећала француска Врховна Команда није стигла благовремено. Већ око осам часова увече за помоћ Саобраћајном одељењу обратили су се комесари Краљевске владе и Фотографска секција Врховне команде, потом Привредна дирекција и Команда места у Солуну. Воз није могао проћи до канцеларија финансијске делегације због закрчености коловоза, а начелник штаба Саобраћајног одељења Врхов-

³⁸ Петар Опачић, „Дипломатска борба за одржавање солунског фронта“, Зборник радова: *Србија 1916. године*, научни скуп, Београд 1987, 99-119

³⁹ ВА, ВКС, П 3, 51, 4, 6/21, лист 1 и 3.

⁴⁰ ВА, ВКС, П 6, 255, 1, 7/1.

⁴¹ ВА, ВКС, П 3 а, 8, 6, 27.

не команде, пуковник Милан Ђ. Неђић покушавао је лично са једним камионом да дође до одељења које већ око једанаест увече било у пламену.⁴² Французи су задржали један од одобрених камиона код Беле Куле. У пожару је изгорео део војничке опреме и канцеларијског намештаја Саобраћајне команде, као и велики део инвентара Војно Железничке инспекције и Полицијске секције Врховне команде. Саобраћајно одељење наставило је 6. августа да указује помоћ на другом крају Солуна у Бродарској команди, Управи монопола, Новчаној задрузи и цркви Светог Саве. У пожару је страдала лабораторија за развијање филмова Филмске секције српске војске, али је у Музеју Југословенске кинотеке сачуван снимак пожара који је начинио сниматељ секције поручник Мика Михајловић Африка.⁴³ Сниматељ је забележио важне детаље након избијања пожара, војнике и цивиле на плажи, панорамски снимак града, постепени улазак у град обавијен густим димом. На снимцима из чамца су видљиве праве размере катастрофе која је задесила град уз снимке ватрогасаца и грађана који шетају молмом носећи завежљаје. Штаб Врховне команде ангажовао је на санирању последица пожара и за потребе истраге припаднике српске војске и заробљеничког „Немачког“ пука.

Постоје индиције да су бројна документа, као на пример извештаји који су се слали из Бизерте Министарству војном и Врховној команди, нестала у великом пожару у коме је уништен и део војне архиве. На основу решења Министарског савета од 6. октобра 1917. године образована је Комисија за извиђај и процену штете проузроковане солунским пожаром српској држави и њени држављанима. Председник Комисије К. Радовановић се недуго након оснивања обратио начелнику штаба Врховне команде молбом да изда наређење свим подручним надлештвима и установама која су оштећена солунским пожаром: „...у чему су поименице оштећена, колика је вредност претрпљене штете и шта су у опште предузели да би сачували државну имовину од пожара.“ У извештају који је Саобраћајно одељење Врховне команде поднело главном интенданту након захтева Комисије наводи се да је имовина команде углавном спасена, као и да је део људства био ангажован на спасавању архиве.⁴⁴

⁴² ВА, ВКС, П 3 а, 8, 6, 23, документ 24 и 26.

⁴³ Музеј Југословенске кинотеке, Снимак пожара у Солуну који је начинио сниматељ секције поручник Мика Михајловић Африка, август 1917. године.

⁴⁴ ВА, ВКС, П 3, 225, 5, 33/3.

Након пробоја Солунског фронта архива је поступно пребачена на српску територију.⁴⁵ По завршетку рата почело је прикупљање архиве која је приликом повлачења морала бити закопана или на неки други начин склоњена па су на правцима повлачења војске упућиване посебне групе ради проналажења ове архиве. Министар војни Михаило Рашић издао је 4. октобра 1918. године у Солуну наређење свим командама и установама: да се прикупе подаци шта је приликом повлачења уз пут у појединим селима и варошима остављено на чување, закопано или прикривено, где тачно и на ком месту, код којих власти или приватних лица, ко је био извршилац и по чијем наређењу и да ли су сачувани писани докази. Подразумевало се да је извиђање требало извршити на „строго поверљив начин“. Саслушања и рапорти требало је да буду кратки. Прикупљени докази требало је да се достављају Општем одељењу Министарства војног. У наређењу је предвиђена строга казна за ширење неистина и давање лажних изјава о судбини архиве.⁴⁶

Министарство војске и морнарице упутило је у Љум-Кулу, Призрен, Студеницу и друга места групе за проналажење архиве. Наведене групе биле су под командом лица која су присуствовала склањању архиве. Остављена документа у већини случајева нису пронађена. У Љум-Кули група за проналажење констатовала је да „архиве и закопаних ордена Канцеларије ордена више нема“. У Призрену је извршена истрага након што није пронађена архива Ађутантског одељења Министарства војног. Резултати су показали да је локацију архиве неко одао бугарским окупаторским јединицама те је ископана и однета у Софију.⁴⁷ Предузете су мере преко делегата у Софији да се пронађе архива пошто је утврђен идентитет особа које су ископале и однеле архиву. У извештају Оперативног одељења штаба врховне команде од 11. априла 1919. године истиче се потреба проналажења архиве и књига које је непријатељ однео за време окупације, као и судбина дела архивске грађе, књижног фонда и вредносних папира који су разбацани и растурени по окупираној територији те их је народ користио на пијацама за замотавање робе.

Познато је да су након окупације Србије пронађене и пренете у Државни архив у Беч многобројне српске државне архиве,

⁴⁵ Петар Опачић, „Слом централних сила на балканском ратишту 1918. године. Пробој Солунског фронта“, Зборник радова: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, научни скуп, Београд 1989, 287-288. Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 87-97. *Србија и Црна Гора у I светском рату 1914-1918*, 337-338.

⁴⁶ ВА, ВКС, П 3, 404, 1, 4/1.

⁴⁷ ВА, ВКС, П 3, 220, 10, 12/10. ВА, ВКС, П 3, 323, 1, 1/1.

као што је била и архива настала у раду Министарства иностраних дела од 1871. до 1914. године. Аустроугарске власти пронашле су поменути архиву у манастиру Љубостињи код Трстеника и пребациле је у Беч. Комисија за изналажење однетих архива и књига за време окупације Србије замолила је Врховне команде да упуту наређење подручним властима да прегледају све војне магацине, железничке станице и остала склоништа где би се ови предмети могли налазити и да их пошаљу комисији.⁴⁸ Комисија се налазила у згради Треће Београдске гимназије у Његошевој улици. Покренуто је и питање реституције архивске грађе која се налазила у Мађарској, Аустрији и Бугарској. Пошто наведено није било предвиђено постојећим међународним конвенцијама на сва потраживања добијени су негативни одговори. Званично је тражено од Мировне конференције у Паризу да се побеђеним државама нареди да врате архиве које су својевремено њихове војске заплениле и однеле са српске територије и територије Краљевине СХС.⁴⁹ При закључењу мира са наведеним земљама било је предвиђено враћање архиве и других историјских и културних споменика.⁵⁰

Након ослобођења извршена је демобилизација у пролеће 1920. године. Почео је са радом Главни ђенералштаб војске Краљевине СХС 5. маја 1920. године. Врховна команда српске војске донела је „Упутство о начину прикупљања и предаје оперативне ратне архиве“ које је достављено свим командама већих јединица. Историјско одељење добило је задатак да организује ефикасан пријем и ажурно сређивање предате грађе. „Уредбом о Главном ђенералштабу и ђенералштабној струци“ предвиђено је да се Главни генералштаб организацијски састоји од четири одељења: Оперативног, Обавештајног, Саобраћајног и Историјског. У члану 9. поменуте уредбе Историјском одељењу стављени су у надлежност следећи задаци: „1. прикупљање, сређивање и проучавање података за историју наших ратова, као и израда историје, 2. руковање ратном архивом и 3. управа и рад Библиотеком Главног ђенералштаба.“⁵¹

За првог начелника Историјског одељења након рата постављен је пуковник (касније генерал) Миливоје Ј. Николајевић. Историјско одељење је настојало да употпуни мирнодопску и ратну ар-

⁴⁸ ВА, ВКС, П 3, 220, 10, 12/7, лист 3.

⁴⁹ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914-1918*, Београд 2014.

⁵⁰ ВА, ВКС, П 3, 220, 10, 12/7, лист 3. П 3, 220, 10, 12/10, лист 2.

⁵¹ *СВЛ*, број 24 од 15. јуна 1920. године.

хиву која је 1919. пренета из Солуна у Београд. У том циљу је израдило неколико упутстава и других наредбодавних аката о прикупљању и предаји архиве од јединица. У једном од наређења министра војног, ђенерала Милоша Васића од 20. априла 1922. године за достављање података учесника у ратовима о току борби и начину завршетка рата, наведено је да је током окупације пропао знатан део оперативне архиве. Како би се надоместиле постојеће празнине у сачуваној архивској грађи војне провенијенције и реконструирани недовољно познати догађаји Историјско одељење организовало је прикупљање мемоарске грађе.

Закључак

Потреба за развојем војноархивске делатности јавила се међу припадницима српског војног врха у другој половини деветнаестог века. Наведеној проблематици војни и државни врх посветио је пуну пажњу тек услед ратних опасности у Првом светском рату. Судбина српске војне архиве у Великом рату била је повезана са судбином и страдањем српског народа и војске. Историјско одељење Главног ђенералштаба током Великог рата водило је бригу о транспорту, безбедности и очувању војне архиве. Током боравка војске на Крфу и у Солуну ударени су темељи војном архивском законодавству. Тек се у позадини Солунског фронта приступило прикупљању и стручној заштити архивске грађе војне провенијенције преко органа за канцеларијске, логистичке и оперативне послове.

Colonel Milorad Sekulović, MILITARY ARCHIVES BELGRADE
Dr. Marijana Mraović, MILITARY ARCHIVES BELGARDE

THE SERBIAN MILITARY ARCHIVE DURING THE FIRST WORLD WAR

(Summary)

The need for the development of military archival work among Serbian Army leadership occurred in the second half of the nineteenth century. The military and state leaders devoted full attention to this issue as a result of the threat of the First

World War. The fate of the Serbian military archives in the Great War was linked to the fate and suffering of Serbian people and the Army. During the Great War, the Main Headquarters' History Department took care of the transportation, safety, and preservation of the military archives. While at Corfu and Salonika, the History Department established the foundations of military archival legislation. The collection and preservation of military archival material began at the Salonika Front by general affairs offices, logistics, and operations authorities.

УДК 061.23(73)(091)
022(4)"1919/1928"(093.2)

Dr. Nadine Akhund-Lange, Research Associate
SORBONNE-IRICE, PARIS, FRANCE
E-mail: nadine.akhund.lange@gmail.com

THE WORK OF THE CARNEGIE ENDOWMENT IN EUROPE AFTER WORLD WAR ONE: THE LIBRARIES OF BELGRADE, LEUVEN, AND REIMS (1919-1928). A COMPARATIVE APPROACH

ABSTRACT: In 1919, promoting international conciliation the Carnegie Endowment undertook reconstruction in urban areas throughout Europe and financed the building of large libraries in Yugoslavia, Belgium and France. The concern for civilians in warfare, one objective of the Endowment was taken further by addressing their situation in the complex postwar context targeting public opinion appreciated as a potential force that needed to be educated to prevent future conflicts. Drawing from the Carnegie archives, the paper follows the triple libraries project up to the official openings in 1926-1928. Overall, the paper describes the Carnegie Endowment's success in defining, constructing and organizing education based reconstruction projects in the regional city of Reims, the university city of Leuven and the capital city of Belgrade.

KEYWORDS: International Relations, Post World War One, Carnegie Endowment for International Peace, Education, Reconstruction Program, Education, Urban planning, library, reconciliation.

Introduction

Among the most significant features of the Carnegie Endowment for International Peace (CEIP) was not only the study of the causes but also of the effect of the wars on civilian populations. At the end of World War One, the Carnegie Endowment revitalized its efforts to promote international conciliation and undertook major works of reconstruction in urban areas throughout Europe. The Great War of 1914-1918 not only changed the map of Europe but also deeply modified the way international relations between states and diplomacy were conducted; new actors emerged: the United States of America entered the international political arena; in Southeastern Europe, new states appeared, amongst them the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes; reconstruction and conciliation became a priority concern in Belgium and France. Finally, a new player emerged as a key element whose role and participation was only going to grow during the 20th century: Non-profit organizations especially those with visions supported by strong financial capability such as the Carnegie Endowment.

In 1919, the Carnegie Endowment undertook the construction of large libraries in Belgrade, Leuven and Reims. What could have been the link between a powerful organization such as the CEIP, based far away, in the USA and the states of France, Belgium and Serbia as part of the new kingdom, born out of the war? At the CEIP, a group of men was strongly determined to succeed in the work of reconstruction of devastated areas. Largely drawn from the pre-war peace movement, these lawyers, professors, and diplomats believed although war could not be eliminated it could be codified through the implementation of international law and arbitration.¹ Scattered throughout Europe and in the United States, these men, the future "Carnegie team" had gathered at the Carnegie Endowment in December 1910 to form an informal and transnational network, one of the first "think-tanks" in modern times. Andrew Carnegie (1835-1919) supported the peace movement by linking economic progress and prosperity as a crucial guaranty for peace. One of the most successful businessmen of his time, Carnegie was also a convinced philanthropist who devoted a great deal of this fortune to the improvement of humankind condition. Organized in three divisions, the Endowment had three objectives: to promote international understanding, to study the

¹ The Hague Conferences of 1899 and 1907, a gathering of 26 and 44 states, provided an institutional frame to the Peace Movement to discuss world issues on a scale never undertaken before. Arthur Eyffinger: *The 1899 Hague Peace Conference: "the Parliament of Man, the Federation of the World"*, Kluwer Law International, The Hague 1999.

impacts of wars on civilians and to support international law. Andrew Carnegie appointed individuals he knew through business, friends he trusted on a personal level and he surrounded himself with academic and political leaders. For the period under study, the main personalities were Elihu Root (1845-1937) his lawyer and president of the Endowment until 1925, Nicholas Murray Butler (1862-1947), the charismatic president of Columbia University from 1901 to 1945, the driving force at the Endowment and later second president of the CEIP.² In Europe, a close network of also academics and diplomats joined the CEIP European Bureau created in Paris in 1912, under the direction of another key player, Paul d'Estournelles de Constant (1852-1924), a French diplomat and a personal friend of Nicholas Butler.

What reasons may have led the Carnegie Endowment to choose the cities of Leuven, Reims and Belgrade in 1919 from all others that has experienced wartime devastation? Heavily shelled during the onset of the war, between July and September 1914, the names of these three cities were immediately bounded together raising an outcry in the international press. In addition to the massive level of destruction, the terrible living conditions of the inhabitants in the three cities were widely denounced in the American press. The *New York Times* of October 15, 1917, stated that *the ravages of the war there (in Serbia) are said to have been even worse than in Belgium and Rumania*.³ Further, the general perception was that Serbia's plight matched that of Belgium and France. As Milenko Vesnić, member of the advisory council of the Paris CEIP bureau wrote in 1917: *In Belgium and in Serbia as in France, non-fortified cities have been bombed and burned, churches have been profaned and burned, libraries burned and plundered. Do I have to remain you of Louvain and Reims and to add Belgrade as well?*⁴ At the CEIP, Cordenio Severance (1862-1925), a trustee and later president of the US Bar Association played a substantial role in reporting the war. As chairman of the US Red Cross to Serbia in 1917-1918, he worked closely with the Red Cross's war council and lead a major relief work in the three

² Others Carnegie decision makers included James Brown Scott (1866-1943), international lawyer, head of the division of International Law, James Shotwell (1874-1965), history professor at Columbia University, head of the Division of Economics and History after the war and US diplomats; Andrew White (1832-1918) former ambassador in Germany and Russia, head of the US delegation at the Hague Conference of 1899, and Charlemagne Tower Jr. (1848-1923), former ambassador in Germany, Russia and Austria-Hungary.

³ *New York Times*, October 15, 1917.

⁴ Milenko Vesnić, *La Serbie á travers la Grand Guerre*, Paris, Bossard, 1921, p. 156. Vesnić (1862-1921): Diplomat and professor of law, close to Nikola Pašić. He visited the USA during the war and was close to James Scott-Brown.

countries, organizing public meetings, call for funds, and tours-conferences throughout the US⁵. By 1919, the concern for civilians in warfare, one of the objectives of the Carnegie Endowment during the Balkan Wars of 1912-1913, was taken one step further by addressing their situation in the complex postwar context targeting specifically the role of public opinion. To the Carnegie Endowment, public opinion was appreciated as a potential force that needed to be informed and educated to prevent future conflicts.

The purpose of this paper is to describe the building of the libraries from two perspectives within the frame of reconstruction of devastated urban areas.⁶ The first perspective emphasizes how the construction-work was achieved by a limited group of men coming from different countries and backgrounds. Second, the paper analyzes how the triple project participated to the reshaping of these cities and became part of a larger postwar program linked to education and national institutions.

A triple operation project: A Carnegie Endowment initiative

From the outset, the CEIP's reconstruction project of public spaces in devastated urban areas included France, Belgium and Serbia. To understand how the library project was born, one has to look back at the unfolding of the events of 1917 to 1919 and the correlation between war turnings points and the decisions made by the CEIP officers. On April 6, 1917, the United States declared war on Germany. Barely two weeks later, on April 20, the CEIP board of trustees passed a resolution for the appropriation of funds for reconstruction after the war.⁷ In 1918, a month after the armistice the board of trustees adopted a new resolution on December 16, amending the one of April 1917, stating that the Executive Committee...*as an act of sympathy with the suffering, which has fallen upon innocent and helpless noncombatants in the existing*

⁵ Cordenio Severance, a CEIP trustee (in April 1918), worked with Dr. Edward W. Ryan from the Red Cross, formerly head of the US Hospital in Belgrade. *The Work of the American Red Cross during the War: A statement of finances and accomplishments, January 1, 1917 to February 28, 1919*, Washington DC 1919.

⁶ This paper is part of a larger project on the history of the CEIP before and after WWI and follows a previous study "The work of the Carnegie Endowment in the Balkans after WWI: The University Library of Belgrade 1919-1926", *Infotheca*, 2/vol. XII, August 2011, p.3-21.

⁷ CU (Columbia University) CEIP (Carnegie Endowment for International Peace) Records (CEIP after), vol. 52, Report of the acting director, Division for Intercourse and Education, March 16, 1919.

war...designated a fund attributed specifically to France, Belgium, Serbia and Russia.⁸ A correspondence started between the CEIP in the United States and the governments in Paris, Belgrade and Brussels. The general answer was to wait until the war was over. On the Carnegie side, the committee wanted to study what would be re-constructed. Finally, the Paris Peace Conference opened on January 18, 1919 and two months later, a Carnegie report of March 16, stated that representatives of Belgium suggested that *the Executive Committee (CEIP) might wish to consider the reconstruction of the Library of the University of Louvain.*⁹ The principle of rebuilding libraries in Europe was then adopted and later extended to Belgrade and Reims. Why libraries and no other public buildings? Andrew Carnegie was convinced that knowledge and reading were key elements in improving the human condition. Fighting ignorance by allowing free access to knowledge became one of his essential objectives. Starting in 1886, he devoted a great deal of his fortune to build up to 1,679 public libraries in the USA as part of a total of 2,509 in English speaking parts of the world. As the Belgium answer from Msg. Paulin Ladeuze (1870-1940) Rector of the university pointed out, the project of a library was justified *because of the association of Mr. Carnegie, of his own personal work and of his benefactions with libraries.*¹⁰

The three cities were chosen on their symbolic significance. The Catholic university of Leuven was one of the oldest in Europe. Founded in 1425, its library was created in 1636.¹¹ It was reduced to ashes on August 25, 1914. More than 250, 000 volumes were burned including medieval manuscripts and the city leveled to the ground just few weeks after Reims. This second city was chosen for its historical meaning. Reims as stated in a report from March 1921...*Rheims, in whose 13th century cathedral, the Kings of France were formerly crowned, represents and symbolizes so much of the tradition and spirit of France.*¹² In 1915, d'Estournelles de Constant traveled to Reims and sent to Butler an extensive description of the dramatic conditions of the ruins.¹³ During the course of the war, d'Estournelles de

⁸*Ibid.* Aid would be also provided for other parts of the Ottoman Empire (Armenia and Syria).

⁹*Ibid.* Ladeuze, rector of Leuven University (1909-1940) expressed his gratitude to the US national committee headed by Nicholas Butler. CEIP vol. 52, Ladeuze to the National Committee, December 26, 1918.

¹⁰ *Ibid*

¹¹ C. Coppens, M. Derez, J. Roegiers, *Leuven University Library 1425-2000*, Leuven, Leuven University Press, 2005. The burning of the library was reported in the press as a sin against culture.

¹² CEIP vol. 56, Annual report, Division for Intercourse and Education, March 16, 1921.

¹³ CEIP vol. 127, box 474, d'Estournelles de Constant to Butler, January 12, 1915. The letter includes photos of the destroyed cathedral labeled *the sacrilege*.

Constant returned to Reims three times until 1919 and each time, he sent a powerful letter to his friend Butler. Belgrade, bearing a strategic significance, was the only capital city and the only city in Eastern Europe that the Carnegie Endowment selected for a reconstruction project. In the United States, Slavko Grujić (1871-1937) the dynamic Yugoslav ambassador, who knew Cordenio Severance through the Red Cross and Mikhail Idvorski Pupin (1854-1935), professor of physics at Columbia University whose president was Nicholas Butler emphasized the urgent need for a new academic library.¹⁴ The Carnegie reports used the same terminology to explain the choice of the three cities: the terrible suffering from the German bombardments, the Teutonic invasions, the need to protect the civilized world, the soul of France or Serbia, the heroic defense against the iron rule, and references to atrocities committed by the “barbarians” against civilians.¹⁵ From the CEIP perspective, there was a European dimension to the libraries project as the three cities fell along a North-Western-Southeastern European line that matched the Western front one.

The building of these libraries was a three-pronged operation conducted over a few years and achieved almost simultaneously. The decision for Leuven was reached in October 1919, when the negotiations for Belgrade’s library started and were achieved in February 1920.¹⁶ The final decision for Reims was official in November 1920.¹⁷ While universities libraries were planned for Leuven and Belgrade, the Reims library was a city-public one.

The work was carried out by a limited group of men coming from different countries and diverse backgrounds. Belgrade and Reims were full Carnegie operations involving local committees, representatives of the CEIP, and US officials. In Belgrade, a CEIP subcommittee of seven members was in charge of the building under the direction of Leo Capser, a former lieutenant in the US Navy assigned to Southern Serbia at the end of the war.¹⁸ Hired by Butler, Capser oversaw the contract for the construction and the start of the building process. Others members were the US ambassador, Percival Dodge (1870-1936), the Yugoslav Minister of Education, Svetozar Pribičević (1875-1936), the rector of the university and the architects. In France, d’Estournelles de Constant as head of the CEIP European Bureau and a close

¹⁴ CEIP vol. 52, Pupin to Butler, November 5, 1919; Grouitch to Severance, October 31, 1919. Two options were discussed. Pupin proposed to complete the Royal Academy of Art, Grujić suggested building a completely new university library.

¹⁵ Alan Kramer: *Dynamic of Destruction*, New York: Oxford University Press, 2007.

¹⁶ The decision for Louvain was reached on October 24, 1919.

¹⁷ CEIP vol. 53, Butler to d’Estournelles de Constant, November 8, 1920.

¹⁸ Leo Capser spoke Serbian. Born in 1893, he was 28 years old when he was sent to Belgrade.

friend of Butler supervised the work in Reims. He worked closely with the municipal authorities and a committee consisting of the mayor, Charles Roche (1880-1953), the architect and representatives of the French Ministry of Education.¹⁹ Capser and d'Estournelles de Constant reported to Butler directly and to the CEIP on a regular basis. The case of Leuven was handled differently as the project was placed under the supervision of the National Committee of the US for the Restoration of the Catholic University of Leuven in which the Carnegie Endowment participated among other majors Americans institutions such as the universities of Harvard, Yale, Chicago, and the Herbert Hoover and J.P. Morgan foundations. However, Nicholas Butler as chairman of the committee was, as in the projects of Belgrade and Reims, an essential decision maker. His letters exchanged with Msg. Ladeuz, rector of the Leuven University showed a great understanding between these two strong personalities.

How was the work implemented? The funds allocated were in the same range, \$100,000 for Belgrade, \$200,000 for Reims and \$100,000 for Leuven. Following a system-formula already in place since the beginning of the building of libraries, the funds allocated were not released in full to the beneficiary but disbursed gradually as the project went on. The triple financial operation was handled by Charlemagne Tower, treasurer of the CEIP and the funds were converted into the local currency (Dinars, French and Belgium Francs) but the money was kept under the form of a deposit in Belgrade, Paris and Brussels to the order of the Guaranty Trust Company (GTC) a financial institution based in New York. Leo Capser in Belgrade and d'Estournelles de Constant in Paris were responsible making the payments and disbursements.²⁰ For Leuven, the university's authorities were directly in charge of the payments.²¹ Serbian and French architects were responsible for the architectural plans in their countries where an American architect, Whitney Warren (1864-1943) drafted the plans for Leuven. The nomination of the architects was made by the authorities in charge, the ministers of education but the CEIP was consulted as Andrew Carnegie himself had established architectural requirements: The building was to have a rectangular shape with one basement and one floor. The exterior aspect was not specified but the architecture was to be kept plain,

¹⁹ In 1919, Roche was elected mayor of Reims until 1925. His predecessor was Jean Baptist Langlet (1841-1927) an emblematic local figure during the war who met with d'Estournelles de Constant several times.

²⁰ The Guaranty Trust Company was founded in 1864. In 1920, it leased offices to the CEIP. The Bank Franco-Serb and the Banque de Paris et des Pays Bas were the local financial institutions.

²¹ CEIP vol. 56, Annual report, Division for Intercourse and Education, March 16, 1921.

dignified and practical.²² Max Sainsaulieu (1870-1953), the architect in Reims requested documentation on US libraries equipment such as Harvard University library and the Library of Congress.²³ All of these architects had extensive experience in urban planning and designs. Nikola Nestorović (1868-1957), Dragutin Georgević (1866-1933) and Andra Stepanović (1859-1929) participated in the modernization of Belgrade and constructed public buildings (National Museum). In Leuven, Whitney Warren had been requested by the Belgian authorities. Well known, even famous for his previous designs such as the Grand Central Terminal in New York City, Warren, after inspecting the site in March 1921, came up with a plan for a spectacular project.

The style and designs of the buildings were extremely different from one to another to the point that it is difficult to discern the Carnegie linkage among the three of them. In Belgrade, the neo-classical style with a triangular fronton and columns contrast sharply with the Flemish-Renaissance in Leuven recalling the golden age of the city. In Reims, the building is resolutely modern and Art Deco style. Local contracting firms were hired under the supervision of Capser, Fenix&Obnova in Belgrade and Max Sainsaulieu, Moine&Huyghe in Reims.²⁴ The unfolding of the work process did not encountered major obstacle, the challenge was to master the three operations conjointly as Butler insisted on a relatively fast completion of the work. According to the Carnegie archives, there was not much cooperation among the three construction teams but Pol Neveux, the French general library inspector from the Minister of Education, requested to see Capser's reports from Belgrade as well as the primarily file for Leuven.²⁵ The three projects were conducted separately but in the Carnegie leaders' mind, they were a single undertaking. The progresses of the work were reported several times in the press on both sides of the Atlantic as Butler wanted the public to be informed. The American press reported on the three projects together while in Yugoslavia, Belgium and France, the national press emphasized the generosity of the Carnegie Endowment conjointly with American friendship²⁶. These press releases were orchestrated by Butler, who

²² Georges, S. Bobinsky: *Carnegie Libraries*, Chicago: American Library Association, 1969, p.56-62.

²³ CEIP CE vol. 43, Sainsaulieu to d'Estournelles de Constant, June 4, 1923. James Bertram, Carnegie secretary wrote in 1911, *Notes on Library Buildings*.

²⁴ CEIP CE vol. 43, Sainsaulieu to d'Estournelles de Constant, October 3, 1923. CEIP vol. 320 Capser reports, May 21 and 24, 1921.

²⁵CEIP vol. 143, box 481, d'Estournelles de Constant to Butler, June 15, 1921.

CEIP CE vol. 42, Reims-Fargniers committee, February 15-16, 1920.

²⁶ *New York Times* selection: May 23, 1920, January 2, June 26, July 20, October 30, 1921, November 22, 1922

thanks to his visionary sense of modernity wanted to use the press on a wide scale to link the CEIP objectives in reconstruction to the vital importance of education of public opinion. The official beginnings of the works were celebrated with an equally official lavish ceremony for the laying of the corner stone, on June 23, 1921 in Belgrade, on July 19 in Reims and on July 28 in Leuven. Butler traveled to Europe for the festivities in France and Belgium and emphasized in his speeches continuing friendship and successful cooperation as the main features of the projects. The format was similar in the three cities: a large American delegation, including the US ambassadors, numerous officials, members of the Serbian and Belgian royal families, and blessings of the site by Orthodox or Catholic priests. In Belgrade, Prince Alexander placed the cornerstone; in Leuven and Reims, this honor went to Butler. As a journalist reported later from Belgrade, *it was a real American day.*²⁷

The Belgrade library opened first in Belgrade in May 1926, two years later, the Reims library in June 1928 and the Leuven library one month later in July 1928. The several-years delay was primarily due to financial constraints. In Belgrade, the interior decoration and equipment were financed by the Yugoslav authorities, in Reims the work was delayed due to bureaucratic issues over the approval of final design and in Leuven a first wing was partly opened in 1923. In all of the cities, repeated harsh winter conditions added to the delay. A tribute to the Endowment was acknowledged with the same bust of Andrew Carnegie being placed in the three buildings. The British sculptor, Sir William Goscombe John (1860-1952), who had already been commented for a bronze sculpture agreed to have the model reproduced in the libraries in Belgrade, Leuven and Reims²⁸.

The triple European library project represent Andrew Carnegie life's and achievement even though he never saw himself the buildings as he died on August 11, 1919 at a time when only the principle of attributing funds for devastated areas has been adopted. The entire project was brought to fruition by the strenuous efforts of Nicholas Butler and Paul d'Estournelles de Constant. Butler carried forward Andrew Carnegie spirit and path undertaken decades earlier with the building of hundreds of public libraries. d'Estournelles de Constant did not see the libraries finished either, as he died in May 1924 and Butler did not attend any of the formal openings²⁹.

²⁷*New York Times*, October 30, 1921.

²⁸ CEIP vol. 57, Haskell to Finch, October 11, 1921, Finch to Haskell, October 24, 1921, Haskell to Finch, May 5, 1922. The bust was also placed in Fargniers and at the University of Strasbourg.

²⁹ During the summer 1928, Butler attended the Republican Convention.

A Comparative approach: convergences, contrasts and conjunctures

By 1919-1921, the three cities offered a sharp contrasted demographic landscape. Former capital of Serbia, Belgrade became the capital city of the new larger state of Yugoslavia. Its population grew from 100,000 before 1914 to 240,000 by 1930. Leuven had fewer than 40 000 inhabitants after 1918 and the population of Reims, had dropped to 60, 000 in 1920 from about 100,000 before 1914.

The triple project did not raise nor faced major political issues given the strong convergence of interests between the Endowment in the US and the governments in Europe. The Carnegie men were determined to see the building completed and by 1919, the Yugoslav, Belgian and French authorities were in great need to rebuild their cities. Consequently, the reconstructions of the libraries, as part of the urban landscape, bear a symbolic importance. In the three cases, there was a common concern for higher education as two out of three libraries were linked to universities. In Reims, the Endowment participated to the rescue and recovery of a rich intellectual heritage as the fate of centuries old books and manuscripts preservation was at stake. In an elaborate report sent upon the CEIP request in 1920, Henri Loriquet, the city librarian of Reims insisted on the exceptional quality of the library collections, which went back to 1525.³⁰The project was also remarkable for seamlessly combining and integrating harmoniously elements of modernity with some traditional aspects. Amongst them, one can notice the implementation of a new education program in Belgrade, postwar conciliation with the recent past, the war years, thanks access to knowledge and the construction of completely new buildings another main requirement set up by Andrew Carnegie, with historical architectural design such the Flemish-Renaissance style of Leuven or the preservation of the Reims archival collections as mentioned above.

However the project did confront substantial technical and logistical difficulties. For the CEIP leaders, it was complex to determine which governmental authority was to be responsible for making the day-to-day decisions. In Butler's mind, each project should be entirely placed under the control of the local university rector or the mayor of Reims, especially for the financial aspect. In Belgrade, the CEIP assumed that Percival Dodge (1870-1936) the US ambassador could simply preside over its subcommittee, but this created a conflict of interest with the US State Department. How could the diplomat be the representative of a

³⁰ CEIP vol. 210, box 530, Loriquet report , November 8, 1920,.

private American institution, the Carnegie Endowment while at the same time serve his country, the USA, and carry on with the Yugoslav officials? Consequently, Leo Capser, recommended by Cordenio Severance, was nominated the head the committee.³¹ In France, d'Estournelles de Constant was in charge of the payments, as the French authorities could not decide between the municipal authority and Pol Neveux, the Inspector General of Libraries of France.³² It was also a major challenge to execute such a large project from across the Atlantic precisely at a time when a new political map of Europe was emerging. The decision process started even before the end of the Paris Peace conference that took place from January 1919 to January 1920 and in the midst of the opening of the League of Nations in December 1920. President Wilson carved some time from the Peace Conference to travel to Belgium and in June 1919, he went to Leuven to visit the site of the damaged library.³³

How to define the interplay between nationalism and the cities in the immediate post war context? What were the forces of continuity and discontinuity? Out of the three buildings, the Belgrade library was the one most directly bound to the establishment of national institutions. The library was part of a new large university campus, organized around several buildings, shaped in the form of a triangle where it stood at *the place of honor in the centre of this complex*.³⁴ Leo Capser, the CEIP representative linked closely the library to the new Yugoslav Kingdom. His final report addressed to the trustees suggested that the construction work of the library and the one of the state institutions were merging completely as he perceived the new national institutions, including the future University and its library as a vital unifying force for the Yugoslav state.³⁵ The student population grew from 1500 prior to 1914 to more than 8000 in 1926. The CEIP viewed the city university of Leuven as a true European center of knowledge and as *the intellectual capital of Belgium*.³⁶ In one of his first letters to the National Committee-CEIP in 1918, Rector Ladeuze pointed out that, *the university of Louvain is the Belgian University par excellence* and he connected the restoration of the library to the *resurrection of Belgium*.³⁷ Sharing a similar approach as the one from Capser in Belgrade, Ladeuze also emphasized the link

³¹ Both men met in 1917 when Severance was traveling to Serbia as chairman of the US Red Cross Commission.

³² CEIP, vol. 56, box 408, C. Tower to Butler, May 25, 1921.

³³ C. Coppens, M. Derez, J. Roegiers, *Leuven University Library, 1425-2000, op.cit* p.172.

³⁴ CEIP vol. 56, Capser final report to CEIP, September 28, 1921.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ CEIP CE vol. 40, Report F. Pierrepont Graves, July 4, 1928.

³⁷ CEIP vol. 52, Ladeuze to the National Committee, December 26, 1918.

between higher education and national unity. He sees the university and its library as the keystone of Belgium. The Reims library was less associated with French national institutions than with the *French tradition and spirit*³⁸. For the CEIP leaders, the Carnegie gift was intended for the city of Reims as much as for the state and nation of France.³⁹ In that sense the three Carnegie libraries reflected not only the three cities but also the three states of Yugoslavia, Belgium and France.

How did the three libraries brought a new dynamic as centers of modern education? How were they integrated into the urban landscape? In each city, not only was a complete new building erected but also a new location was chosen. In Belgrade, the dynamic between the city center and the periphery was modified as the new campus and the library were built on the outskirts of the city, in an underdeveloped area, the grounds of Trakalishta, donated by the municipality. It had previously been the site of several sports clubs. A decade later, the Yugoslav diplomat, Slavko Grujić commented how the university-library area *has become one of the city's thoroughfares*.⁴⁰ In both Leuven and Reims, the new buildings remained located in the city center. In Reims, the new library, previously part of the Hotel de Ville, was constructed next to the Gothic 13th century cathedral and close to the Louis XV Place Royale, establishing a historical link with the French monarchy. Even as a municipal library, it served a substantial educational purpose that was in keeping with the Carnegie Endowment objectives and priorities: the building was located across from the main girls high school building (Lycée) and the music academy. In Leuven, the original university library was located in a 17th century old building on the Rue de Namur. However it was too damaged to be repaired and a much larger new building was erected at the intersection of four streets on the People Square area that has been entirely razed by the war damages. Later it was renamed Ladeuze Square. Because of its impressive dimensions (71 by 50 meters), the library in Leuven stands out more than the one in Reims (35 by 28 meters) next to the gothic cathedral or in Belgrade (55 by 31 meters) where the building was integrated in the university campus.

From the Carnegie reports' perspective few elements evolving further around the concept of modernity bound the three buildings together. In fact, the word *modern* itself appears numerous times in the correspondence exchanged between the CEIP leaders and the

³⁸ CEIP vol. 53, Butler to d'Estournelles de Constant, November 8, 1920.

³⁹ CEIP CE vol. 42, Report Prudhommeaux, February 27, 1920.

⁴⁰ RBML, Butler papers, vol.169, Grouitch to Butler, December 29, 1933.

authorities in charge of the three projects.⁴¹ The libraries expressed modernity in three different ways. First, modern equipment had to be installed. The detailed reports from Capser in Belgrade and Sainsaulieu in Reims insisted on the latest modern materials to be used for the groundwork. Sainsaulieu even sent photos to the CEIP showing the foundation groundwork made with the newest reinforced concrete.⁴² Indoor equipment included a central water system, a heating plant, electricity and a ventilation system to protect the books from heat and moisture damage.⁴³ In the three cases, the length and the detailed reports on the technical aspects of the building process showed how seriously the CEIP leaders took these matters.⁴⁴ Second, the libraries were viewed as a mean to provide modern education, an opportunity for continuous learning and education process for the adults. The CEIP archives describe the libraries as a *temple of learning* in the case of Leuven or as a *monument of civilization* in Reims.⁴⁵ One of Andrew Carnegie's objectives was to allow and offer free and universal access to knowledge. The CEIP leaders and especially Nicholas Butler were aware how much the world has changed after the war and wanted to implement his theory called "the international mind" that was an innovative thought to redefine rules and regulations in international affairs in order to transcend nationalism viewed as an stage outdated. He saw in the universities and their libraries the reconciliation of the seemingly contradictory ideological movements of nationalism and internationalism.⁴⁶ For Butler, an educated public opinion, with access to books, has the duty to participate in public affairs and to become an active member of the civil society. In that sense the libraries as public institutions were fully integrated in urban public space and were actors and participants in city life. Third, the CEIP was concerned by the interaction between the inhabitants of the three cities and their libraries. In Leuven and Reims, the central location library guaranteed an easy access to its resources and books. Finally, the reports showed a concern for the comfort of library patrons: the buildings had to be quiet, the

⁴¹ CEIP CE vol. 2, Sainsaulieu to d'Estournelles de Constant, March 11, 1922.

⁴² CEIP CE vol. 43, Sainsaulieu to d'Estournelles de Constant, April 5, 1924.

⁴³ CEIP vol. 320, Capser to CEIP Committee, April 30, May 16, 1921.

⁴⁴ CEIP vol. 210, box 530, Avant Projet de construction, Reims, April 27, 1920.

CEIP vol. 320, Estimates of the work in Belgrade, May 18, 1921.

⁴⁵ CEIP vol. 143, box 481, Berard to Butler, April 15, 1921, civilization meaning knowledge.

CEIP CE vol. 40 Report Graves, July 4, 1928.

⁴⁶ CEIP vol. 59, box 411, inauguration de la nouvelle bibliothèque, July 17, 1923. Butler's speech: *On trouvera dans l'université, la réconciliation des mouvements apparemment contradictoires de nationalisme et d'internationalisme.*

seating comfortable with large tables, and plenty of light coming from large windows. To protect the acoustic a special kind of linoleum flooring was ordered.

The three buildings bear an essential symbolic meaning as the three states of Serbia/Yugoslavia, Belgium and France were strongly assimilated to the dual notion of winners and victims of the Great War. Further, the buildings were also associated with another double concept linked to the consequences of the war that was national consolidations of the states (Belgium, Yugoslavia) along with commemoration of the war. Among the three libraries, the one of Leuven is presenting the most impressive iconic visualizations aspects. Frank Pierrepont Graves (1869-1956), president of the State University of New York, was sent by Butler to represent the Carnegie Endowment at the inauguration of the library in 1928.⁴⁷ In an elaborated report, Graves described at length how the numerous symbols of the building combined a *regard for the past with the most recent conceptions of the present*.⁴⁸ The Allied nations appear in heraldic representations, the Belgian lion, the French rooster, the American eagle, the Canadian bear, the British unicorn and the Japanese dragon as well as the lily of France, the rose of York, the maple leaf of Canada and others. The central motif in the façade was the armed virgin, clad in a cuirass, wearing the *poilu's* helmet. A high tower contained a carillon of 48 bells, one for each state of the United States. Every hour, the carillon played a medley of Belgian, British, French and US national anthems.⁴⁹ These powerful references to the wartime victors fully integrated the narrative of the recent past, the four long-war to the then-present time. In contrast, the buildings in Belgrade and Reims referred more directly to their benefactor. In Belgrade, the bust of Andrew Carnegie was placed in a niche located in the middle of the hallway opposite the main entrance while in Reims the bust was set up on a stand outside the library itself in the front of the building.⁵⁰ The bust implies a direct reference to the person it represent and offer a visual impact on the passer-by. Another tribute to the CEIP took the form of streets and squares being renamed after Andrew Carnegie. In Belgrade, Karnegijeva

⁴⁷ Frank Pierrepont Graves was also New York State Commissioner of Education (1921-1940). He studied at Columbia University and knew Nicholas Butler.

⁴⁸ CEIP CE vol. 40 Report Graves, July 4, 1928, p. 17. Extracts from Ladeuze's speech.

⁴⁹ *Ibid* p. 23-25. J. Van Impe, *The University Library of Leuven*, Leuven, Leuven University Press 2006, p. 50-54

⁵⁰ CEIP vol.57, Haskell to Finch, May 4, 1922. A copy was also installed in Leuven, but according to our current research no report mentioned its location and the library was burned again during the Second World War. CEIP CE vol. 43, Roche to d'Estournelles de Constant, December 4, 1923.

Ulica (street), was located on the corner next to the library building. In Reims, upon the request sent by the mayor to the CEIP trustees, a Square Carnegie was named across the library building.⁵¹ In addition a square was also renamed after Paul d'Estournelles de Constant, the CEIP European Bureau director who played an important role as intermediary between the Endowment leaders and the French authorities and was also involved as adviser in the libraries of Leuven and Belgrade.

Finally, an inscription was placed in the three buildings in commemoration of the CEIP's generosity and to honor the United States. According to the Carnegie reports, the short text in Reims engraved in a slab of marble thanked the Endowment for its gift and refers to the French-American solidarity.⁵² A first draft included a sentence on the library's damages by the German shells, but both Butler and the CEIP were opposed to any reference that could perpetuate wartime animosity and interfere with the promotion of better international understanding, also one of the main CEIP's objectives after the war.

The inscriptions in Belgrade and Leuven raised a range of polemics and issues. In Belgrade, the inscription was placed in the entrance hall above the bust of Andrew Carnegie. The university authorities suggested recognizing the Yugoslav Parliament for its contributions for the interior equipment and decoration. However, the proposal was rejected by the CEIP on the grounds that the Yugoslav authorities had decided to take the initiative to finance the interior. Percival Dodge, the American ambassador acted as intermediary between the university officials and the Carnegie Endowment and transmitted the original text emphasizing the suffering of the Serbian people in the Great War and the reconstruction undertaken by the CEIP trustees.⁵³ In Leuven, the wording of the text raised tensions just before the official opening of the library in 1928. The Latin text proposed by Whitney Warren, *furere teutonico, dono Americano restituta* (Destroyed by German fury, restored by American generosity) had been accepted in 1921, barely two years after the end of the war. Almost seven years later, as in Reims, the Carnegie Endowment was promoting the concept of reconciliation through knowledge and wished *to restore collaboration with Germany in scientific work*.⁵⁴ Already in 1926, Butler and Ladeuze agreed on

⁵¹ CEIP CE vol. 43, Godart to Roche, April 3, 1925. Also, President Wilson Boulevard and Square of the USA.

⁵² CEIP CE vol.43, Babcock to Marchand, October 24, 1927.

⁵³ CEIP vol. 320, Dodge to Haskell, December 22, 1922, Gavrilović to Dodge, December 21, 1922, Haskell to Dodge, September 29, 1922 and January 10, 1923. In 1926, a shorter version was set up.

⁵⁴ CEIP CE vol. 40 Report Graves, July 4, 1928, p. 26. Warren declared that the original text had been approved by Cardinal Mercier (1851-1926) a major figure who initiated the restoration project.

the topic and Butler wrote to the American architect to have the text modified or removed, but Warren refused to do so. The controversy only intensified until it became a political issue about. A few days before the inauguration, angry protesters of the Latin text demolished parts of the balustrade where the inscription was supposed to have been installed. However, the library opened on schedule without the inscription. Overall, the work undertaken by the Carnegie Endowment incorporated the notion of memory place (*lieu de mémoire*) in reference to the Great War, as in Leuven or to history and heritage preservation, as in Reims. At the same time, the CEIP also envisioned the future and it became a priority for the trustees to rebuild the three public libraries, even in the mist of a still destroyed urban environment, as quickly as possible to stir hope for urban populations who just endured four years of a traumatic war.

Conclusion

The European dimension of the library project has to be underlined as the construction of the Belgrade library is linked to the ones in Belgium and in France. It was a triple operation and it should be understood and appreciated as such by the historians.⁵⁵ The three buildings were successfully integrated into their new urban landscape.

It was also a successful cooperation between the United State of America as a new comer on the international stage and decisive actor after 1918, the Carnegie Endowment as a non-governmental and transnational American organization and three Europeans governments. One can ask if the Carnegie project was an expression of a philanthropic work or did it also represent the new role of US foreign policy in Europe? Even though the triple library project was not a State Department initiative, American foreign policy was de facto part of it and American diplomats were involved as negotiator, intermediaries and participants at various stages of the triple operation. To which extent did the Carnegie project went beyond a charity work and reflected or not the interests of Washington? As Mikail Pupin, the Serbian professor of physics at Columbia University wrote to Butler: *Their ideas (from the Serbian officials) being that the Carnegie Endowment is an instrument of the United States government.*⁵⁶ There are many symbolic references to the United States in the Carnegie reports. Leuven's library was inaugurated on July 4, 1928, the anniversary day of

⁵⁵ The CEIP also undertook the complete reconstruction of the village of Fargniers (located 60km north of Paris) and the restoration of the Westminster Abbey.

⁵⁶ CEIP vol. 52, Pupin to Butler, November 5, 1919.

American national independence and thank you letters addressed to the Carnegie Endowment underlined extensively the friendship with the United States. The libraries are presented not only as a Carnegie gift but also as a way to bring the USA and the three states together. The library project shows a definite American cultural influence. Several reports indicate the sending of collections on American history, literature, social and economic life as well as all Carnegie Endowment publications, more than 140 titles by 1920. In Washington D.C., Herbert Putnam from the Library of Congress was working closely with the CEIP to select the list of titles to be sent to Leuven.⁵⁷

Overall, the Carnegie Endowment achieved the complex task to simultaneously define, launch and implement an educational reconstruction project in Reims, a regional city, in Leuven, a university city, and in Belgrade a capital city. As Nicholas Butler wrote in 1921, *Mr. Carnegie's name and fame are inseparably associated with his gifts for the construction of libraries in many lands. He had a profound belief in the power of education and of public libraries in their relation to the instruction of public opinion in democratically organized communities.*⁵⁸

др Надин Акунд-Ланге, научни сарадник
(IRICE, ПАРИЗ)

АКТИВНОСТИ КАРНЕГИ ФОНДАЦИЈЕ У ЕВРОПИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: БИБЛИОТЕКЕ У БЕОГРАДУ, ЛЕВЕНУ И РЕМСУ (1919-1928). КОМПАРАТИВНИ ПРИСТУП

(Резиме)

Године 1919. Карнеги фондација је, промовишући међународно по-мирење, предузела обнову градских насеља широм Европе и финансира-ла изградњу великих библиотека у Југославији, Белгији и Француској. Брига за цивилно становништво у рату, као једна од циљева Карнеги фондације, настављена је и у сложеним послератним временима кроз утицај на став јавности, као могуће снаге коју је требало едуковати у

⁵⁷ CEIP vol.121, Butler to Vesnitch, May 7, 1920, vol. 52 Haskell to Dr. North, October 30, 1919.

⁵⁸ CEIP vol. 408, Annual report of the director, CEIP, March 16, 1921.

циљу спречавања будућих konflikata. Написан на основу докумената из Карнеги архива, овај чланак анализира активности на троструком пројекту за изградњу библиотека, све до њиховог званичног отварања у периоду од 1926. до 1928. године. Европска димензија пројекта наглашена је кроз изградњу библиотеке у Београду и њеним повезивањем са библиотекама у Левену и Ремсу. У чланку се указује на концепте урбаног простора и њиховог повезивања са јавним институцијама, као циљ Карнеги фондације да обезбеди слободан јавни приступ књигама. У којој мери је пројекат градње библиотека утицао на изградњу националних институција? Како су библиотеке донеле нову динамику у ова три града као центрима образовања? На крају, у чланку је објашњен успех Карнеги фондације у дефинисању, изградњи и организовању пројеката заснованих на образовању у Ремсу, као регионалном центру, универзитетском граду Левену и главном граду Београду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Међународни односи, период после Првог светског рата, Карнеги фондација за међународни мир, образовање, програм реконструкције, урбанизам, библиотека, помирење.

УДК 94:356.33(497.1)"1920/1934"
613.67(497.1)"1920/1934"(093.2)

Др Далибор Велојић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ, ЛЕПОСАВИЋ

E-mail: d.velojic@yahoo.com

ХИГИЈЕНСКИ УСЛОВИ У ГАРНИЗОНИМА ТРЕЋЕ АРМИЈСКЕ ОБЛАСТИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ 1920–1934

АПСТРАКТ: Рад на основу статистичких података обрађује хигијенске прилике у гарнизонима III армијске области. С обзиром на услове средине у којој су гарнизони деловали, приметан је успех надлежних војних власти на побољшању стања и довођењу војних објеката на ниво неопходан за несметан живот и рад војника.

Кључне речи: III армијска област, Македонија, гарнизон, здравствене прилике, маларија.

Увод

У склопу истраживања везаних за питање здравствених прилика у југословенској војсци у међуратном периоду и способности регрута истиче се један засебан одељак који се односи на територију коју је обухватала III армијска област, тачније терито-

рију Јужне Србије.¹ Ово је значајно из разлога изузетно лошег стања у овим областима наслеђеног након балканских ратова, које су цивилне и војне власти покушавале да побољшају упркос недостатку новчаних средстава, али и навикама локалног становништва. Територија III армијске области² (штаб у Скопљу) подељена је била на Вардарску (штаб у Битољу), Брегалничку (штаб у Штипу), Косовску (штаб у Приштини) и Моравску (штаб у Нишу) дивизијску област. Предмет детаљнијег проучавања у овом раду су дивизијске области са територије Македоније. Стање у гарнизонима са територије Моравске дивизијске области сагледано је до 1926. године, када је ушла у састав V армијске области. Што се гарнизона са територије Косова и Метохије тиче, они су детаљно обрађени у засебном раду.³ Материјал коришћен у истраживању јесу, пре свега, статистички подаци пажљиво бележени од стране војно-санитетеских органа надлежних за инспекцију по гарнизонима, евидентирање стварног стања у њима и праћење оболевања код војника од њиховог регрутовања до завршетка војног рока.

Територија ове армијске области је већим делом неколико година пре уједињења ушла у састав Краљевине Србије.⁴ Недовољна развијеност подручја која су била под турском управом осетила се у новој држави поређењем са осталим, западним и северним, крајевима који су знатно предњачили у привредном, материјалном, а самим тим и културном погледу. Потреба за индустријализацијом захтевала је, поред материјалних улагања, и висок образовни ниво становништва, што је у крајевима са високом стопом неписмености

¹ На почетку потребно је напоменути радове који се баве организацијом и функционисањем јединица војске на територији Јужне Србије, као и хигијенским и здравственим приликама у овом делу земље. Најзначајније су монографије Милета Бјелајца *Војска Краљевине СХС 1918-1921*, Београд 1988, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1920-1935*, Београд 1994; Владана Јовановића, *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд, 2011 и Дмитра Тасића *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и Македонији 1918-1920*, Београд 2012.

² У периоду између два светска рата војска Краљевине СХС/Југославије у војно-територијалном погледу организована је била у армијске области: I са седиштем у Новом Саду, II са седиштем у Сарајеву, III са седиштем у Скопљу, IV у Загребу, V (формирана 1926. године) у Нишу и Приморска са седиштем у Мостару.

³ Видети: Д. Велојић, „Здравствено стање регрута на територији Косовске дивизијске области 1920-1934“, *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, I, Београд 2013, 503-523.

⁴ Сеоско становништво чинило је 76,3% укупног становништва Јужне Србије. Етничке и верске групе углавном су биле подељене, тако да су муслиманска насеља подизана у равничарским деловима, док су хришћанска преовладала у планинским крајевима. Д. Тасић, *н. д.*, 26.

било тешко спровести.⁵ Сходно томе очекивано је да локално становништво, делом муслиманско и арнаутско,⁶ није са одушевљењем прихватало покушаје модернизације, што се нарочито примећивало међу сеоском популацијом.⁷ Они, који би се ипак одлучили на прихватање новина, неминовно су прелазили у градове носећи са собом и своје навике. Градови су, иначе неплански уређивани, трпели нагли прилив сеоског становништва услед индустријализације и самим тим постајали пренатрпани и нездрави за живот. За врло кратко време ницала су дивља насеља у предграђима, стварајући погодности за ширење зараза. У периоду од десет година (1921-1931), примера ради, број становника Скопља нарастао је са 40.666 на 68.334, Ниша са 25.109 на 35.465, Битоља са 28.420 на 33.024.⁸

Градови са територије преткумановске Србије нису били поштеђени нагле индустријализације. Ниш је обнављао ратом уништenu инфраструктуру, која је претпостављала услов за индустријски напредак. Нова предграђа настала доласком сеоске сиротиње у град, мењала су изглед Ниша, тако да је непланска градња довела до израде регулационог плана. Лесковац је описиван као једно од најпрљавијих српских индустријских места. Ваздух је био загађен, а недостатак воде за пиће и лош систем за одстрањивање отпадних

⁵ Примера ради према попису из 1931. године на територији Вардарске бановине проценат неписмених између 20 и 30 година износио је од 60 до 70. Ако упоредимо са осталим бановинама, за иста годишта ћемо наћи у Дравској између 1 и 3%, у Савској између 11 и 21%, Дунавској између 13 и 23%. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, III, Београд 1937, 1-12.

⁶ На територији Вардарске бановине од укупно 1.386.091 становника муслиманске вероисповести било је 509.790. *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1929*, Београд 1931, 68.

⁷ „Отуда је једино модернизација производње могла да подстакне промене у начину становања. Измешаност функција становања и привреде утицала је да у сеоској кући готово да и нема комфора. Сељак увек гради нову кућу до старе, јер није у стању да лако и брзо напусти своје економско средиште....Све наведено води утемељеном закључку да је сеоска породица живела скромно, без комфора и луксуза. Скромност се покатак изједначавала са општом некултуром живљења. У мери у којој је био уједначен начин привређивања, био је уједначен и свакодневни живот. На селу се све споро мењало, начин производње, начин живота, миље у коме се живи (кућа, намештај).“ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I, Београд 1996, 50-52; Као пример можемо навести Скопску Црну гору, на чијим су обронцима након Другог светског рата боравили амерички етнологи. Наведено је да су преовлађивале дрвене куће са климавим стубовима и неосветљеним собама, лаворима и импровизованим славинама уместо лавабоа. У одевању је преовлађавала комбинација вунене и поцепане градске одеће. Мазге су биле и даље основно транспортно средство, док се земља обрађивала мотикама кућне израде. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Београд 2007, 550.

⁸ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, I, XIV.

вода учинили су да становништво живи и ради у нехигијенским условима.⁹ Здравствено стање становништва Врања и околине било је углавном добро, чему је погодвала клима и рељеф. Куће у овим крајевима су обично удаљене једна од друге, тако да су избегнуте заразе у већем обиму. Становништво јесте било хигијенски необразовано и прилично је бедно живело, али је било здраво, захваљујући чистом ваздуху. На чистоћу тела и одеће није полагана пажња, што је и био чест узрок вашљивости. У Пироту је небрига око чишћења нужника узрок, нарочито у летњим месецима, несносног смрада. Сврљишка села су преко зиме била изолована, тако да је немогуће било пратити кретање појединих болести и вршити редовну едукацију становништва.¹⁰

Далеко несносније стање било је у градовима на југу, у Вардарској бановини.¹¹ Упркос томе што је до 1932. године око 80% становништва ових крајева заменило петролејске лампе сијалицама, 32% градских домаћинстава живело је у нехигијенским условима.¹² Са негативним наслеђем из турског периода култура становања и одржавања личне хигијене била је на далеко нижем нивоу од осталих крајева. Природни услови погодвали су развоју маларије, а социјални ширењу туберкулозе. Лоше навике становништва и неспремност да се оне искорене били су основни проблем надлежних цивилних власти, док су месне војне команде настојале да по сваку цену заштите регруте од зараза које су се периодично јављале. Начин живота на овим просторима одликовао се једноставном исхраном у којој је хлеб представљао главну, чак и једину храну. Мештанима је исхрана била последња брига, што се видело по спремању хране и по обедовању.¹³ Поједини крајеви у битољском округу воду за пиће користили су из језера. Вода из бунара никада није слата на анализу, а сами бунари су често неозидани и отворени. Куће су биле збијене, са малим двориштима, подељене на два дела у којима је, поред људи, била смештена и стока раздвојена зидом. Собе су мале, ниске, неокречене са земљаним подом на коме се и спавало. У једној

⁹ М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд 2004, 322.

¹⁰ *Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине СХС (ВССГ) 1926-1927*, Београд 1928, 209-212.

¹¹ Истраживања Владана Јовановића показују да на просторима Вардарске бановине 95% сељака није крчило куће, 40% је становало у истим просторијама где је чувана стока, а 80% није знало за сапун. В. Јовановић, *н. д.*, 73.

¹² *Приватни живот код Срба*, 551.

¹³ „Парче хлеба што треба да му служи за три оброка поједе где било и кад било. При жвакању више се намучи и умори него при неком раду, јер због суве хране, треба да излучи што већу количину пљувачке, да би је овлажио и што лакше прогута.“ *ВССГ 1926-1927*, 201.

таквој соби могло је да борави 10-12 особа. У малим двориштима није било засебног простора за складиштење ђубрива, нити су нужници задовољавали минимум услова. Последица тога била су све чешћа обољења од цревних паразита. Битољ је иначе због своје климе и географског положаја био погодан за развој маларије. У његовој близини протицале су Црна река и Шемница, које су нерегулисане, у сушним годинама представљале легло комараца. Доста баруштина је било и дуж пруге Битољ-Прилеп, а такође је и примитивно наводњавање доприносило овој болести.¹⁴

У кичевском округу у местима где преовладава муслимански елемент сваки рад на побољшању здравствених прилика био је онемогућен услед конзервативизма, али и верских обичаја.¹⁵ Вода за пиће узимана је са извора или бунара. Кичево је имало свој водовод, док је у Струги финансијама Министарства народног здравља урађен бунар са здравом водом, што је смањило број оболелих од тифуса у самој вароши. Умирања од туберкулозе била су честа јер је превентива никаква, а лечење закаснило. Смртност код деце била је у порасту, јер се, осим нехигијенских услова, кривица приписивала и незнању. У околини Велеса нису постојали ужници, или су били врло примитивни. Међу болесницима највише је забележено маларичних. Ова болест била је распрострањена и код деце која умиру или се дегенеришу услед огромних слезина. Маларија је била узрок закржљалости код становништва. Њој су погодовале, пре свега клима, али и лоша исхрана која смањује имунитет. У Штипу се нужда вршила и око објеката за становање. Често се спавало на слами, пошто кревета и постељине није било. Сеоска дворишта била су препуна стајског ђубрива које није одношено. За разлику од села сиромашни сељаци из околине Скопља куће су користили и као штале. У турским и арнаутским кућама није било кревета ни столица. Нужника у већини села није било, тако да је нужда најчешће вршена у дворишту. Највише је смртних случајева трбушног тифуса и туберкулозе, а код деце дифтерије, шарлаха и дизентерије. Оболели су најпре спас тражили код врачара, попова и хоџа, а затим, када наступи опасност по живот, јављали су се лекару.¹⁶

¹⁴ Видети: А. Стајић, „Маларија у битољском гарнизону“, *Војно-санитетски гласник*, 1/1938, 74-85.

¹⁵ „Код муслимана, поред тога и због лењости, пијанства и наклоности празном животу него ли продуктивном раду. У варошима готово пред сваким дућаном на главној улици за асталима поседали муслимани, пију ко ракију, ко кафу и играју карте. То траје сатима и у радне дане. Прљавштина на улицама, загађена дворишта, дућани запустени, спаваће собе по кафанама су препуне стеница.“ *ВССГ 1926-1927*, 202.

¹⁶ *Исто*, 205.

За Скопље други извор наводи несносне услове у сиротињским четвртима, тако да су лекари и општински службеници одбијали да обављају свој посао, са образложењем да им је здравље угрожено. Због смрада који је изазивао гађење и најезду гамади, није могуће било сакупити податке о животу у скопском насељу Топхана.¹⁷ Године 1920. затражена је интервенција окружног начелника због прљавштине на скопским улицама.¹⁸ Овај град, иако са врло развијеним комуналним системом, ипак није нашао решење за отпадне воде које су се из јавних и општинских нужника сливале у Вардар, док је 95% свих нужника и помијара било лоцирано близу бунара. На централном корзоу у граду учестала су самоубиства услед незапослености и сиромаштва, а забележено је да су и затвореници казненог завода у Скопљу уредније живели од становника околних села.¹⁹ Куманово није имало канализацију, тако да се измет изливао на улицу. Као варош бројало је око 18.000 становника, а земљиште које је заузимало било је довољно само за трећину. У околним селима примећена је знатна закржљалост код деце, из разлога преране женидбе младића.²⁰

Стање по дивизијским областима и гарнизонима

Од неповољног социјалног и здравственог окружења гарнизони Вардарске и Брегалничке дивизијске области штитили су се применом санитарних мера, едукацијом војника и ангажовањем на побољшању услова живота у касарнама.

На територији Вардарске дивизијске области у битолском гарнизону су, упркос околини неповољној за становање, хигијенске прилике биле добре. Пешадијска касарна била је стара из турског периода, са лошим кровом, тако да је постојала опасност рушења. Исти случај био је и са касарном вардарског артиљеријског пука. Купатило са 20 тушева инсталирано је само у просторијама 46. пешадијског пука, док су се друге јединице користиле њиме. Купање је вршено једном недељно. Храна је била добра, вашљивости није било, а одећа и обућа одржавани су у исправном стању. При доласку регрута није било довољно смештајних капацитета, а по одласку недовољно војника за обављање стражарске службе, тако да је напрезање преосталог људства додатно утицало на здравствено ста-

¹⁷ М. Ж. Чалић, *н. д.*, 320.

¹⁸ Д. Тасић, *н. д.*, 25.

¹⁹ *Приватни живот код Срба*, 554-555.

²⁰ *ВССГ 1926-1927*, 201-208.

ње. Предавања о нези тела и чувању здравља редовно су држана војницима, нарочито је скретана пажња на проблем маларије и тифуса. У Прилепу је постојало касарнско купатило, али је упркос томе купање вршено ретко. У летњим месецима део војника смештан је под шаторе због мањка смештајних капацитета. Прилепска касарна је наслеђена из турског периода, али објекти никада нису детаљније ремонтовани. Врло често се наилазило на труле прозоре и врата, уништене подове и кровове који прокишњавају, тако да је у време кише или топљења снега вода цурела са свих страна. За осветљење коришћене су петролејске лампе. Читав гарнизон се водом снабдевао са једине чесме из које је вода, након сваке кише, данима била неупотребљива. На лоше здравствено стање утицали су, поред климатских прилика и хигијенске, али и претеран рад војника. У Охриду гарнизонског купатила није било, па је коришћено приватно, док су се преко лета војници купали у језеру. Војничко рубље су, у касарнским перионицама, прале посебно за то плаћене праље. Ангажовање на побољшању хигијенских прилика у овом гарнизону имало је успеха упркос неповољним теренским условима. Војницима су редовно држана предавања о маларији, алкохолизму, заразним и венеричним болестима. Међу официрима у гарнизону подржан је предлог о изградњи нове касарне на оближњем брду, где је терен сув и без бара, као превентива од појаве маларије. Поред тога, предлагано је и отварање привремене војне болнице у граду. У Ресну није било купатила, нити су војницима држана организована предавања из домена здравствене заштите, али је хигијена упркос томе одржавана на завидном нивоу. Вашију није било, а рубље је редовно прано код приватних праља. Дебарски гарнизон је добио нову касарну иако са недовољним смештајним капацитетима. У Скопљу су војници купани зими у градском купатилу, а лети у Вардару. Вашију није било, сем код оних који се враћају са страже, али су и они одмах након тога дезинфиковали одела. Гарнизон се снабдевао водом из градског водовода, која је редовно бактериолошки испитивана. У касарни 21. пешадијског пука залагањем команде оформљено је купатило које је задовољавало потребе јединице. Касарне су углавном биле наслеђене турске, једино је команда 3. ваздухопловне групе добила нове објекте за становање. Купање у јединицама гарнизона вршено је једном месечно, а војницима је подељена нова одећа и обућа.²¹

Стање у касарнама Брегалничке дивизијске области одражавало је бригу војних власти упркос условима средине. У Штипу је смештај

²¹ ВССГ 1920-1926, Београд 1926, 55-59; ВССГ 1926-1927, 115-149.

војника одговарао хигијенским прописима, вода за пиће била је исправна, хране је било довољно, а војници су имали доста времена за одмор и одржавање чистоће. Као трпезарије у касарни 23. пешадијског пука коришћени су ходници, пошто није било засебне просторије за ручавање. Преко лета војници су обедовали напољу, док су зими након отпуста старијих партија, коришћене њихове спаваонице. Купање је извођено сваке недеља, као и замена веша. У Куманову се такође водило рачуна о хигијени, једино је било неопходно обезбедити касарне, како старе, тако и нове, здравом пијаћом водом. Контрола у сузбијању вашљивости била је строга, узимајући у обзир честе епидемије изазване доласком нових војника. Лоше навике код војника биле су пљување по поду, брисање прстима након вршења велике нужде и прљање зидова. Одвикавање од оваквих навика имало је делимичан успех, с обзиром на навике код младих војника стечене пре војске. Касарне у Велесу биле су недовршене, са нехигијенским становима, војници су спавали по четворица на два кревета, а двојица су се покривали једним ћебетом. Преко лета по један батаљон био је смештен у логору, док је пролеће проводио у сутерену касарне. Предложено је да се за становање ових војника уступе просторије среске болнице, имајући у виду да је објекат болнице искоришћен само 10%. Струмички гарнизон је доста полагао на хигијену војника, једино је недостајало исправних униформи и сапуна. У Струмици су постојале две касарне, стара, реновирана и нова. Обе су одговарале стандардима са оформљеним трпезаријама, кухињама и перионицама. Царевоселски гарнизон (данашње Делчево – прим. аутора) вршио је бријање и шишање војника једном недељно. Купање је зависило од годишњих доба, тако да су се у летњим месецима војници купали чешће, а преко зиме је обустављано због удаљености купатила од касарне. Оно чиме се овај гарнизон могао похвалити јесте искоренивање у потпуности нездравих навика код војника. Касарна у Радовишту налазила се ван вароши, тако да је избегнуто свакодневно мешање са цивилима и омогућена несметана асанација земљишта. Сходно томе, прилази касарни су калдрмисани, а круг је пажљиво одржаван. Нужници су били измештени на 150 метара од војних објеката и до њих је урађен засебан прилаз. Здравствено просвећивање војника вршено је редовно од стране лекара, али и трупних официра. У Валандову није било перионица, већ су војници ручно прали свој веш. У недостатку купатила, лети је купање вршено у реци, а зими умивањем, што је било недовољно и потенцијална опасност за развој инфекција. Заразне болести у овом гарнизону могле су се врло успешно развијати, с обзиром да није било никаквих услова за изолацију болесника.²²

²² Исто, 59-61; 91-115.

На територији Моравске дивизијске области касарне изграђене крајем XIX века и делимично адаптиране пружале су минимум захтева за становање. У нишком гарнизону пешадијска касарна и касарна у Тврђави наслеђене су из турског периода, док су остале грађене након ослобођења града од Турака.²³ Капацитети за смештај људства инжињеријске касарне били су недовољни, тако да је и то један од разлога пријема мањег броја регрута у инжињеријске јединице. У санитарском годишњаку за 1926-1927. годину наведено је да касарна захтева темељну оправку како споља, тако изнутра: „У зимско доба кубатура износи више од 15 м³ на војника, а по доласку регрута до 9 м³ ... По собама местимично опао малтер. Прозори и врата потребују темељне оправке ... У касарни постоји парно грејање које не одговара свом задатку, јер од два казана ради само један, а други у неисправном стању, тако да нема доста паре за целу касарну. Кредит за оправку другог казана није добивен ... Осветљење у касарни слабо због преоптерећења Нишке централе ... Трпезарије не постоје, већ лети војници ручају у пољу, а зими по ходницима.“ У касарни 16. пешадијског пука војници су се зими купали у касарнском купатилу, а лети на Нишави. Вашију није било, али у случају да су нађене код појединаца, војници су шишани, а одела дезинфикована. Веш је пран у савременој пероници, мада се оскудевало у доњем рубљу. Недостајало је и цокула, а преко лета и јесени било је војника који су ишли боси. Храна је оцењена као добра, док је вода редовно бактериолошки испитивана. У 1. коњичком пуку ради спречавања ширења заразних болести, одређене су привремене просторије у којима су војници, након доласка са одсуства проводећи пар дана детаљно прегледани. Купатила није било, тако да су војници били принуђени да личну хигијену одржавају у перионици. Смештајни капацитети задовољавали су захтеве јединице, тако да је сваки војник имао свој кревет и довољну кубатуру. У артиљеријској касарни станови су били хигијенски. Зграда касарне реновирана је 1926. године, али су сами павиљони били у прилично лошем стању. Није било ни пијаће воде која се морала доносити са околних чесама. До отпуста старих војника спавала су по тројица на два кревета, купање је вршено редовно, а нужници су одржавани у исправном стању. Бријање и шишање обављало се у пуковским берберни-

²³Тврђава у Нишу датира с почетка XVIII века, док је пешадијска (Митхад пашина) касарна саграђена 1861. године. Ови су објекти касније адаптирани и осавремењивани колико су то финансијске могућности дозвољавале. Прва касарна коју је српска војска подигла у Нишу била је у Јагодин-мали саграђена 1882. године и у њој су биле смештене артиљеријске јединице. Коњичка касарна подигнута је деведесетих година, а инжињеријска завршена 1900. Године (Б. Андрејевић, *Споменици Ниша и околине*, Ниш, 1985, 200-201). У нишкој тврђави је 1890. године подигнута и зграда за смештај картографског одељења, која предсатвља једини војни објекат саграђен у тврђави након ослобођења (*Енциклопедија Ниша*, II, Ниш 1995, 86).

цама, док је сваке недеље обавезно вршен лекарски преглед целокупног људства. Том приликом је трупни лекар одржавао предавања из опште хигијене, као и алкохолизму, венеричним болестима и туберкулози. У врањском 1. пешадијском пуку зграда купатила била је срушена, а веш је пран код приватних праља. Трпезарије није било, тако да су војници обедовали напољу или по ходницима. Узрок честог оболевања била је и велика преоптерећеност дневним активностима, јер за личну хигијену често није било довољно времена. Касарна 3. пука у Пироту није задовољавала стандарде, са нехигијенским собама и недовољном кубатуром. Неопходно је било регулисати канализацију, поправити патос и таване по собама, направити трпезарије и уредити круг. Војници пиротског гарнизона купали су се једном месечно, када је вршена и дезинфекција одеда. У царибродском гарнизону војници су купани свакодневно, пошто је у касарни инсталирано ново купатило. Изузев купатила, читава касарна била је у лошем стању и захтевала је темељно реновирање. Велики проблем са новим партијама војника биле су нездраве навике донете од кућа, као пљување по поду или вршење нужде ван одређеног места. Босиљград је за смештај војника добио нове просторије које су задовољавале прописане стандарде. Као и у Цариброду, омогућено је било свакодневно купање, што је, уз редовно чишћење одеда, искоренило вашљивост. Једино је са чистоћом рубља било проблема, пошто су војници сами прали. Ово је захтевало издвајање новчаних средстава за плаћање жена које би прале и крпиле веш.²⁴

Скоро на читавој територији III армијске области (Македонија, Косово и Метохија) највећи проблем у периоду 1920-1925. била је борба против маларије, која је десетковала читаве јединице. Најкритичнији су били гарнизони смештени на терену где се комарци највише множе. Процент онеспособљавања у трупама ове армијске области, као и морталитет били су искључиво последица маларије. Ово је сезонска болест коју преносе комарци и јавља се током лета. Пораст и развој ове болести у директној је вези са условима за развој комараца.²⁵ За борбу против маларије неопходна је била асанација земљишта, што је било могуће на мањем делу терена око војних објеката, с обзиром да је већина баруштина и устајалих вода изискивала материјалне издатке које је требало поделити са Министарством на-

²⁴ ВССГ 1920-1926, 54-55; ВССГ 1926-1927, 182-189.

²⁵ Видети: Ч. Симић, „Пораст и опадање маларије у Вардарској бановини од једне до друге године“, *Војно-санитетски гласник*, 1/1936, 289-304. Владан Јовановић повезује маларичност са гајењем пиринча, с обзиром да су засади представљали вештачке мочваре погодне за развој комараца: „С обзиром на то да је на југу од маларије годишње оболеvalo око пола милиона људи, разматрана је веза између гајења пиринча и појаве ове болести, јер је претварање бара у пиринчана поља погодовало ширењу заразе“. В. Јовановић, *н. д.*, 474.

родног здравља. На санитарном рапорту из 1925. Године утврђено је да гарнизони у Македонији прилично тешко успевају да се изборе са маларијом. Према статистици у 1925. години од укупно 92 привремено неспособна војника оболела од маларије само је са територије Вардарске дивизијске области био 41.²⁶ Гарнизони Битољски, Прилепски, Охридски, Кичевски и Скопски означени су као угрожени с обзиром на климатске и теренске услове средине. Конкретне мере за отклањање узрока ове болести свеле су се на држање предавања војницима о начину преношења маларије, постављање мрежа на прозорима и дељење кинина ради профилаксе. У скопском гарнизону су хронично-маларични војници са јаким отоком слезине отпуштани кућама на даље лечење.²⁷ На територији Брегалничке дивизијске области у свим гарнизонима (Штип, Куманово, Велес, Струмица, Крива Паланка, Берово, Радовиште, Кочане, Царево Село, Кратово, Ђевђелија, Кавадар, Ново Село) је највише оболелих од маларије. Узрок обољења био је у климатским и маларичним приликама, а код већег броја војника утврђено је да су и раније боловали од ове болести.²⁸

Осим маларије интензивније се обележавало од разних дерматита, органа за дисање и инфективних болести. Узрок овоме лежао је у лошим смештајним приликама, нехигијенским становима, али и у климатским променама. Замерке интендантској служби биле су недовољна преобука и лоша одећа и обућа. Касарне су увек зидане без најнужнијих хигијенских потреба, без купатила, услед чега су се јављала кожна обољења, вашљивост, чиреви и екцеми. Поред тога, преобука је била недовољно чиста, нарочито преко зиме, што је утицало на појаву вашљивости код свих јединица ове армијске области. На територији Косовске дивизијске области лоша исхрана²⁹ била је чест узрок обољења диге-

²⁶ ВССГ 1920-1926, Преглед привремено и стално неспособних војника у 1925.

²⁷ Исто, 55-56.

²⁸ Исто, 59.

²⁹ Проблем везан за адекватно снабдевање прехранбеним артиклима постојао је током читавог међуратног периода. С обзиром на чињеницу да је на територији Косова роба произведена на селу сва продавана на пијацама, регулисана је набавка хране за болеснике посебним актом 1923. године. Куповина хране "из руке" могла се примењивати само на артикле који по својој природи и начину продаје то дозвољавају: поврће, свеже воће, живина, а да би се заштитили државни интереси при набавкама и постигле што повољније цене учешћем што већег броја понуђача потребно је било регулисати услове, начине набавке и извршење куповине. При томе се водило рачуна да све оно што може дуже да се чува (маст, шећер, кафа, пасуљ, пиринач, кромпир, купус, лук) набавља према израђеним прорачунима, а да се месо, млеко, сир пропише средња редовна количина потребе за одређену установу, па потом за поједине годишње периоде. Војни архив (ВА), Пописник (П) 17, К 287, Ф 1, 10/2. Министарство војске и морнарице начелнику санитарног одељења Е. Бр. 3867 од 30. октобра 1923.

стивног тракта. Невешто кување и једноставна исхрана изазивала је разне катаре црева и стомака. Дата је и примедба на недовољну контролу војника од стране старешина и распрострањеност венеричних болести. Најугроженији су били подофицири, с обзиром на њихову слободу боравка у грађанској средини. Санитетска полиција је на најпростији начин вршила преглед проститутки, а скривена проституција је узимала маха. Овом питању је иначе посвећивана значајнија пажња, с обзиром на распрострањеност овог вида заната. Након ових примедби дати су предлози за побољшање квалитета живота у касарнама, пре свега неопходно је било да се подигну објекти за удобан и хигијенски смештај војника, уз касарне подићи купатило, добру кујну, вешерницу, бетонирание нужнике. Сваки већи гарнизон морао би имати дезинфекциону станицу са стручним лицима која ће водити рачуна о хигијени војника. Генерално је за ову армијску област наведена нестручност лекара, чија је и кривица за честа оболевања, па и смртност. Предлог је да се јединице, нарочито бактериолошке станице у гарнизонима, појачају стручним особљем које би се усавршавало у престоници. Трупe Косовске, Вардарске и Брегалничке дивизијске области су добиле појачану исхрану, с обзиром на ризичну службу, а требовани су и санитетски аутомобили за гарнизоне у Куманову, Штипу, Дебру, Призрену, Пећи, Струмици и Босилграду.³⁰

Закључак

Из свега напред наведеног може се закључити да су услови у којима су функционисали гарнизони III армијске области захтевали темељно ангажовање надлежних војних власти на превенцији болести и стварању погодности за живот и рад војника. И док су генерални проблем представљали нездрава средина и лоши објекти за становање, ипак се уочавају различитости као последица наслеђа из претходних деценија. Гарнизони на територији Србије пре балканских ратова (Моравска дивизијска област) већ су одавно уврштени у војни и државни систем који је систематски радио на побољшању услова и достизању прихватљивијих стандарда. Већина војних објеката на територији Ниша, Врања и Пирота грађена је наменски последњих година XIX века и углавном је (изузев касарне у Пироту) задовољавала потребе хигијене и смештајних капацитета. Главне замерке контроле нису дате изгледу и функцији објеката, изузев појединих зграда које су захтевале мање преправке. Наменски грађене касарне подразумевале су одабране локације ван насељеног места, што је у овим случајевима и урађено, иако

³⁰ ВССГ 1920-1926, 38-39.

се временом након ширења насеља добар део нашао и у самим центрима. Упркос томе, у хигијенском погледу градска средина није ометала рад у војним објектима, нити су забележене чешће и озбиљније епидемије. Најчешћи узроци оболевања војника били су лоша одећа и обућа, што је тренд у читавој војсци, али и нездраве навике донете од кућа. Гарнизони на територији Македоније и Косова морали су да се изборе са маларијом којој су погодовали клима и терен. Поред тога, неретко су услови у касарнама, наслеђеним из турског периода, били испод сваког минимума, што је изискивало озбиљно ангажовање надлежних како би се обезбедио нормалан живот и спречиле заразе. Овде се, пре свега, мисли на ангажовање око чишћења околног терена, реновирања објеката, едукацији војника, али и локалног становништва, при чему су се ангажовале и цивилне структуре.

Dr. Dalibor Velojić, Research Associate

INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE, LEPOSAVIĆ

HYGIENE CONDITIONS IN GARRISONS OF THE THIRD ARMY DISTRICT OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA, 1920-1934

(Summary)

The Third Army District of the Army of the Kingdom of Yugoslavia included mainly the territories of Macedonia, Kosovo, and Metohija, which until the union belonged to the Kingdom of Serbia. These districts were underdeveloped compared with other districts due to a long period of Ottoman rule. The local population's "low cultural level" reflected on the life and functioning of the military garrisons, which together with unfavorable climate and terrain conditions, required the special attention of military authorities to educate soldiers in the prevention of contagious diseases. Despite bad conditions in the barracks, significant progress was made to provide the soldiers with clean clothes, regular bathing, and they were spared from hard work. A contributing problem was the bad hygiene habits soldiers brought from their homes. This was corrected by their army officers and visiting doctors through organized lectures. The biggest health threat was the appearance and spreading of malaria, which debilitated entire units and called for the total engagement of all military and civilian resources in its prevention.

УДК 355.48(497.1)"1941"
94:355.311.1(497.11)"1941"

МА Милош Жикић
E-mail: zikic90@gmail.com

ЈЕДИНИЦЕ V АРМИЈЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ (8-9. АПРИЛА 1941)

АПСТРАКТ: На основу грађе из Војног архива у Београду и објављених извора и литературе рад описује учешће јединица V армије војске Краљевине Југославије у Априлском рату после пробијања њеног фронта на граници, као и формирање нове одбрамбене линије у Шумадији.

Кључне речи: војска Краљевине Југославије, Априлски рат, Шумадија, Пета армија, немачки напад.

Увод

Априлски рат 1941. године је тема која није много истраживана код нас. Донедавно је владало мишљење да су само ваздухопловство и неке мање јединице пружиле отпор и да се Југославија распа-ла без борбе. Ипак, радовима који су настали у последње време, утврђено је да је југословенска војска пружила жесток отпор. Тако су и јединице V армије војске Краљевине Југославије водиле снажне борбе са Немцима и наносиле им осетне губитке. Пета армијска

област са командом у Нишу простирала се у источном делу Југославије и у свом саставу је имала три дивизијске области: Моравску, Тимочку и Шумадијску, као и команду II коњичке дивизије, 1. коњички пук и артиљеријски и аутомобилски пук V армијске области.¹ По избијању Другог светског рата септембра 1939. на територији V армијске области, као и у осталим деловима земље, дошло је до активирања појединих ратних и до повећања бројног стања мирнодопских јединица. Такође, активирани су сви армијски и дивизијски пионирски батаљони ради извођења радова на утврђивању граничног фронта. Међутим, крајем 1939, услед попуштања будности у Југославији, дошло је до дезактивирања трупа за заштиту границе и ратних јединица које нису постојале у миру, док су кадровске јединице делимично дезактивирани. Од тада, па све до 27. марта 1941. године активирања су вршена непрестано према променама ситуације, при чему је Главни генералштаб више пажње поклањао броју обвезника него активирању комплетних јединица (дивизија, пукова итд.).² Важније наређење о активирању издато је 18. фебруара 1941. (Стр. пов. Ђ. бр. 1075), по коме је у времену од 10. до 12. марта на вежбу ступила већина обвезника у преко 40 пешадијских, 25 артиљеријских и више коњичких пукова и артиљеријских дивизиона у свим армијским областима. Овим наређењем на територији V армијске области на вежбу је ступило људство за осам ратних пешадијских и три артиљеријска пука, четири самостална артиљеријска дивизиона, један коњички пук и један дивизион коњичке артиљерије, тако да су се ови обвезници у време немачког напада налазили у својим јединицама.³

Услед спољнополитичких дешавања око Југославије и погоршавања њеног положаја, средином марта почели су покрети појединих јединица на своје концентрацијске просторије према ратном плану „P-41.“ До 27. марта са територије V армијске области на својој концентрацијској просторији биле су Топличка дивизија у рејону Пирота, Дринска дивизија у рејону између Лесковца и Ниша, Тимочка дивизија у рејону Књажевца и Зајечара и Крајинска дивизија у рејону Неготина. Међутим, ове јединице нису биле потпуно активирани, већ су имале само штаб пешадије, три пешадијска пука, 6-8 артиљеријских батерија и дивизијску базу.⁴

¹ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II том, Beograd 1984, 104.

² V. Terzić, *navedeno delo*, 206-07.

³ *Aprilski rat 1941*, Zbornik Dokumenta, knjiga II, Beograd 1987, стр. 101, нап. 2; V. Terzić, *n. d.*, 214.

⁴ V. Terzić, *n. d.*, 218.

После пуча 27. марта Главни генералштаб је предлагао објављивање опште мобилизације. Ипак, нова Влада на то није приста-ла, већ је издато наређење за активирање свих трупа за заштиту границе и унутрашњости и посадних трупа, као и јединица за рушење и запречавање.⁵ Истог дана издато је и наређење за активирање свих недостајућих трупа Крајинске, Топличке и Тимочке дивизије, с тим да први дан активирања буде 31. март.⁶ Коначно, 30. марта је издато наређење за опште активирање (тајну мобилизацију), с тим да први дан активирања буде 3. април.⁷

Ратни план „Р-41“ разрађиван је до 31. марта, а елаборати су послати 1. априла. Према том плану V армија⁸ имала је задатак да брани фронт на бугарској и румунској граници од с. Жеравино (код Криве Паланке) до с. Брњице на Дунаву (источно од Голупца), с циљем да обезбеди потребно време за повлачење армија са северног и северозападног фронта, а затим да се и сама повлачи ка Грчкој, под притиском надмоћнијег непријатеља. Штаб армије требало је да буде у Нишкој Бањи, а јединице груписане на следећи начин: Власински одред на правцу Босиљграда и око Власинског блата, Топличка дивизија око Пирота, Калнски одред око Калне, Тимочка дивизија око Књажевца и Зајечара, Крајинска дивизија на простору Неготин – Брза Паланка – Доњи Милановац, Дринска дивизија, као армијска резерва, око Свођа и Лесковца и један тешки артиљеријски пук и армијски делови око Ниша.⁹ Међутим, 4. априла 1941. командант V армије добио је наређење да и Дринску дивизију убаци у I линију, на положај између Власинског одреда и Топличке дивизије, чиме је армија остала без једине резерве, што ће имати знатне последице.¹⁰

Немачки напад на фронту V армије уследио је 6. априла око 2 часа на фронту Крајинске дивизије, када се Ђердапски одред искрцао са румунског острва Гол на југословенску територију на путу Кладово – Сипски канал и напао југословенске јединице на Сипском каналу и с. Сип. Након краће борбе Немци су заузели Сипски канал и том приликом погинуло је 18 немачких војника, док је са југословенске

⁵ Исто, 224.

⁶ Војни архив (даље: ВА), пописник 17, кутија 2, фасцикла 1, документ 9. Наређење Министарства војске и морнарице Стр. пов. Ђ. бр. 2382. од 27. марта 1941. о активирању недостајућих трупа Крајинске, Топличке и Тимочке дивизије.

⁷ V. Terzić, *n. d.*, 225.

⁸ Командант армије био је армијски генерал Владимир Цукавац, а начелник штаба генералштабни пуковник Франц Томше. Командант артиљерије био је дивизијски генерал Драгутин Радосављевић, а командант позадине дивизијски генерал Михаило Стајић - Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II том, Beograd 1984, 709; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 2004, 355.

⁹ V. Terzić, *n. d.*, 166.

¹⁰ Исто, 233.

стране било 30 погинулих и више рањених.¹¹ После тога, поред мањих чарки на граници, на фронту V армије није било никаквих промена и њене јединице су настављале поседање положаја. Тек 7. априла увече, продором немачких оклопних јединица правцем Куманово – Прешево, десни бок армије био је угрожен и генерал Цукавац је наредио команднату Власинског одреда да предузме мере за затварање правца Прешево – Врање. Истовремено је Врховна команда од команданта V армије затражила извештај да ли може да се предузме офанзива према Софији или да ли Дринска дивизија може да се извуче из I линије и упути у подручје Треће групе армија, али он на то није одговорио.¹² Нешто касније, око 20 часова, Врховна команда је са О. бр. 48 телефонски ставила делове II коњичке дивизије¹³ који су се мобилисали у Нишу (штаб II коњ. дивизије, 1. коњ. пук, 2. велосипедски батаљон, 2. дивизион коњичке артиљерије и 2. противоклопни дивизион), под команду Вармије, с тим да их одмах пошаље ка Врању да би затворили правац Врање – Ниш. Међутим, ове јединице су биле у покрету правцем Ниш – Алексинац – Ражањ, где је требало да образују резерву VI армије, тако да им је генерал Цукавац наредио да се врате у Ниш. Истовремено је са О. бр. 51 команданту Церске дивизије (која је била у стратешкој резерви код Младеновца) наређено да пошаље 6. пеш. пук са једним арт. дивизионом у Врање где ће се ставити под команду II коњичке дивизије.¹⁴ Али, због неповољне ситуације на Косову, Врховна команда је заменила наређење О. бр. 51 наређењем О. бр. 53, којим се Церска дивизија најхитније упућује по деловима железницом преко Крагујевца за Косовску Митровицу, и тамо ставља на располагање команданту Треће групе армија.¹⁵

Главни немачки напад на фронту V армије почео је 8. априла у 5.30 часова, када је немачка 1. оклопна група (11. оклопна, 294. пешадијска и 4. брдска дивизија) напала Топличку дивизију, која је бранила правце према Пироту. Ова дивизија пружила је жесток отпор и нанела Немцима осетне губитке, али је, услед немачке надмоћности у тенковима и авијацији, њен фронт пробијен и Немци су ушли у Пирот око 14.30 часова, а увече и у Белу Паланку.¹⁶ После пада Пирота, командант V армије желео је да образује одбрану на Шпајским положајима (Плоча). Из Ниша јеупутио 2. моторизовани

¹¹ Nikola Račić, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945 (hronologija)*, Zaječar 1984, 14.

¹² V. Terzić, *n. d.*, 311; *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 815.

¹³ Командант II коњичке дивизије био је дивизијски генерал Димитрије Предић, а начелник штаба генералштабни мајор Шефкет Хасандедић. V. Terzić, *n. d.*, 710.

¹⁴ V. Terzić, *n. d.*, 311; *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 491.

¹⁵ V. Terzić, *n. d.*, 318.

¹⁶ V. Terzić, *n. d.*, 329-331.

дивизион II коњ. дивизије, 5. четнички батаљон, команданта 61. арм. арт. пука са неким јединицама и 61. арм. пионирски батаљон.

Наредио је и команданту 113. тешког арт. пука у Лесковцу да на Плочу упути један дивизион. Касније је наређено команданту II коњ. дивизије да са својим јединицама што пре заузме положај на Плочи, с тим да тамо под своју команду прими упућене јединице. Уједно је требало да прихвати и одступајуће јединице Топличке дивизије и такође их стави под своју команду.¹⁷

Када је добио вест о разбијању Топличке дивизије и паду Пирота, као и да Немци надиру ка Нишу, генерал Цукавац је одлучио да повуче десно крило и центар армије на западну обалу Јужне Мораве. О томе је обавестио Врховну команду око 14.30 часова. С обзиром да ни до мрака није могао да успостави покидане везе са потчињеним јединицама (услед бомбардовања Ниша и Пирота које су Немци извршили још ујутру истог дана), командант V армије није знао право стање на фронту. Стога је пре свог повлачења наредио да се десно крило и центар армије (Власински одред, Дринска, делови Топличке и II коњ. дивизија) постепено повлаче на леву обалу јужне Мораве, на положај Врање – Грамада – Мали Јастребац, док је лево крило армије (Калнски одред, Тимочка и Крајинска дивизија) требало да одступи на положаје западно од р. Тимока (Сврљиг – Тупижница – Дели Јован – Мироч) ради чвршћег везивања са десним крилом армије. Око 20 часова генерал Цукавац је са штабом отишао из Нишке Бање за Крушевац, губећи везу са својим јединицама.¹⁸

Пад Ниша и немачки продор ка Великој Морави

Рано ујутру 9. априла, 11. оклопна дивизија наставила је напредовање од Беле Паланке ка Нишу и предњим деловима је убрзо стигла пред Шпајске положаје. Међутим, одбрану ових положаја организовао је само мали део јединица, послатих из Ниша, док већи део није ни стигао на положаје. Стигавши касно из Алексинца, већи део јединица II коњ. дивизије упућен је на леву обалу Јужне Мораве код Мрамора, док је остатак још увек био у околини Алексинца.¹⁹ Због тога су Немци лако пробили одбрану на Шпајским положајима и већ у 9 часова заузели Ниш и неоштећени мост на Јужној Морави.²⁰

¹⁷ Исто, 331.

¹⁸ Исто, 331.

¹⁹ V. Terzić, n. d, 346.

²⁰ У извештају немачког Генералштаба копнене војске од 9. априла наводи се да је Ниш заузет у 11 часова - Aprilski rat 1941, ZD, II, 525.

Једанаеста оклопна дивизија је затим главним снагама продужила напредовање на север преко Алексинца, а помоћним на југ ка Дољевцу и на запад преко Мрамора ка Прокупљу.²¹ На правцу Ниш – Алексинац слабије јединице II коњичке дивизије образовале су Алексиначки одред (једна велосипедска чета, једна коњичка батерија, један пионирски ескадрон и једна противтенковска чета), који је био под командом коњичког потпуковника Станислава Пирца. Одред је био распоређен у три ешалона од с. Бујмира до Алексинца и сваки ешалон је имао по неколико противтенковских топова са деловима велосипедске чете и коњичке батерије.²² Немци су напали одред и савлађивали отпор једног по једног ешалона, ушавши затим у Алексинац. Одред је успео постепено да се извуче и организује код Делиграда и с. Рутева (раскрсница за Ражањ и Ђунис). Ту је такође пружио отпор, у коме је изгубио три противоклопна топа, а затим се повукао преко Ђуниса на леву обалу Јужне Мораве.²³

Ради затварања правца преко Мрамора ка Прокупљу, формиран је Мраморски одред. Њега су чиниле јединице II коњичке дивизије (1. коњички пук, 2. велосипедски батаљон без једне чете и 2. дивизион коњичке артиљерије без једне батерије), 61. коњички пук, 31. коњички дивизион,²⁴ 61. арм. арт. пук (без једног дивизиона и једне батерије), као и један моторизовани дивизион 113. тешког арт. пука (који није стигао на Шпајске положаје, па је ушао у састав одреда).²⁵ Захваљујући рушењу моста на Морави и снажној одбрани, одред је под командом команданта 1. коњичког пука²⁶ од 11 часова до мрака успешно задржавао немачке тенкове. Затим је, око 21 час, по наређењу команданта II коњичке дивизије предузео

²¹ V. Terzić, *n. d.*, 346.

²² V. Terzić, *n. d.*, 346; ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31, Изјава генерала Владимира Цукаваца Генералштабу ЈА од 23.6.1946. Генерал Цукавац у својој изјави наводи да је у састав Алексиначког одреда улазила једна велосипедска чета са митраљеским водом, две противоклопне коњичке батерије, једна коњичка батерија и један пионирски ескадрон.

²³ V. Terzić, *n. d.*, 346; ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31.

²⁴ Генерал Цукавац (ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31) наводи да је овај дивизион ушао у састав одреда 10. априла. Наводи да је био на маршу ка концентрацијској просторији Ибарске дивизије, у околини Приштине, а пошто је Приштина тада већ била у немачким рукама, ушао је у састав одреда када се већ био повукао ка Блацу. А са друге стране, Терзић у свом делу (стр. 387) наводи да је Приштина пала 11. априла.

²⁵ ВА, П 17, К 5, Ф 1, Д 31; V. Terzić, *n. d.*, 346-347; Далибор Денда, „Моторизација тешке артиљерије у војсци Краљевине СХС/Југославије 1918-1941“, *Војноисторијски гласник* 1/2013, 138.

²⁶ Цукавац наводи да је одред код Мрамора био под командом команданта II коњичке дивизије див. генерала Димитрија Предића, а када се повукао ка Блацу, да је остао под командом команданта 1. коњичког пука коњ. пуковника Мирослава Нежмаха. ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31.

повлачење правцем Мрамор – Дебели Брег – Прокупље – Блаце, са задатком да код Блаца затвори правац који од Прокупља и Куршумлије води кроз Јанкову клисуру у долину Западне Мораве. Моторизовани дивизион 113. тешког арт. пука је са 61. коњичким пуком одступао другим правцем, долином Јужне Мораве ка Крушевцу.²⁷ Немци су затим наставили напредовање и у току вечери предњим деловима ушли у Прокупље.²⁸ Да би се избегло одсецање Калнског одреда, Тимочке и Крајинске дивизије, који су се повлачили на положаје Сврљиг – Тупижница – Дели Јован – Мироч, командант V армије наредио је да се ове јединице повуку на леву обалу Мораве. Такође, Врховна команда је издала наређење О. бр. 107 команданту V армије да са овим јединицама изврши напад на немачке снаге које надиру долином Мораве, али ово наређење није могло да им се достави због наглог немачког продора овом долином.²⁹ Због оваквог развоја ситуације, Штаб V армије се око поднева повукао из Крушевца у Врњачку Бању, тако да у то време није имао везе са својим трупима. Да би се поправила ситуација на фронту V армије, Врховна команда је наредила генералу Цукавцу да се руше сви мостови и да трупе нарочито ноћу врше противнападе у бокове непријатеља како би се зауставио његов продор и створила могућност да се успостави фронт на Јужној и Великој Морави.³⁰ Врховна команда издала јенаређења и команданту Церске дивизије, О. бр. 110 и О. бр. 112, да своју дивизију (коју је ојачала са две противтенковске чете) хитно прикупи у рејону Крањева, под своју команду прими трупе на том правцу и што пре затвори правац Крушевац – Крањево, с тим да непријатеља напада где стигне.³¹

Пристизање јединица Церске дивизије и формирање фронта у Шумадији

Десетог априла ујутру 11. оклопна дивизија наставила је напредовање на север правцем Ражањ – Параћин, обезбеђујући се према Соко Бањи и Крушевцу. Пошто су сломиле жилав отпор две противтенковске чете, које су на путу за Врање искрцане у Тићевцу, немачке тенковске јединице су без борбе заузеле Параћин и Ћупри-

²⁷ Генерал Цукавац наводи у својој изјави (ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31) да су из одреда, када је стигао на положај код Блаца, издвојене све јединице армијске артиљерије и послате ка Трстенику.

²⁸ V. Terzić, *n. d.*, 347.

²⁹ Исто, 347, 354.

³⁰ V. Terzić, *n. d.*, 348.

³¹ Исто, 348.

ју. Затим су наставиле даље и код с. Јовца наишле на снажан отпор питомца Артиљеријске подофицирске школе. Када је пробила њихову одбрану, 11. оклопна дивизија је заузела Јагодину, а потом продужила извиђање према Лапову и Крагујевцу, упућујући побочницу у правцу с. Доње Мутнице ради обезбеђења са правца Честобродице.³² За то време јединице II коњичке дивизије затварале су неколико праваца. Одред који се 9. априла повукао на леву обалу Јужне Мораве, кренуо је истог дана да се повлачи од Ђуниса према Крушевцу, али је заустављен армијском заповешћу, која је дата команданту II коњичке дивизије, и затим враћен назад. Одред је тада ојачан деловима 61. коњичког пука (до два ескадрона) и водом 102. противоклопне чете, који су му се придружили у одступању.³³ Затим је подељен, чиме је један део затворио правац Сталаћ – Крушевац (једна велосипедска чета, једна коњичка батерија, вод топова 37мм и један митраљески вод), док је други део (два ескадрона 61. коњичког пука и вод 102. противоклопне чете) затворио правац преко Ђуниса.³⁴ Такође, коњички одред који се повукао од Мрамора, код Блаца је формирао Блацки одред (1. коњички пук, 31. коњички дивизион, 2. велосипедски батаљон без једне чете, 2. коњички дивизион без једне батерије и прикупљене групе војника Топличке³⁵ и Дринске дивизије) и добио задатак да затвори правце Куршумлија – Блаце и Прокупље – Блаце и спречи немачки продор кроз Јанкову клисуру.³⁶ Штаб армије се у току дана пребацио из Врњачке Бање у Краљево.³⁷ Истог дана после подне у Краљево је стигао и командант Церске дивизије³⁸ са својим штабом.³⁹ Ту је затекао

³² V. Terzić, *n. d.* 361; *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 832.

³³ ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31.

³⁴ Генерал Цукавац у својој изјави (ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31) не помиње да је одред затварао правац Сталаћ – Крушевац, већ да је одред са пристиглим појачањима био код Ђуниса, док Терзић у свом делу (стр. 361) наводи да је правац Сталаћ – Крушевац затварао један коњички одред (горе наведене јачине), а правац од Ђуниса коњички одред јачине један коњички дивизион и нешто артиљерије, тако да претпостављамо да су одред код Ђуниса образовала појачања пристигла долином Јужне Мораве.

³⁵ Генерал Цукавац у својој изјави (ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31) наводи да се група војника Топличке дивизије (можда око 3000) прикупила без оружја 11. и 12. априла код Крушевца и да су делом ушли у састав Коњичког одреда који је тамо био, а делом у састав Церске дивизије.

³⁶ V. Terzić, *n.d.*, 361.

³⁷ Исто, 362.

³⁸ Командант дивизије био је генералштабни бригадни генерал Милорад Мајсторовић, начелник штаба генералштабни мајор Љубомир Петровић, командант пешадије пуковник Милош Масаловић, а командант артиљерије рез. бригадни генерал Раде Поповић. V. Terzić, *n. d.* 711; ВА, П 17, к. 1, ф. 4, д. 39, Изјава генерала Милорада Мајсторовића Министарству Народне Одбране ФНРЈ.

команданта V армије, генерала Цукавца, и команданта II коњичке дивизије, генерала Предића, са својим официрима у једном хотелу. Пошто се информисао да је фронт V армије пробијен, да су њене јединице у повлачењу и да је Ниш заузет, одлучио је да свој штаб остави у Краљево и организује одбрану праваца долином Западне Мораве ка Ужицу. Тиме би уједно заштитио лево крило и бок трупа које су биле на Косову. За то је намеравао да искористи све јединице V армије које се нађу на овом правцу, као и јединице своје дивизије, чији се скори долазак очекивао. О својој одлуци обавестио је Врховну команду, која је одобрила његов поступак, као и генерала Недића, команданта Треће групе армија.⁴⁰ Генерал Мајсторовић је затим послао свог начелника штаба и команданта артиљерије да попишу све јединице на које буду наишли, да кажу командантима да потпадају под команду Церске дивизије и да му се јаве у Штаб у Краљево. Убрзо су га известили да су нашли 11 батерија разних видова, као и делове ваздушне одбране. Пошто дивизија није имала никаквих материјала за везу, Штаб се сместио у краљевачку пошту.⁴¹

Како су јединице пристизале, тако их је генерал Мајсторовић упућивао на одређене положаје. Прво су стигли командири једне хаубичке и једне моторизоване батерије. Генерал Мајсторовић им је наредио да се врате у Трстеник и заузму такве положаје да успешно могу да бране правац Крушевац – Краљево, а да ће им ускоро стићи и пешадија, што су они и урадили. Око 20 часова, команданту дивизије се јавио командант пристиглог батаљона, добивши наређење да са

³⁹ Генерал Мајсторовић у својој изјави (ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39) наводи да је Краљево било закрчено војницима и возилима. Да се у граду чула пуцњава пушка и вршила пљачка да би се створила забуна и паника, а да су месне полицијске власти напустиле град. Такође наводи да су путеви били закрчени и да су се на њима формирала упоредо четири реда са колима, артиљеријом, камионима и деловима ваздушне одбране, који су ишли у свим правцима и да је кретање путевима било немогуће, посебно путем Краљево - Чачак.

⁴⁰ У својој изјави (ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39) генерал Мајсторовић наводи да је на своју руку решио да остане са дивизијом у долини Западне Мораве, јер је претила опасност од немачког продора. Међутим, Врховна команда је 9. априла издала наређења О. бр. 110 и О. бр. 112. команданту Церске дивизије да организује одбрану у долини Западне Мораве, тако да је могуће да је он та наређења примио када је стигао у Краљево и поступио по њима. Такође, у изјави генерала Мајсторовића има доста грешака. Тако наводи погрешан састав дивизије: Церска дивизија се састојала од 6, 15. и 66. пеш, 1. допунског и 1. артиљеријског пука, док он изјављује да су у њен састав улазили 6, 25. и 61. пеш. пук. Поред тога, генерал Мајсторовић погрешно датира догађаје па наводи да је у Краљево стигао 8. априла поподне и да се тада упознао са ситуацијом и да је онда почео да организује одбрану, а познато је да је Ниш пао 9. априла преподне.

⁴¹ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

својим и батаљоном који се тренутно искрцава у Краљеву⁴² крене правцем Краљево – Трстеник – Крушевац и да прими под своју команду већ послате две батерије. Ове јединице су формирале Трстенички одред. Исте ноћи упућене су две батерије у долину р. Ибра са задатком да затворе правац који води од Александровца (код Краљева) Ибарском клисуром, преко Рашке ка Косовској Митровици. Обе батерије су постављене близу улаза у клисуру. Две батерије су упућене ка Горњем Милановцу са задатком да бране правац Горњи Милановац – Чачак. Једна батерија је постављена на окуци пута око 1-1.5 км западно од града, а друга је постављена ближе излазу из клисуре ка Чачку. Једна батерија је упућена у Чачак, са задатком да се постави на положај источно од града и туче правац од с. Мрчајевци ка Чачку, а у исто време да штити град из ваздуха, јер је била оспособљена за гађање ваздушних циљева. Са нешто прикупљене пешадије, једна батерија је упућена дуж леве обале Западне Мораве да у висини жел. станице Врњци затвори и брани тај правац, а две преостале батерије су остављене у резерви код пољопривредне школе.⁴³

Услед продора немачких тенкова у долину Велике Мораве, јединице V армије, које су биле источно од ње (Калнски одред, Тимочка и Крајинска дивизија), остале су одсечене, док су се остаци Дринске дивизије и Власински одред повлачили ка Лебанима и Куршумлији, где су касније делом заробљени, а делом се растурили.⁴⁴ Због таквог развоја догађаја, Врховна команда је сменила команданта ове армије, генерала Владимира Цукавца, и на његово место одредила дивизијског генерала Мирослава Томића. Такође, овог дана су Немци упутили из Бугарске 5. оклопну и 60. моторизовану дивизију, као појачање 1. оклопној групи.⁴⁵

Једанаестог априла јединице 11. оклопне дивизије наставиле су да напредују ка Крагујевцу и Лапову, с тим што су одређени делови ове дивизије задржани код Алексинца и Параћина да би спречили пробој Тимочке и Крајинске дивизије ка Морави.⁴⁶ За то време, јединице Церске дивизије пристизале су по деловима и организовале одбрану правца према долини Западне Мораве. Командант дивизије у току дана обишао је Трстенички⁴⁷ и Горњомилановачки

⁴² Генерал Мајсторовић наводи да су оба батаљона била из 25. пеш. пука. ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁴³ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁴⁴ V. Terzić, *n.d.*, 361-362.

⁴⁵ Исто, 362.

⁴⁶ Исто, 387.

⁴⁷ Када је генерал Мајсторовић кренуо ујутру око 6 часова ка Трстеничком одреду, нашао га је на 5-6 км од Краљева како се враћа ка граду. Командант одреда је изјавио да је из дивизије добио телефоном наређење да се врати ка Краљеву.

одред. У то време већ је владао хаос на путевима и по градовима. Чачак се пунио избеглицама, тако да је саобраћај био закрчен, владала је паника и стално се причало о петој колони. Поред тога, немачки авиони су бомбардовали град, што је изазвало неколико пожара. Такође, путеви су били закрчени многобројном комором, која је највећим делом припадала позадинским јединицама Врховне команде, због чега ју је генерал Мајсторовић упутио ка Ужицу како би се растеретили путеви.⁴⁸ У току преподнева, немачке јединице су сломиле отпор Сабантског одреда⁴⁹ и заузеле Крагујевац, и упутиле извиђачке делове у правцу Кнића, Горњег Милановца и Тополе.⁵⁰ Нешто пре заузећа Крагујевца, кроз њега је прошао транспорт који је превозио 1. и 2. батаљон 66. пеш. пука. Први батаљон остављен је у селу Драгобраћи, док је 2. продужио за Краљево, где је стигао 12. априла. На јединице 1. батаљона наишло је једно немачко одељење од једног оклопног аутомобила и три тенка. Развила се борба, која је трајала око пола сата у којој је уништен оклопни аутомобил, док су се тенкови повукли у правцу Крагујевца.⁵¹ Такође, око 15.30 часова 30-ак немачких тенкова напало је јединице Горњомилановачког (Рудничког) одреда, који је држао положај код с. Баре, али су одбијени.⁵² Увече истог дана у Краљево је стигао командант 15. пеш. пука пуковник Иван Стипковић и јавио се команданту Церске дивизије. Генерал Мајсторовић му је издао наређење (О. бр. 18 у 20.20 часова) да оде у с. Драгобраћу и тамо преузме команду над 1. батаљоном 66. пеш. пука, који се већ тамо налазио, са задатком да затвори пут од Крагујевца ка с. Книћу и с. Гружи, а у току ноћи одреду ће бити упућена и једна хаубичка батерија 5. арт. пука. За превоз је добио једну локомотиву са неколико вагона.⁵³ Исте вечери пуковник Стипковић је известио да је формирао Книћски одред и да је са предњим деловима дошао до с. Коричани, а да се главнина утврђује на положају.⁵⁴

Одред је затим враћен на стари положај, а генерал Мајсторовић наводи да је тада увидео како делује пета колона. ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁴⁸ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁴⁹ Који је био формиран претходног дана да затвори правац Јагодина – Сабанта – Крагујевац, V. Terzić, *n. d.*, 362.

⁵⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 840; V. Terzić, *n. d.*, 388.

⁵¹ ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1284. Изјава пјеш. поручника Звонимира Франка Попунидбеном заповједништву у Пожеги од 19.12.1941.

⁵² Генерал Мајсторовић у својој изјави не помиње овај напад. *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 840.

⁵³ ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1293. Изјава пјеш. сатника Бруна Керснића заповједнику 6. пјешачке пуковније од 28.12.1941 у Бијељини.

⁵⁴ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39; ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1293.

У току вечери у Горњи Милановац стигао је командант пешадије Церске дивизије са деловима 1. арт. пука, док је 3. и 4. батаљон 66. пеш. пука са осталим дивизијским деловима, послао из Тополе планинским путем за Чачак. Ту је добио наређење команданта дивизије да остане са арт. пуком у Горњомилановачком (Рудничком) одреду и да организује одбрану правца Крагујевац – Горњи Милановац.⁵⁵ Јединице II коњичке дивизијеу току истог дана и даље су успешно држале положаје код Сталаћа, Ђуниса и Блаца и спречавале немачке трупе да упадну у долину Западне Мораве.⁵⁶ Истог дана, наређењем Врховне команде О. бр. 131, у Горњи Милановац су упућени 3. моторизовани дивизион и противоклопна чета III коњ. дивизије, о чему је извештен и командант V армије.⁵⁷

Борбе 12. и 13. априла

Немци су рано ујутру 12. априла на фронту Церске дивизије извршили напад на положај Книћског одреда. Прво је авијација бомбардовала положаје, након чега је уследио напад тенкова и пешадије. У тој борби уништено је пет немачких тенкова, више мотоцикала и запаљено неколико камиона, а Немци су се пред мрак повукли на ивицу Крагујеваца и на жел. станицу Драгобраћа.⁵⁸ Напад је извршен и на Горњомилановачки (Руднички) одред, који је држао положај код с. Баре. Немци су напали око поднева са десетак мотора са приколицом, око осам тенкова и десет камиона натоварених пешадијом. Жестока борба водила се до мрака, када су Немци заноћили на достигнутим положајима, а изгубили су пет тенкова, више мотоцикала и неколико камиона.⁵⁹

Ујутру 12. априла у Чачак су стигли 3. и 4. батаљон 66. пеш. пука, са дивизијским деловима, које је командант пешадије, пуковник

⁵⁵ ВА, П 17, к 4, ф. 1, д. 39.

⁵⁶ V. Terzić, *n. d.*, 388.

⁵⁷ Исто, 397.

⁵⁸ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39. Терзић у свом делу (стр. 403) наводи да је уништено седам немачких тенкова, док у зборнику докумената Априлски рат стоји (стр. 844), да је ноћу 11/12. априла одред напало шест тенкова, и да су два уништена.

⁵⁹ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39. Генерал Мајсторовић у својој изјави наводи да је пре напада око 8.30 часова обишао Горњомилановачки одред, којим је командовао командант пешадије Церске дивизије, и да је у свом саставу имао три батерије и две прикупљене чете пешадије разних јединица и позива. Такође, Далибор Бумбер, који је у Априлском рату био командант 4. дивизиона 1. арт. пука у својој изјави од 14.12.1941. (ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1288) наводи да је са својим дивизионом учествовао у борби, да је уништено три тенка, а да су у дивизиону уништена два топа, четири војника је погинуло, а 12 рањено.

Масаловић, упутио из Тополе. Један део ових јединица је одмах упућен као појачање Книћском одреду правцем Чачак – с. Мрчајевци – Бумбарово брдо – с. Кнић, где је стигао тек предвече. За то време, остали делови требало је да остану у резерви, заузму положај источно од града и припреме се за евентуалну одбрану правца од Мрчајеваца и Горњег Милановца ка Чачку.⁶⁰ Овога дана у Краљево је стигао и 2. батаљон 66. пеш. пука, који је одмах упућен према Чачку.⁶¹ Командант дивизије је затим у току дана вршио обиласке јединица. Док се кретао од Чачка ка Горњомилановачком одреду наишао је на бивак једног батаљона, који је одмах употребљен да затвори правац Чачак – Горњи Милановац.⁶² Увече се генералу Мајсторовићу јавио и командир 2. ескадрона 1. коњичког дивизиона Церске дивизије, који је добио задатак да се јави команданту Горњомилановачког одреда и да напада у бок непријатеља који дејствује на одред.⁶³ Пошто је упутио одређена појачања одредима, командант је издао заповест О. бр. 25, по којој је дивизија имала да затвори правце према Горњем Милановцу, Книћу, Мрчајевцима и Чачку и то:

Книћски одред (1. батаљон 66. пеш. пука, један пеш. батаљон, 5. батерија 100мм М.14/19, батерија 100мм 50. арт. пука, један вод топова и један вод митраљеза б1. па. дивизиона и један вод митраљеза 1. па. чете) био је подељен у три ешалона и имао је задатак да затвори правац према Книћу;

Горњомилановачки одред (1. Штаб пешадије, трупе којима је до тада располагао и 6. батерија 100мм М.14/19 и 8. батерија 75мм М.12 (2 оруђа), које су упућене као појачање) имао је задатак да запречи надирање непријатеља ка Горњем Милановцу из правца Тополе и Крагујевца;

Општа резерва (један батаљон, 9. батерија 75мм М.12 (три оруђа), чета пратећих оруђа 6. пеш. пука и 1. митраљеска чета) имала је да заузме положај с. Коњевићи – засеок Шебеци, на десној обали р. Дичине, са задатком да онемогући продор непријатеља ка Чачку из правца Горњег Милановца и Мрчајеваца. Такође, 1. па. митр. чета (без једног вода) требало је да се постави на положају Чачак – Љу-

⁶⁰ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁶¹ ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1292, Изјава поручника Димитрија Прокопа Заповједништву 14. пјешачке пуковније у Требињу 20.12.1941.

⁶² Генерал Мајсторовић наводи да је то био школски батаљон, који је био у саставу Сабантског одреда код Крагујевца, али да је при наиласку Немаца побегао чак до Чачка. ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁶³ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39; ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1290. Изјава коњ. бојника Јураја Керхина.

бић, са задатком да штити мостове у Чачку од напада авиона, док је 1. пионирски батаљон требало да припреми за рушење све мостове у околини.⁶⁴ Ујутру овога дана, око 7 часова, Немци су тенковима и пешадијом напали Блацки одред II коњичке дивизије. У нападу је учествовало око 50-60 тенкова и оклопних аутомобила.⁶⁵ После жестоке борбе, која је трајала око 3 сата, пробили су одбрану и заробили већи део одреда, док се мањи део повукао кроз Јанкову клисуру на положаје код с. Разбојне, затворивши северни излаз клисуре. Код одреда који су затварали правце од Ђуниса и Сталаћа, тога дана није било никаквих промена.⁶⁶

Тринаестог априла, јединице II коњичке дивизије, које су одступиле од Блаца, држале су положај код с. Разбојне. Друге јединице ове дивизије, које су затварале правац Сталаћ – Крушевац и Ђунис – Крушевац, у току дана одступиле су ка Крушевцу, након што су порушиле мостове код Сталаћа и Ђуниса. Један део ових јединица остао је код Крушевца, док је други наставио до с. Разбојне, где је са јединицама које су биле тамо образовао Разбојински коњички одред.⁶⁷ Немци су рано ујутру авијацијом, тенковима и пешадијом напали положаје Горњомилановачког одредана фронту Церске дивизије. Међутим, дочекани су снажном артиљеријском ватром, као и ватром коњичког ескадрона са бока и око 9 часова су се повукли ка Крагујевцу, остављајући гомилу материјала.⁶⁸ Такође, око 6 часова ујутру, Немци су пешадијом, тенковима и артиљеријом, уз подршку авијације, напали Книћски одред. И поред жестоких напада, одред је успео да се одржи на положају и одбије Немце, који су се повукли у правцу Крагујевца.⁶⁹ Истог дана командант V армије, генерал Томић, извршио је реорганизацију командовања трупима у долини Западне Мораве. Команданту II коњичке дивизије наредио је да руководи одбраном коњичких јединица на правцу Блаце – Брус – Александровац – Јошаничка Бања, а команданту Дринске дивизије да преузме команду над Трстеничким одредом и одбраном Краљева. Командант Топличке дивизије добио је команду над три батаљона

⁶⁴ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39; ВА, П 17, к. 68, ф. 1, д. 1293.

⁶⁵ ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 31.

⁶⁶ V. Terzić, *n. d.*, 403.

⁶⁷ V. Terzić, *n. d.*, 416-17.

⁶⁸ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39. Генерал Мајсторовић наводи у својој изјави да је, после овог напада, одред у дотадашњим борбама уништио укупно 14 тенкова, више камиона и мотоцикала, као и више десетина војника и неколико официра, који су сахрањени код Барске кафане крај пута.

⁶⁹ Генерал Мајсторовић наводи да је, после овог напада, одред у дотадашњим борбама уништио укупно 7 тенкова, и више камиона и мотоцикала. ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

и две батерије⁷⁰ са задатком да затвори правац Ваљево – Косјерић – Ужице, док су Книћски и Горњомилановачки одред остали под командом команданта Церске дивизије. Наређено је и да Штаб армије пређе у Ужичку Пожегу,⁷¹ а Штаб Церске дивизије у Чачак (где је стигао око 16 часова).⁷²

Повлачење и капитулација

Ноћу 13/14. априла делови II коњичке дивизије, који су се налазили код Крушевца, повукли су се у правцу Трстеника, јер су јединице немачке 60. моторизоване дивизије обухватом са севера заузеле Крушевац. За то време Разбојински одред успешно је одбио нападе немачких оклопних јединица и пред мрак започео повлачење правцем Брус – Александровац.⁷³ Командант армије је због јаког немачког притиска ујутру 14. априла наредио да се трупе V армије повуку на линију пл. Јелица – Овчарско-кабларска клисура.⁷⁴ У току поподнева, на вест да Немци напредују од Крушевца ка Краљеви, код Краљева су дигнути мостови у ваздух. Тада је генерал Мајсторовић издао наређење за повлачење јединица Церске дивизије (О. бр. 64 у 17.10 часова) и то:

Љубићки одред, под командом мајора Ђорђа Пешића (2. батаљон 66. пеш. пука, једна стрељачка чета 101. батаљона, 9. батерија 75 мм М. 12 и 1. па. митр. чета без једног вода), имао је задатак да држи свој положај док се Книћски одред не повуче. Затим, по његовом повлачењу требало је да одступи и заузме положај к. 395 (на десној обали р. Каменице) – с. Пријевор, са задатком да запречи продор непријатеља ка с. Рошци. Одред је десно требало да ухвати везу са Дринском дивизијом, а лево са Книћским одредом;

Книћски одред (1. батаљон 66. пеш пука и 5. батерија 100 мм М.14/19) имао је задатак да се одмах повуче правцем Бумбарево Брдо – с. Мрчајевци – с. Љубић – с. Миоковићи и поседне положај Спужнак (477) – Добретића (399) и ту спречи продор непријатеља. Десно је имао да одржава везу са Љубићким, а лево са Горњомилановачким одредом;

⁷⁰ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 27. Изјава генерала Владислава Костића, команданта Топличке дивизије, Генералштабу ЈА, од 3.7.1946.

⁷¹ Генерал Мајсторовић наводи да је Штаб армије требао да пређе у Ужице. ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁷² V. Terzić, *n. d.* 417-418; ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁷³ V. Terzić, *n. d.* 433; *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 849.

⁷⁴ V. Terzić, *n. d.* 433; *Aprilski rat 1941*, ZD, II, 850.

Горњомилановачки одред, који је задржао у свом саставу све дотадашње трупе, имао је задатак да се у току ноћи повуче правцем Горњи Милановац – Таково – с. Леушићи и поседне и брани положај Јељан – с. Срезојевци – Овчица (665) – Брезанско Брдо (577). Десно је требало да одржава везу са Книћским одредом, а лево да се обезбеди;

Моторизовани одред (1 батерија (без једног вода) 61. мотор. па. дивизиона, вод па. митраљеза, вод митраљеза 61. па. дивизиона, једна мотор. противоклопна батерија (без једног вода) и вод митраљеза 1. митр. чете) имао је задатак да одмах одмаршује правцем Кнић – Мрчајевци – Коњевићи – Чачак – Овчарко-кабларска клисура и код с. Гугаљ образује ваздушну одбрану западног излаза из клисуре. Уједно, требало је и да потпомогне трупе које се већ налазе код с. Гугља ради запречавања непријатељског продора из клисуре и са правца с. Паковраће - с. Негришори - долина р. Бјелице.

Требало је да одреди остану на овим положајима до 20 часова 15. априла, а затим да одступе даље на запад.⁷⁵ Штаб дивизије је пред поноћ кренуо из Чачка за Пожегу, и ноћ 14/15. априла провео је у Овчарско-кабларској клисури, која је била закрчена комором и деловима јединица које су биле додељене команданту Топличке дивизије.⁷⁶ Наступајући од Уба и Ваљева, користећи међупростор између I и VI армије, 8. оклопна дивизија 46. армијског корпуса је око 18 часова 14. априла упала у Ужице. Након жестоке борбе, Немци су га коначно заузели око 14 часова 15. априла. Тиме је била пресечена одступница јединицама V армије.⁷⁷ Немачка 60. моторизована дивизија наставила је напредовање долином Западне Мораве од правца Трстеника. После жестоке борбе, која је трајала од 8 до 14 часова, упала је у Краљево. Јединице одбране Краљева су до мрака водиле уличне борбе, након чега су одступиле према западу. Делови II коњичке дивизије (са Разбојинским одредом) одступили су преко Александровца у Јошаничку Бању.⁷⁸

У зору 15. априла Штаб Церске дивизије стигао је у Пожегу, где је чуо да су Немци у Ужицу. У Пожеги су сеналазиле и јединице додељене команданту Топличке дивизије. Како се није знало где су генерал Костић и Штаб V армије, генерал Мајсторовић је вратио ове јединице под своју команду и формирао Ужички одред. Наредио му је да крене према Ужицу, да га поврати и затвори правце који од Кошјерића воде ка Ужицу. Уједно, требало је и да затвори правац према Сарајеву, и тако обезбеди позадину трупа у долини В. Мораве и тру-

⁷⁵ ВА, П 17, к. 67, ф. 8, д. 1293.

⁷⁶ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁷⁷ V. Terzić, *n. d.* 449.

⁷⁸ Исто, 449.

па у Санџаку. Горњомилановачки одред је око 8 часова стигао на положај северно од Чачка, док је Книћски, у отприлике исто време, стигао близу Чачка. Убрзо је генерала Мајсторовића позвао срески начелник из Ариља, и рекао му да је у току ноћи тамо била борба и да су ухваћени петоколонаши. Када је стигао, видео је свезаног пуковника Томшеа, начелника штаба V армије, и једног мајора⁷⁹ које је ослободио. Док је командант дивизије био у Ариљу, око 10 часова га је позвао генерал Михаило Боди⁸⁰ рекавши му је да је зауставио Ужички одред, који је стигао близу Ужица. Обавестио је и да је закључено примирје и да се не отвара ватра на непријатеља, а да он иде на преговоре у Београд. Генерал Мајсторовић је затим, око 13 часова, о томе обавестио подчињене јединице. Наредио им је да се прикупе на правцу Чачак – Пожега – Ивањица, да се одморе и да им се подели храна, а он је у току дана прешао са Штабом у Ивањицу.⁸¹

У току 16. априла, у околину Ивањице и Ариља стигли су ситни делови и нешто артиљерије Церске дивизије. Предвече су из правца Краљева стигли једна коњичка батерија и један ескадрон II коњичке дивизије, као и коњички ескадрон Церске дивизије. Делови пешадијских и артиљеријских јединица Церске дивизије су се прикупљали код Пожеге и Чачка.⁸² Капитулација Југословенске војске потписана је 17. априла у 21 час у згради бившег Чехословачког посланства, с тим да ступи на снагу 18. априла у 12 часова.⁸³ Када је добијено наређење о капитулацији, наређено је и распуштање јединица. Штаб Церске дивизије заробљен је у Ивањици 18. априла и спроведен у Ужице.⁸⁴

Закључак

Петој армији војске Краљевине Југославије била је намењена ве-ома битна улога у одбрани земље. Она је заједно са трупима Треће армијске области имала задатак да брани источни фронт и тако омогући III армији да заузме Албанију, а осталим армијама да се несметано

⁷⁹ Пуковник Томше, генерал Михаило Боди и потпуковник Радмило Тројановић били су одређени за опуномоћенике Врховне команде за вођење преговора о примирју са Немцима. Пуковник Томше се није прикључио овим преговорима јер су га у току ноћи 14/15. априла везали мештани сумњајући да је петоколонаш и дове-ли су га у Ариље. ВА, П 17, к. 3а, ф. 1, д. 12, Капитулација бивше југословенске војске.

⁸⁰ Генерал Боди је био помоћник команданта Команде позадине Врховне коман-де, а 14. априла је примио дужност команданта Команде позадине. ВА, П 17, к. 3а, ф. 1, д. 12.

⁸¹ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁸² ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

⁸³ V. Terzić, *n. d.* 462-463.

⁸⁴ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 39.

повуку ка југу. Тиме би се затим организовао нови Солунски фронт са Грцима и Британцима и тако наставио рат. Међутим, армија није имала довољно снага за фронт од 400 км, који јој је одређен ратним планом „Р-41“, тако да је своје јединице морала кордонски да развуче, убацујући пар дана пре почетка напада и своју једину резерву у прву линију. Поред тога, мобилизација и концентрација армије нису биле завршене. Иако је већина борбених јединица била активирана и налазила се на концентрацијској просторији, штабови, комора и чете за везу нису завршили активирање, што им је знатно умањило борбену вредност. Такође, док су остале јединице V армије вршиле мобилизацију у непосредној близини, Дринска дивизија је пребацивана са свог мобилизацијског места по деловима, како се који активирао, тако да су по избијању рата само најосновнији делови дивизије били на свом месту. Немачке снаге биле су најјаче груписане на Нишавском правцу на коме се налазила усамљена Топличка дивизија, која је разбијена 8. априла и поред снажног отпора. Како није било јачих снага у позадини, Немци су брзо напредовали својим оклопним и моторизованим снагама. Већ 9. априла заузели су Ниш, а затим продором уз Мораву одсекли левокрилне јединице V армије, које нису стигле да се пребаце преко ње. Тиме практично на јединице Калнског одреда, Тимочке и Крајинске дивизије више није могло да се рачуна јер су у наредних неколико дана уништене, док су се јединице Дринске дивизије и Власинског одреда повлачиле према Лебанима и Куршумлији, где су се делом растуриле, а делом биле заробљене. Једине оперативне трупе које су остале на располагању команданту V армије биле су јединице II коњичке и Церске дивизије, које су јој накнадно биле подчињене. Оне су успеле да на брзину успоставе какав-такав фронт и затворе правце који су водили у долину Западне Мораве. Посебно треба истаћи енергичност и умешност команданта Церске дивизије генерала Милорада Мајсторовића. Иако је реактивиран из пензије 1. априла 1941, био је на висини свог задатка. Са разним прикупљеним јединицама V армије и својим јединицама, које су пристизале по деловима, успео је да затвори главне правце према Краљеву и Чачку и одолева непријатељу, притом му наносећи осетне губитке.

Може се рећи да је V армија имала довољно снага и да је могла успешније да се супротстави непријатељу да је била боље распоређена и да је имала бар једну оперативну резерву која би могла да се одмах употреби на Нишавском правцу. Тиме би се знатно успорили Немци, што би омогућило да се трупе са левог крила употребе за контранапад, или би се бар добило на времену да се јединице V армије благовремено повуку на леву обалу Јужне и Велике Мораве, где би се могао дати већи отпор, а не би дошло ни до цепања армије.

Miloš Žikić, MA

YUGOSLAV KINGDOM 5th ARMY UNITS DURING THE APRIL WAR, 9-18 APRIL 1941

(Summary)

By the "R-41" war plan the 5th Yugoslav Army had the task to defend the 400 kilometer-long front on the Bulgarian and Romanian border from the village Žeravino (near Kriva Palanka) to the village Brnjice on the Danube river (east of Golubac), with the goal of providing the necessary time for the armies on the northern and northeastern front to withdraw. Due to great length of the front, the Army had to put all available forces on the border, which took cordon disposition and left without any reserve. The main German attack took place on 8 April 1941 in the direction of Niš, when the 1st Armored Group (the 11th Armored, the 294th Infantry, and the 4th Mountain Division) attacked the Yugoslav "Toplica" Division. After breaking through the front, the Germans continued advancing, and in the next few days captured Niš and penetrated the valley of Velika Morava, surrounding left-flank units of the 5th Army, while troops from its right flank were withdrawing to the west. The Yugoslav High Command tried to stabilize the southeastern front by reinforcing the 5th Army with the 2nd Cavalry Division, which was on the march to the 6th Army, and then with "Cer" Division from the strategic reserve. These units, together with various remaining elements of the 5th Army, managed to form a new defensive line and close all avenues of approach which led to the valley of Zapadna Morava. However, despite a brave and strong resistance, these units shared the destiny of other formations of the Yugoslav Army: after capitulation, their soldiers were disarmed and marched into captivity.

УДК 355.257.7(=112.1)(497.1)"1941/1949"
94(497.1)"1943"

Др Милан Терзић, виши научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД
E-mail: mvterzic@yahoo.com

ЈОСИП БРОЈ ТИТО И НЕМЦИ – РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе, објављених архивских извора и литературе осветљава улога Јосипа Броза Тита у размени и репатријацији Немаца - ратних заробљеника у Југославији током и након Другог светског рата. Посебно се указује на „мартовске преговоре“ 1943. године између партизанског руководства и немачких окупационих снага и пропагандну употреба заробљеника у времену југословенског сукоба са СССР-ом 1948. године. Јосип Броз Тито је ова питања операционализовао према потребама текуће политике.

Кључне речи: Тито, ратни заробљеници, Немци, Други светски рат.

Жртве, рањеници, страдања, материјална разарања, заробљеници и друге недаће стални су пратилац ратних сукоба. Они који су имали среће да преживе, у овом случају ратни заробљеници (Немци), током и након Другог светског рата у Југославији, били су предмет разговора о размени. Након рата поставило се питање њихове репатријације.

У Југославији у току Другог светског рата, јачање војне снаге партизанског покрета који је предводио Јосип Броз Тито, имало је за последицу заробљавање већег броја немачких војника. За партизане је потписивање споразума о размени ратних заробљеника током рата значило и јачање њихове позиција ка прихватању за ратујућу страну. На другој страни, партизански покрет је водио борбу за међународно признавање у циљу репрезентовања југословенске државе. Југославију је у међународним односима репрезентовала Југословенска краљевска влада која је била у изгнанству ван земље. СССР је као идеолошки савезник, имајући у виду своје односе са западним савезницима, упућивао партизански покрет на компромис. Западни савезници, пре свих Британци, прво га из прагматичних разлога прихватају као војни покрет који је пружао значајан прилог дестабилизацији немачке окупације Југославије. На крају рата савезници су у оквиру политике компромиса, имајући у виду реалност југословенске унутрашње ситуације, признали партизански покрет и тиме нову власт у Југославији.

Партизански покрет је војно признат на савезничкој конференцији „велике тројице“ (Стаљин /Јосип Висарионович/, Черчил /Winston Shurchill/ и Рузвелт /Franklin Delano Roosevelt/) у Техерану децембра 1943. године. Потом је, уз сугестије из СССР-а, ушао у компромис са Краљевском владом и споразумима Тито-Шубашић („Вишки” јуна и „Београдски” новембра 1944) обезбедио премошћавање ка међународном признавању. Освојивши власт у Југославији, Комунистичка партија предвођена Јосипом Брозом Титом, контролисала је све сегменте друштва. У спољнополитичкој оријентацији окренула се СССР-у што је на западу изазивало подозрење. У послератним спољнополитичким „излетањима“, помагањем комуниста у грчком грађанском рату и неспоразумима око Трста, Јосип Броз Тито се могао уверити да СССР, због међународних обзира, није био спреман да безрезервно пружа подршку. Тако су временом догађаји Јосипа Броза Тита учили да води флексибилну политику и односи ЈОСИФА (Стаљин) и ЈОСИПА (Тито) су се мењали у корист овог другог. Ускоро је дошло до неспоразума са совјетским вођом и сукоб 1948. представљао је сложено размимоилажење кроз које су се преламали различити фактори: идеолошки, партијски, политички, војни, економски, културни, лични... После сукоба 1948. почела је да се гаси Стаљинова, а на другој страни да сија политичка звезда Јосипа Броза Тита. Запад га је у оквиру хладноратовског разрачунавања подржао ради дезинтеграције Источног блока. Указану шансу 1948. Јосип Броз Тито је касније искористио за касније велике спољнополитичке амбиције.

Први контакти између Немаца и партизана око размене заробљеника успостављени су у лето и јесен 1942. у Ливну преко немачког инжењера Ота Ханса (Ott Hans), припадника немачке војно обавештајне службе (АБВЕР). Нови разговори о размени заробљеника новембра 1942. прекинути су због почетка операције „Вајс”. Након заробљавања немачког мајора Артура Штрецкера (Arthur Strecher) покренути су нови разговори од стране партизанског Врховног штаба. Разговори о размени заробљеника између делегације Врховног штаба и Немаца трајали су од 11. марта до средине априла 1943. године. Вођени су у Горњем Вакуфу, Сарајеву и Загребу. О овим преговорима 1943. („мартовски преговори”) прво је писано у иностранству. У САД-у је објављена књига Валтера Робертса (Roberts Walter) *Tito, Mihailović и Савезници 1943/1945*,¹ након чијег је појављивања следио протест југословенског Секретаријата за спољне послове. О „мартовским преговорима” писала је југословенска политичка емиграција настојећи да њима дискредитује југословенског вођу. Приликом објављивања књиге Јозе Томашевића у Југославији (*Четници у Другом светском рату 1941-1945*), која је претходно објављена у иностранству,² изостављен је део који говори о партизанским преговорима са Немцима марта 1943. „Мартовски преговори” су, у време Титове кандидатуре за Нобелову награду за мир 1973. године (пре тога Нобелову награду добио је 1971. године немачки канцелар Вили Брант /Willy Brandt/ који је подржао Титову кандидатуру), били препрека која је коришћена да се дискредитује југословенски вођа.³ У Југославији је први о овим преговорима проговорио Јосип Броз Тито, непосредно пред смрт 1980. године приликом прославе 35-годишњице битке на Неретви 1978. године, не улазећи дубље у њихову суштину. У Југославији је након Титове смрти о преговорима објављена књига Миша Лековића која је имала за циљ да за домаћу јавност да оквирна објашњења за нешто што је до тада било табу тема. Преговори су били врхунац класног радикализма, Тито их је инспирисао, али није потписао овлашћење.⁴ Потом је било и других покушаја да се поверљивост и тајност преговора демистификује.⁵

¹ Roberts Walter, *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*, New Brunswick 1973.

² Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979. Назлов првог издања: Jozo Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Stanford Univ. Pr. 1975.

³ Milan Terzić, *Tito i Nobelova nagrada za mir*, Podgorica 2006, 172-173.

⁴ Miša Lekovića, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1983. О преговорима пише и Милован Ђилас у мемоарима: *Revolucionarni rat*; Beograd 1990, Beograd 1990. О преговорима видети више: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 286.

⁵ Назлов поглавља о преговорима: „Martovski pregovori bez tajni”; Đurica Labović, Milan Basta, *Partizani za pregovaračkim stolom 1941-1945*, Zagreb 1986, 135-178.

Партизански преговарачи, најистакнутији људи партизанског покрета (Милован Ђилас - члан Политбироа, Коча Поповић – командант Прве пролетерске дивизије и Владимир Велебит – партизански дипломата и човек од највећег Титовог поверења),⁶ разговарали су не само о размени заробљеника већ и о обустављању операција, изјављујући да ће се сукобити са Енглезима уколико се искрцају на југословенску обалу. Тито је 30. марта 1943. радиограмом известио Коминтерну о боравку, како пише: „Двојице наших делегата у Загребу од 20. до 25. марта у вези размјене њемачких и хрватских заробљеника за наше другове по затворима и концентрационим логорима. (...) Њемачки амбасадор у Загребу изјавио преко једног мајора да жели да се састане са мном”.⁷ У одговору генералног секретара извршног комитета Коминтерне Георги Димитрова, 3. априла 1943. године, уследила је критика: „Нас чуди што ви мењате заробљенике са Њемцима, што шаљете књима делегате који воде свакакве преговоре са Њемцима, а такође и што је немачки посланик у Загребу изразио жељу да се лично сретне с вама. У чему је ствар? Народ се налази у жестоком рату са окупатором и наједном такви односи између вас и Њемаца.(...) Молимо објашњење по овом питању. (...) Чекамо ваш одговор”.⁸ Тито је одговорио одмах, истог 3. априла, повлачећи се и правдајући: „Ваш телеграм од 3. априла све нас је веома непријатно погодио. Ваше чуђење и сумње у вези са мојом информацијом говоре о постојању извјесног неповерења и сумње према нашим акцијама. (...) Што се тиче размјене заробљеника ствар је у овоме: код нас у заробљеништву било је свега 27 Нијемаца, већином грађанских лица. Ови Нијемци су се код нас налазили још од ослобођења Јајца и о њиховој размјени за наше одговорне другове и команданте говорило се још од Ливна, гдје је размјењена група од осам Нијемаца грађанских лица. И тада су Њемци желели да с нама преговарају, али смо ми то одлагали. Али овде се ради више о размјени хрватских домобранских официра, 100 људи који нису хтели да ступе у редове наше војске; немамо чиме да их хранимо, а да их ликвидирамо било би веома неправилно политички имало би крупне последице. Ви треба да знате да су у словима наше борбе ми не можемо водити са собом велики број заробљеника. (...). Што њемачки представник у Загребу жели да говори са мном (...) значи

⁶ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990. Прво је објављено издање *Wartime* на енглеском језику у иностранству 1977. године. Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983.

⁷ *Odnosi Jugoslavije i Rusije (SSSR): 1941-1945: dokumenti i materijali* /priređivači Branko Petranović i drugi, Beograd 1996, 301.

⁸ Исто, 302.

да ја не желим с њим да разговарам, чак и не мислим на то. (...) На крају понављам да ваше прекоре ми нисмо заслужили и они су нам врло тешко пали.”⁹ Као што видимо, југословенски вођа се, након критика из Москве, правдајући повукао из ове приче.

Како се рат ближио крају и немачка војска трпела поразе на свим фронтима, све већи број њених војника је доспевао у заробљеништво. Први пут је већи број немачких војника у Југославији доспео у заробљеништво у борбама за ослобођење Београда октобра 1944. године. Немачке трупе су, повлачећи се ка северозападним деловима Југославије, чиниле све да не доспеју у југословенско или совјетско, већ у заробљеништво западних савезника. Југословенска власт је настојала да спозна број заробљеника.¹⁰ Подаци указују и на југословенска настојања за поштовање међународног права у поступању према ратним заробљеницима.¹¹ Међутим, постојала је разлика између прокламованог и стварног стања.¹²

Приликом ослобађања северозападних делова Југославије повећао се број заробљеника немачких војника, као и војника других формација које су се повлачиле из Југославије.¹³ Чињенице указују

⁹ Исто, 303-304.

¹⁰ Деша Јосипа Броза Тита од 15. маја 1945. штабовима 1, 2, 3. и 4. армије и главним штабовима Словеније и Хрватске: „Јавите најхитније обратном депешом колико износи бројно стање ратних заробљеника на данашњи дан и на којим су мјестима смјештени“; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, том 28, Beograd 1988, 46. (У даљем тексту: J. V. Tito, *Sabrana djela*).

¹¹ „Са свим заробљеницима има се поступати по међународном праву. За свако отступање од овог наређења, са одговорним лицима ће се најстрожије поступати“; Заповест Штаба 3. југословенске армије (командант генерал Коста Нађ) од 29. априла 1945. године, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, Zbornik dokumenata, priredili: Zdravko Dizdar, Vladimir Gajger, Milan Pojić, Mate Rupić, Slavonski Brod 2005, док. бр. 18, 100. (У даљем тексту: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*). Деша Јосипа Броза Тита од 14. маја 1945. штабовима 1, 2, 3. и 4. армије и главним штабовима Словеније и Хрватске: „Предузмите најенергичније мере да се по сваку цијену спријечи убијање ратних заробљеника и ухапшеника од стране јединица, појединих органа и појединаца. Уколико постоје међу заробљеницима и ухапшеницима таква лица која требају да одговарају за дјела ратних злочинастава, предавати их на реверс војним судовима ради даљег поступања“; J. V. Tito, *Sabrana djela*, 43.

¹² Бранислав Ковачевић, *Страдање црногорских четника: 1944-1945*, Подгорица 2005. Владимир Geiger, „Tito i likvidacija hrvatskih zarobljenika u Blajburgu 1945“, *Istorija 20. veka*, 2/2010, 29-52. Подаци указују и на „неправилности“ у поступцима припадника ЈА према заробљеницима где се указује и на убиства; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 192-194. док. бр. 68.

¹³ „14. 05. 45. 1. армија. У Цељу се предало 11 хиљада Немаца... Све заробљенике пребацујемо у Загреб. Стање у логорима очајно...“; Деша Штаба 1. армије ЈА (командант генерал Пеко Дапчевић), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, док. бр. 24, 108. Похвала Јосипа Броза Тита од 15. маја 1945. јединицама 3. армије: да су капитулирали остаци групације фелдмаршала Лера и

на масовна заробљавања.¹⁴ Југословенска документа указују на евиденцију заробљеника по категоријама: Немци (у појединим случајевима Аустријанци), Италијани, Мађари, усташе, домобрани и четници,¹⁵ а присутне су шире бројке заробљеника, као и прецизнија евиденција, како се каже „логорисаних“.¹⁶

Наредбом Јосипа Броза Тита од 30. јуна 1945. године, при армијама – у оквиру команде Позадине – формиран је „Отсек за ратне заробљенике“. Овим наређењем регулисан је делокруг рада и формацијски састав Одсека. Од логораша су формирани заробљенички батаљони, а њихово чување, обезбеђење логора и радилишта преузели су штабови армија.¹⁷ Касније је део заробљеника, како се каже, „југословенске националности“ који су били у „непријатељским формацијама“ током рата, а против којих није спроведен кривични поступак, отпуштен из логора.¹⁸ Заробљеници су били под регионалном војном командом, а затим под Министарством унутрашњих послова.

Историографска истраживања у Немачкој указују да је до пролећа 1945. године број заробљених био до 3.000, а услед капитулације укупан број заробљеника повећао на више од 170.000. Међу

заробљено је преко 10.000 Немаца и да су трупе 3. армије заробиле преко 100.000 непријатељских војника; J. V. Tito, *Sabrana djela*, 47. Извештај оперативног Штаба 3. ЈА о борбеним дејствима од 8. до 23. маја 1945. указује на 105.000 заробљених Немаца, усташа и четника, а број Немаца се прецизира на око 40.000 (приређивачи указују да је број у документу исправљен руком са бројке од 185.000 заробљених); *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 135, док. бр. 42. Исто: *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, том XI, knj. 3, Beograd 1976, 631-647, док. Вр. 154. У извештају опуномоћеника ОЗНЕ-е за Југославију, упућеном Александру Ранковићу 12. јуна 1945. године, број Немаца заробљеника логорима у Хрватској прелази нешто преко 50.000 хиљада, док их је у логорима у Војводини близу 18.000, а указује се на проблеме са исхраном; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 161-164, док. бр. 56. У каснијем извештају опуномоћеника ОЗНЕ-е за Југославију, упућеном Александру Ранковићу, 12. јула 1945. године, број заробљених Немаца се прецизира на 81.376, а Аустријанаца на 948. Укупно се наводи бројка преко 169.000 заробљеника; Исто, 198-199, док. бр. 70.

¹⁴ Извештаји штабова 1, 3. и 4. југословенске армије; J. V. Tito, *Sabrana djela*, напомене на странама 173-174.

¹⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 198-199, док. бр. 70.

¹⁶ Јун 1945: број заробљених разних народности 175.922, а логорисано 107.021. Исто, 162, док. бр. 56. Јул 1945: укупно у логорима (115.440), до тада репатрираних (2580), спремно на репатријацију (7925), предато савезним министарствима (43.166), што је укупно 169.111; Исто, 203, док. бр. 70.

¹⁷ Antun Miletić, „Prilog proučavanju Jugoslovenske narodne armije kroz izabrana dokumenta maršala Tita, Ministra narodne odbrane i Vrhovnog komandanta JNA u periodu 1945-1956“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1987, 326-358.

¹⁸ Наредба Ј. Б. Тита од 2. марта 1946. године, Исто, 357-358.

њима су били и југословенски фолксдојчери. Највиши број заробљеника је достигао цифру од преко 190.000 људи, а до пролећа 1946. године, када се учврстила југословенска управа над војним заробљеницима пролећа 1946. године, тај број се редуковао на око 110.000. До јесени 1948. опао је на 65.000 заробљеника. Након закључења опште репатријације почетком 1949. године, у Југославији их је остало нешто мање од 1.500 и реч је о осумњиченим или већ осуђеним ратним злочинцима.¹⁹

При крају рата заробљеници нису били у чврсто организованим логорима,²⁰ а након рата југословенска документа указују на постојање 50-так заробљеничких логора.²¹ Остаје отворено питање њиховог пресељавања и броја страдалих.

Логори су били концентрисани на улазу у веће градове, а заробљеници су били ангажовани на железничким пругама, отклањали рушевине, радили у пољопривреди итд. Рад у Борском руднику, где су слати припадници полиције и СС јединица, важио је за казну. Привилеговани су били стручњаци који су радили послове сходно свом образовању. Они чак нису били смештени у логорима, већ у близини места где су радили. Све док им се не би изрекла пресуда, официри су радили на добровољној основи, а подофицирима нису биле признате привилегије које је гарантовало међународно ратно право.²²

¹⁹ Rüdiger Overmans, *Das Schicksal der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges, g) Jugoslawien /Sudbina nemačkih ratnih zarobljenika Drugog svetskog rata, Jugoslavija/* (на основу истраживања: Böhme, Kurt W., *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949, /Nemački ratni zarobljenici u Jugoslaviji/* Bielefeld 1976); *Nemački Rajh i Drugi svetski rat*, том 10, *Slom nemačkog Rajha 1945*, knjiga 2, *Posledice Drugog svetskog rata*, Nemački izdavački zavod, Minhen 2008, 484-489. Наслов оригинала: *DAS DEUTSCHE REICH UND DER ZWEITE*, Band 10, Zweiter Halbband, *DER ZUSAMMENBRUCH DES DEUTSCHEN REICHES 1945*, Zweiter Halbband, *DIE FOLGEN DES ZWEITEN WELTKRIEGES*, 2008, Deutsche Verlags-Anstalt, München. (У даљем тексту: Rüdiger Overmans, *н. д.*)

²⁰ Наредба Јосипа Броза Тита од 7. маја 1945. о употреби радне снаге за пољопривредне радове из немачких логора у Војводини: „Поступак у логорима мора бити такав да Нијемци радо иду на пољопривредни рад добијајући повластице ако на то пристају“; Ј. В. Тито, *Sabrana djela*, 135.

²¹ Марибор, Крањ, Боровице, Шент Вид, Ријека, Врбас, Апатин, Вршац, Сента, Земун, Сремска Митровица, Нови Сад, Рума, Вуковар, Панчево, Петровград (Зрењанин), Београд, Велес, Демир Капија, Смедерево, Јагодина, Ниш, Босански Петровац, Приједор, Карловац, Пертриња, Сисак, Осиејек, Нашице, Винковци, Подравска Слатина, Славонски Брод, Нова Градишка, Вировитица, Дарувар, Книн, Сплит, Метковић, Загреб, Лудбрег, Оточац, Плоче, Ђаково, Грубишино Поље, Пакрац, Славонска Пожега, Цриквеница, Сушак, Бјеловар и Ужице; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 198-199, док. бр. 70. Историографија у Немачкој наводи број од 50-60 логора; Rüdiger Overmans, *н. д.*, 485-486.

²² Rüdiger Overmans, *н. д.*, 485-486.

Последице рата после кога су остала огромна разарања и уништавања људских и материјалних добара осетиле су се, како на целокупно становништво, тако и на заробљенике. Немаштину су делили сви, а из тога нису били изузети ни логори, што се одражавало на исхрану, одевање и смештај. Изнимке су биле према генералима, који су били строго одвојени од других и према којима се поступало привилеговано. Иако су логори имали санитарска одељења,²³ била је присутна повећана смртност до пролећа 1946. када је ситуација почела да се побољшава. Помоћ је пружио Црвени крст и Организација младих хришћана (YMCA - Young Men's Christian Association).²⁴ Нарочито су стање побољшале активности Црвеног крста од септембра 1945. године, а од новембра 1945. године почела је подела првих пакета помоћи и те испоруке у југословенским институцијама су биле радо прихваћене. Заробљеници су тражили да им се омогући писана комуникација са својим ближњима.²⁵ Поштанска веза је успостављена крајем 1945. године, а од пролећа 1946. године постала је редовна. Међутим, треба узети у обзир и тешко стање у Немачкој где су породицама недостајала неопходна средства да би материјално помагали своје ближње у заробљеништву.²⁶

Унутрашња организација у логору била је формално препуштена ратним заробљеницима који су основали антифашистичку организацију чије рад је био сконцентрисан на духовно преваспитавање и повећање радне продуктивности. Организовани су и антифашистички курсеви чије је посеђивање било веома активно и након чије завршетка је 20 % учесника пуштено да се врати у Немачку. Међутим, та пракса је редукована када се увидело да затворенике није интересовао садржај предавања, већ одлазак кући. Свакако не треба изгубити из вида да је допринос курсева био у осмишљавању слободног времена затвореника и повећању радне продуктивности. Антифашистичка организација имала је улогу у откривању ратних злочинаца, као и код одлучивања о репатријацији.²⁷

Случајеви бекства су били незнатни, како због непријатељског расположења грађанства и незнања језика, тако и због строгих казни. Болесни и инвалиди први су пуштани кућама већ од краја 1945. године. До почетка опште репатријације, по документацији Међународног Црвеног крста, скоро 20.000 затвореника враћено је

²³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 161-163, док. бр. 56.

²⁴ Rüdiger Overmans, *н. д.*, 486.

²⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946*, 164, док. бр. 56.

²⁶ Rüdiger Overmans, *н. д.*, 487.

²⁷ *Исто*, 488.

кућама. Савезници су марта 1947. године донели одлуку о репатријацији ратних заробљеника, након чека је Југославија затвореницима понудила уговоре о раду на две године за сагласност о ослобађању. Након тога 4.000 затвореника (око 5%) потписало је тај уговор. Међутим, од 18. октобра 1948. године отпочео је општи повратак и 18. јануара 1949. године задњи воз је напустио Југославију. Међутим, део је остао: „Поред оних који су се обавезали на рад, и 1.400 затвореника, од којих је мањи део већ био осуђен за ратне злочине, а већи међутим још чекао своје суђење. Уколико досуђене смртне пресуде нису извршене, задњи осуђеници вратили су се до 1953. године у Немачку.“²⁸

Међутим, поставља се питање морталитета. Први попис ратних заробљеника извршен је тек крајем 1945. године и број умрлих процењује на око 10.000. Као узроци смрти се наводе смртне казне и заразе, док су несреће на раду и самоубиства били минимални. По овим истраживањима, кући се од укупно 190.000 припадника немачке војске, који су били у југословенском заробљеништву, вратило њих око 110.000. Разлику у бројкама треба тумачити чињеницом да је део заробљеника из Југославије пребачен у совјетско заробљеништво, док треба узети у обзир и фолксдојчере, који су делом били пуштени.²⁹

Несумњиво да је на питање Немаца - ратних заробљеника, утицао сукоб комунистичких партија окупљених око Стаљиновог Информационог бироа (ИБ) и Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Сукоб који се у почетку одвијао тајно, обелодањен је Резолуцијом ИБ-а, 28. јуна 1948. године.³⁰ Тито ће у оквиру своје тактике пружања отпора и те 1948. године, у жељу одбацивања Резолуције и сопствене борбе за дистанцирање од великог Вође, Стаљину честитати рођендан 21. децембра. Међутим, то неће урадити наредне, 1949. године.

Југославија је у то време била суочена са реалношћу напада са Истока и подривања њене стабилности изнутра. Границе према југословенским суседима постале су поприште оружаних инцидената. Војне провокације, терористички акти, саботаже, пропагандни притисак, економска блокада, идеолошке и политичке поделе, страх, неизвесност и општа несигурност били су свакодневица у којој се живело. Таква атмосфера ојачала је утицај полицијског и вој-

²⁸ Исто, 488. О отпуштању Немаца ратних заробљеника из Југославије до краја 1953. пише и Бранко Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, књига 3, Београд 1988, 251.

²⁹ Rüdiger Overmans, *н. д.*, 488-489.

³⁰ *Politbiro CK KPJ 1945-1948*, preridio Branko Petranović, Београд 1993.

ног фактора. Цена одбране државе и самовлашћа КПЈ је имала своје наличје у репресији јер је велики број људи ухапшен и затворен.

Детаљи конкретног Титовог одлучивања током сукоба са ИБ-ом говоре нам са колико је енергије, еластичности и операционализовања појединих сегмената водио политику, са истанчаним осећањем за спољну и оног за унутрашњу употребу - дакле на два нивоа. Јосип Броз Тито је схватао значај средстава информисања, у овом случају штампе, која су преносила његове интервјуе. Тиме је и у западном јавном мњењу стицао наклоност због пружања отпора Стаљину. На другој страни, део захтева указује на одбијање интервјуа, што нам говори да је уочљиво његово тактизирање после сукоба са Стаљином. Одбијао је провокативна питања која су по објављивању у западној штампи могла да иритирају СССР, не рушећи све мостове према Истоку. Међутим, на другој страни, не пада се безрезервно у наручје Запада. То нам омогућава да дубље сагледамо његову спољнополитичку оријентацију, у периоду када је градио своју позицију између две супротстављене стране у биполарном свету и касније у оквиру политике несврставања.

Указујемо на писма упућивана Јосипу Брозу Титу, за која је после читања, тражио да буду објављена. Југословенски вођа Тито је тражио да се у штампи објаве писма подршке појединаца из земље и иностранства, затвореника присталица Информационог бироа који су променили (ревидирали) своје политичке ставове, подршке Академија наука у Југославији итд.³¹ Писма ратних заробљеника упућена Јосипу Брозу Титу 28. априла, 28. и 30. новембра 1948. године, са преко хиљаду потписа, указују на поздраве и речи захвалности „маршалу Титу“, после одлуке о њиховом пуштању на слободу. Поздрављајући одлуку југословенске владе били су пуни хвале за нову југословенску власт. Садржина писама говори о околностима и стању у којима су се налазили заробљени – Немци и дочарава атмосферу једног времена. Ово питање је непосредно повезано са југословенско-совјетским сукобом, јер је Јосип Броз Тито, амнестирањем ратних заробљеника (Немаца, Аустријанаца и Италијана), могао рачунати на већу подршку Запада. На ова писма је парафирањем рукописно записивао: „За штампу“, „Може се употребити за штампу“, „Користити за штампу“.³² Тако је Јосип Броз Тито писма која су долазила код њега операционализовао према потребама текуће политике.

³¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 836, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ) I-5/13, КМЈ II-4-а/27, КМЈ II-8/9 и КМЈ I-5/13.

³² АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-5/2.

Југословенско Министарство унутрашњих послова огласило се 8. фебруара 1949. године, саопштавајући прецизне податке, да је „ослобађајући земљу од окупатора“ заробљено 221.287 војника. На овај број највише отпада Немаца 84.453, Италијана 57.150, Аустријанаца 27.398... Даље се указује да је у периоду, мај 1945. године – 18. јануара 1949. године, укупно репатрирано 74.354 Немца, 56.733 Италијана, 26.126 Аустријанаца... За време док су били у заробљеништву од укупно 221.287 умрло је 6.215 заробљеника, док је подигнуто 372 оптужнице, а под истрагом се налази 976 ратних злочинаца. Тиме је југословенска влада прихватила одлуку Савета министара иностраних послова СССР, Велике Британије, САД и Француске, донету у Москви априла 1947. године, осим за претходно изнета 1.348 ратна заробљеника који треба да одговарају за ратне злочине.³³

Југословенска влада огласила се и годину дана касније (изјава директора Дирекције за информације владе ФНРЈ, Владимира Дедијера), 3. фебруара 1950. године, реагујући на изјаву немачког канцелара Аденауера (Konrad Adenauer)³⁴ о, како се каже, потресним вестима о судбини немачких ратних заробљеника у Југославији. Поновљено је да су извршене обавезе и да је до јануара 1949. репатрирано 74.354 немачка заробљеника, поступак према њима је одговарао међународним прописима, наводећи као потврду да су након пуштања на слободу из Немачке упутили „на хиљаде захвалних писама.“ У наставку се говори да је у логорима међу заробљеницима откривено 1.024 осумњичених за ратне злочине од чега је 62 ослобођено оптужбе и репатрирано, док се 962 налазе под истрагом, пред судом, или су осуђени. Затим је указано на злочине појединаца током рата у Југославији, оповргавајући Аденауерову тврдњу да се према заробљеницима лоше поступало, а да они који су починили злочине треба да одговарају и буду кажњени.³⁵

Ово је време када је југословенска политика, предвођена Јосипом Брозом Титом, настојала да нормализује своје односе са западним земљама у циљу неутрализације претњи које су долазиле од источно европских земаља, предвођених СССР-ом. У новонасталој ситуацији Тито је добио западну подршку, али је успео да у земљи задржи блажу варијанту комунистичког система, што му је омогућила совјетска иницијатива за нормализацијом односа након Стаљинове смрти.

³³ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 1949, Beograd 1991, 12.

³⁴ Конрад Аденауер (1876-1967), канцелар СР Немачке од 1949. до 1963. године.

³⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 1950, Beograd 1993, 23-24.

Dr. Milan Terzić, Senior Research Associate

STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

JOSIP BROZ TITO AND GERMAN PRISONERS OF WAR

(Summary)

Josip Broz Tito played a key role in the exchange and repatriation of German prisoners of war (PoWs) in Yugoslavia during and after the Second World War. The first instance took place during the so-called "March negotiations" between partisan leadership and German occupation authorities in 1943. After open criticism from Moscow, Tito withdrew from this activity. The second case study occurred after the Second World War when Tito used for internal political purposes the issue of German PoWs by pragmatically arranging for their letters, which they used to send to him, to be published in leading Yugoslav newspapers.

Документа

УДК 94:355.40(497.11)"1909"
355:929 Милутиновић Д.

Доц. др Александар Животић

КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ

ПРЕДЛОГ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈНЕ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ ИЗ 1909.

Институционално уобличавање војне обавештајне службе у модерној српској држави започело је са формирањем Главног Генералштаба који је установљен „Уредбом о устројству Главног Генералштаба“ од 5. фебруара 1876. Уредбом је прописано да његово Прво, односно оперативно одељење има и војнообавештајну функцију. У склопу опште реорганизације, 1883. је донет нов закон о војсци којим је војска Краљевине Србије устројена по принципима који су важили у развијеним европским земљама. На основу тог закона донета је 5. марта 1884. и нова „Уредба о ђенералштабној струци“. Том уредбом је дефинисана улога ђенералштабне струке, као и организација и делокруг рада Главног Генералштаба који се састојао из Оперативног, Војногеографског и Војноисторијског одељења. Задатак Главног Генералштаба је уопштено означен као „проучавање сопствене земље и суседних држава у чисто војном, војногеографском, војнотопографском и војностатистичком погледу“. У саставу Оперативног одељења Главног Генералштаба налазили су се Унутрашњи и Спољни одсек. У надлежности Спољног одсека је било „проучавање земље и војске европских и суседних држава, пре свега, њихове организације, попуњавања, састава, бројног стања, размештаја, школства и устројства“. Ипак, Спољни одсек није функционисао све до пролећа 1886, односно демобилизације након рата с Бугарском пошто до тада није постављен начелник одсека нити су одређени официри за службу у њему. Са преласком војске на мирнодопску организацију, у пролеће 1886. је коначно попуњен Спољни одсек који је тако и званично започео с радом. На место његовог првог начелника постављен је генералштабни

потпуковник Радомир Путник, будући војвода и начелник штаба Врховне команде у балканским и Првом светском рату. Под Путниковим вођством је створен солидан обавештајни центар у српском генералштабу и постављене основе и принципи модерне војне обавештајне службе у српској војсци. Нова реорганизација српске војске која је започела 1897. године донела је као новину расформирање Главног Ђенералштаба и образовање Команде Активне војске на челу са бившим краљем Миланом Обреновићем. У саставу њеног Ђенералштабног одељења је био и Спољни одсек који је задржао исте функције, као и ранији Спољни одсек Оперативног одељења Главног Ђенералштаба. У периоду интензивних реформи унутар српске војске (1897-1900) знатно је унапређен обавештајни рад, пре свега према Бугарској и Турској. Спољни одсек је преформиран у Извештајни 1901. након поновног формирања Главног Ђенералштаба. У таквом организационом облику српска војна обавештајна служба је сачекала Анексиону кризу¹ која је Србију довела на ивицу рата с Аустро-Угарском.²

У моментима кад се Србија суочавала с непосредном ратном опасношћу у први план је избио низ слабости српске војске. Главни Ђенералштаб се нашао у ситуацији да о потенцијалном непријатељу и његовим намерама располаже минималним информацијама. Тадашњи начелник Извештајног одсека ђенералштабни потпуковник Драгутин Милутиновић³ је у својим сећањима истицао да је то-

¹ О односима између Аустро-Угарске и Србије опширније видети: С. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије (1906-1911)*, Београд, 1962; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 2011.

² О развоју војне обавештајне службе у Србији опширније видети: С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007; М. Ј. Милићевић, *Реформа Војске Србије 1897-1900*, Београд, 2001; Група аутора, *Војнообавештајна служба у Србији*, Београд 2012.

³ Драгутин Милутиновић (Белошевац, Крагујевац, 28. IX 1865–Београд, 5. I 1941). Питомац 17. класе Ниже школе Војне академије и Николајевске генералштабне академије у Петрограду. До балканских ратова обављао командне дужности у пешадији закључно са положајем команданта пешадијског пука. Био начелник одсека у Оперативном одељењу Главног Ђенералштаба, начелник штаба дивизијске области и редовни професор Војне академије. На челу Спољног одсека Главног Ђенералштаба био од 1901. до 1902. и Извештајног одсека Главног Ђенералштаба од 1906. до 1909. У балканским ратовима био командант Тимочке дивизије другог позива. У Првом светском рату командовао Шумадијском дивизијом другог позива, Албанским трупима, Вардарском дивизијом, Резервним трупима и Подофицирском школом у Бизерти, Првом добровољачком дивизијом у Русији и Јадранским трупима. После рата делегат Владе на Цетињу, инспектор пешадије, канцелар краљевих ордена и члан Војног савета. Пензионисан 1927. Истакнути војни теоретичар, писац и историчар (Војни архив, ДПП, кутија 1121, досије 101, *Лични и службени односи и оцене Драгутина Милутиновића*).

ком зиме 1908/09. Главни Генералштаб слао на терен групе официра и у општој ужурбаности покушавао да припреми ефикасан ратни план, а да је сама војна обавештајна служба максимално користећи своје скромне ресурсе настојала да проникне у планове Аустро-Угарске према Србији.⁴ Иако су официри српске војне обавештајне службе на основу низа фрагментарних података успели да дођу до сазнања да ће највероватније главни удар у случају сукоба доћи са Дринског фронта, постојеће информације нису могле да гарантују сигурност такве претпоставке и да у потпуности отклоне могућност напада са севера. Зато се приступило изради ратног плана који се базирао на идеји стратегијског дочека, односно поседања граничног фронта слабијим снагама и груписање главнине снага у унутрашњости Србије која би у тренутку кад се ситуација расветли, односно утврди главни правац дејства аустроугарских снага могла да интервенише на угроженом правцу.⁵

Увидевши на самом делу колики је значај правовременог познавања војних снага противника и његових намера, потпуковник Драгутин Милутиновић је одмах по окончању Анексионе кризе приступио анализи постојећег стања настојећи да на основу најсвежијих искустава, али и искустава најразвијенијих европских армија и поука из минулих ратова на европском тлу дође до оптималног модела организације српске војне обавештајне службе која би у потпуности била у стању да одговори потребама Краљевине Србије. Као један од најобразованијих и најспремнијих српских официра, Милутиновић је у својој анализи пошао од искустава из Француско-пруског рата (1870-1871), Руско-турског рата (1877-1878) и Руско-јапанског рата (1904-1905) које је претходно детаљно истраживао и о свакоме од њих сачинио посебну студију.⁶ Истраживање ратних искустава водећих европских армија, допунио је поставкама руског војног теоретичара Војдеа⁷ чије је дело претходно превео на српски

⁴ Архив Српске академије наука и уметности, 11433/1, *Операције Шумадијске дивизије другог позива народне војске од почетка рата 1914. г. до априла 1915. године*, стр. 12. (У даљем тексту: А САНУ)

⁵ Исто, 13.

⁶ Д. Милутиновић, *Француско-немачки рат 1870-71: карте и планови операција од почетка рата до Седана*, Београд, 1901; Д. Милутиновић, *Руско-турски рат 1877-78. на Балканском полуострву са 18 карата и скица*, Београд 1902; Д. Милутиновић, *Руско-јапански рат*, I-II, Београд 1908.

⁷ Карл Маврикијевич Војде (1833-1905) је завршио Николајевску генералштабну академију. Официрску каријеру је започео као инжењеријски официр. Учествовао је у гушењу Пољског устанка 1863. Потом помоћник начелника штаба Варшавског и начелник штаба Оренбургског војног округа, а затим командант пешадијске дивизије. Члан Војно-научног комитета Генералштаба. Најзначајнија де-

језик⁸. Милутиновић није настојао да простим механичким путем страна искуства и теоријске поставке пренесе у српску војну средину, већ их је вешто комбиновао са српским искуствима из рата с Бугарском 1885. и најновијим искуствима из доба Анексионе кризе.⁹

Јуна 1909. Милутиновић је завршио своју анализу и у виду предлога свеобухватне реорганизације војне обавештајне службе упутио је својим надређеним. Предлагао је темељну реорганизацију службе како би се она у потпуности оспособила за обавештајни, контраобавештајни рад и организовање диверзантских дејстава. Полазио је од уверења да је за успешно вођење борбених дејстава неопходна фундаментална припрема у доба мира која би подразумевала стварање централног управног апарата војне обавештајне службе који би у координацији с органима министарстава спољних и унутрашњих послова и финансија, уз коришћење развијене агентурне мреже на терену био у стању да прикупља, анализира и уопштава податке који би потицали из извора отвореног и затвореног типа. Сматрао је да војна обавештајна служба мора бити ојачана млађим и стручним официрима који би службовали у централном апарату, обавештајним центрима, командама дивизијских области или би под различитим легендама били упућени на територије суседних земаља како би на самом терену организовали систем прикупљања података. Сем тога, предлагано је и организовање посебне диверзантске обуке како би агенти војне обавештајне службе били оспособљени за извођење диверзантских дејстава на непријатељској територији – рушења и спаљивања магацина, рушења мостова, вијадукта и железничких пруга.¹⁰

Милутиновићев план је био изузетно стручно и амбициозно замишљен. Подразумевао је успостављање центра у који би се сливали сви релевантни подаци и одакле би се координирало целокупним обавештајним активностима, како у земљи, тако и у иностранству. Створена би била разграната обавештајна мрежа коју би чинили професионални официри што је изискивало огромне људске напоре, улагања у посебну обуку и наставу, али и издвајање значајних свота новца који-

ла: Действительное значение самостоятельности в командной системе на войне (По поводу некоторых отзывов в нашей военной печати), Санкт Петербург, 1898; Мирные манёвры и их значение, Санкт Петербург, 1894; Победы и поражения в войне 1870 года и действительные их причины. Опыт критического описания франко-германской войны до Седанской битвы включительно, 1-2. Варшава 1889-1890; Самостоятельность частных начальников на войне, Санкт Петербург 1892.

⁸ К. Војде, *Иницијатива потчињених у рату*, Београд 1905.

⁹ А САНУ, 11461, *Предлог за организовање обавештајне службе Главног Ђенералштаба*.

¹⁰ АСАНУ, 11461, *Предлог за организовање обавештајне службе Главног Ђенералштаба*

ма Краљевина Србија није располагала. Сем тога, скромна новчана средства којима се располагало су морала бити усмерена првенствено за набавку неопходног наоружања и војне опреме што је ономогућава-ло издвајања за друге сврхе, укључујући и војну обавештајну службу. Ипак, значајан део Милутиновићевић замисли је остварен до почетка балканских ратова. Српска војна обавештајна служба је успела да делимично развије мрежу својих повереника како на територији Османске империје, тако и на простору Аустро-Угарске, створени су посебни гранични рејони – обавештајни центри¹¹ на чијем челу су се налазили посебни надзорни официри, српски четници на просторима Македоније су, између осталог, извршавали и задатке обавештајне природе. На другој страни, сам извршни део војне обавештајне службе није у потпуности професионализован, па се и даље у раду ослањало на мрежу цивилних повереника који нису располагали потребним стручним знањима. Иако његови главни предлози нису спроведени у дело, сам елаборат сведочи о изузетно широкој стручној култури и високом степу војног образовања Драгутина Милутиновића, дOMETИМА српске војне мисли и реалном сагледавању потреба Краљевине Србије и њене војске на прелому два века.

О значају и организацији извештајне службе¹²

Један од главних задатак Генералштаба је да још у миру проучава своје вероватне непријатеље.

Ово проучавање у миру продужава се непрестано и спаја се са проучавањем у рату. Ко то тако не ради, тај у рату скупо плаћа.

Довољно је сетити се рускога непознавања њихових непријатеља у ратовима: 1877-78. и 1904-1905. год, као и наше непознавање Бугара у рату 1885. год. Ово непознавање и непроучавање својих вероватних непријатеља, учинило је, те су Руси први рат одужили две године и врло скупим средствима платили успех у њему, што

¹¹ Српски Главни Генералштаб је после анексије Босне и Херцеговине формирао граничне рејоне на граници са Турском и Аустро-Угарском према Босни који су имали надзорне официре. Простор границе са Турском су покривали гранични рејони: Врањски (надзорни официр: капетан Божин Симић), Рашки (надзорни официр: капетан Радоје Пантић) и Јаворски (надзорни официр: капетан Милан Видојевић). Надзорни официри су имали искључиво задатке обавештајне природе. Практично, сваки гранични рејон је представљао један обавештајни центар (А. Животић, „Апис на Косову 1912“, *Војноисторијски гласник*, 1-2/2005, 44-58).

¹² Оригинал елабората се чува у оквиру оставштине генерала Драгутина Милутиновића у Архиву Српске академије наука и уметности: А САНУ, 11461, *Предлог за организовање обавештајне службе Главног Генералштаба*

није морало бити да су свога непријатеља из раније боље познавали. Још горе су прошли у другоме рату с Јапаном, у који су искључиво због непознавања свога непријатеља толико бесмислено улазили, да им ни две године нису биле довољне да ствари поправе, већ су на крају због несретног заповедања и рђаво вођеног рата морали поред огромно великих људских материјалних жртава изгубити и свој престиж у Источној Азији, као и читаве своје покрајине.

Ми смо рат 1885 изгубили поглавито због потцењивања, дакле због непознавања Бугара.¹³

Позитиван пак пример за марљиво проучавање својих будућих непријатеља дају нам Немци у рату 1870-71. године, који су још у миру проучавали не само организацију, формацију, обуку, бројну јачину и дух француске војске, но и саму топографију и статистику француске државе и то до таквих ситница да су Немци за време рата били у стању да својим патролама на француском земљишту унапред одређују поједине тачке, са којих је велика прегледност околине, као што ћемо то доцније видети.

Јапанци су такође, још пре рата у ситнице упознавали руску војну моћ и топографске и остале прилике у Манџурији, чему се у великој мери има да припише њихов успех у рату с Русима, па и ако имађаху и довољно добре коњице за време рата, те да прикупљају податке, ипак из раније (у миру) становништво жуте расе у Манџурији, све могуће податке о свима покретима, појачањима и.т.д код Руса, тако да су Јапанци о свему били боље обавештени но Руси, а ово је све последица марљивог проучавања својих непријатеља још из мирнога времена.

Па кад смо начисто са тиме да треба још у миру проучавати своје вероватне непријатеље, онда да видимо који су нам и какви подаци у миру нужни, те да бисмо у евентуалан рат ушли са познатим непријатељем и приликама које су утицајне на свршетак рата.

Податке према врстама можемо поделити у 4 групе: а. политички подаци б. подаци о непријатељу в. подаци о земљишту и г. подаци о становништву производњи дотичне државе.

Подаци прве групе односе се на: државу и националну политику суседних земаља, на целљ и правац те политике и националне везе и симпатије с другим државама, на њихову унутрашњу политику, на значај и јачину разних партија у земљи и парламенту, на јачину и значај владе и утицај њен на прилике уопште, на владоаца, његове особине и његов утицај на државне послове, на његове сродничке везе и

¹³ О војним операцијама у српско-бугарском рату 1885. опширније видети: Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. Од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918*, књига 2, Београд 1998.

пријатељство са страним дворовима, на његов однос према војсци и утицај и значај његов у том правцу, на најважније политичке личности у земљи, на њихове карактерне особине и утицај њихов на унутрашњу и спољну политику, на комбинације и држање дотичне државе у случају могућег рата, на постојеће и могуће савезе и т.д и т.д.

Јасно је, да ови подаци имају великога утицаја на састав ратнога плана и да су у подједнакој мери потребна и државнику и стратегу.

За прикупљање ових података служе у првome реду органи министарства спољних послова (посланици код страних дворова) а затим војни изасланици на страни, као и страна и домаћа журналистика.

Подаци друге групе односе се на : организацију и формацију, бројно стање, наоружање, целокупну материјалну спрему, обуку, начин снабдевања дотичне војске, затим на податке о њеној мобилизацији и концентрацији, о ратном плану, о официрском кору и т.д и т.д.

Од какве су и колике користи ови подаци за израду властитог ратног плана , за почетак и доцније вођење ратних операција излишно је и говорити јер је то по себи за свакога јасно. Потребно је само изложити начине на који се ти подаци могу добављати.

Многи од тих података и нису никаква тајна па се могу сазнати из званичних гласила војног министарства дотичне државе. Други пак подаци, као и то: дух војске, мобилизација, концентрација, првобитни ратни план и.т.д чине тајну , која се не може лако докучити.

За прибављање првих података служе званични и незванични војни часописи и журнали, а за достављање ових других – тајних података- служе војни изасланици у дотичним државама и други официри који се нарочито и тајно у те земље шаљу. На који ће начин они те тајне податке набавити, то је њихова ствар, но у главnome они се за ту сврху служе тајним агентима – шпијунима.

Што се тиче података треће групе (земљиште) то је такође за свакога јасно да познавање месности одлучно утиче на ток ратних операција. Али пошто је проучавање земљишта за време рата позно и пошто се тада за то нема свагда времена, то је потребно још у миру изучити сва вероватна војишта и ратишта, означити значајније граничне пруге, нарочито јаке положаје, упознати се са железничком мрежом, као и са свима комуникацијама уопште, укратко, треба прибрати најдетаљније географске и топографске податке о суседним државама и имати што потпуније карте и планове суседних војишта.

Карте суседних држава релативно је лако набављати, али не треба мислити да је за податке наведене групе довољно само имати карте које постоје. Ради упознавања са извесном државом са војничке тачке гледишта недовољни су само карте. Оне не могу дати оне детаље који су војнику потребни. Шта више, ни по најбољим топографским карта-

ма не може се саставити довољно јасан појам о конфигурацији планина и њиховој проходности, о особинама река и њиховој прелазности, о железницама и њиховим објектима и на послетку о утврђеним местима. Рат 1870-71 год доказао је то најочигледније. Није непознато, вели руски ђенерал Војде да је немачка команда била проницљива дотле, да је на време – још пре рата проучила све топографске околности у француској, тако детаљно до најмањих ситница тако да више пута око Меца раније (т.ј. на основу података из мирнога времена) одређивала својим патролама тачке одакле је видљивије.

Да изведемо још ова два факта.

31. августа 1870. год Наполеон III и Махон имали су потребу да покрену француску војску из Седана. Они су држали да им Немци при том неће сметати јер су веровали да Немци не знају пут из Манжа преко Албера и Брен Боа који на карти није био уцртан због чега су се надали да ће одступање француске војске десном обалом реке Монаса бити за Немце потпуна тајна. Цар је сам уцртао поменути пут на карти која је била строго пред њим. Али цар је био у великој заблуди. Званична немачка историја рата 1870-71. год: Овај пут већ је био уцртан на карти, која је још у почетку рата била раздата немачким трупима.

У неколико позније штаб француске Лоарске војске имао је карту коју су израдили Немци, а која је била копија француске карте, али су на копији биле уцртане све жељезнице по којима су Французи превозили своје трупе, међутим на француском оригиналу свих тих жељезница није било.

Па кад смо тако утврдили да је потребно и ове податке још у миру прикупљати, онда да видимо сада начине на које се они могу прикупљати.

Већина се тих података може добити јавним путем и то из географских уџбеника, путописа и из специјалних списа који о томе говоре, но у првом реду и поглавито из специјалних карата суседних, које мудар Ђенералштаб неће пропустити да у довољном броју не набави, али су ти јавни подаци за корисну употребу у рату као што смо видели непотпуни те их стога треба проконтролисати и до најмањих ситница попунити тајним путем. Ово је пак у миру могућно урадити само помоћу тајних агената – поглавито официра који ће за ту сврху (т.ј. у циљу рекогносцирања земљишта и реамбулације карата) тајно у суседне земље шаљу, као што су то радили Немци и Јапанци пред своје ратове, као што су то Аустријанци у 1908 радили у Западној Србији.¹⁴

¹⁴ Према подацима Главног Ђенералштаба, аустроугарска обавештајна служба није само слала професионална војна лица у Србију да под различитим легендама прикупљају податке о српској војсци и географским и демографским карак-

Знање података четврте групе потребно је с тога да се правилно упуте ратне организације, а поглавито ради обезбеђења исхране и снабдевања војске у рату. Ти се подаци односе на становништво и производњу извеснога предела, као и : густина становништва, састав по племену и вери, расположење становника, њихови обичаји, занимања, степен богатства, број и карактер насељених места, производња разних продуката који су војсци потребни, количина сувишне људске и сточне хране и.т.д.

Поводом овога Полијен¹⁵ вели: Свако вођа који започне рат са ма каквом нацијом мора из основа да проучи њезине обичаје, као и која лукавства су својствена том народу.

Ма да ове податке шаљу и изасланици достављајући Ђенералштабу географске, статистичке, стенографске и.т.д описе који постоје, ипак треба то све на лицу места проконтролисати, допунити и проценити, за тим доћи у везу са становништвом дотичног предела. А то се може учинити једино помоћу својих сталних и повремених агената који ће живети у том месту. Ту би они дошли у везу са људима од утицаја, проучавали би карактер становништва и извештавали би о свему овоме те би на тај начин спремали основу за рад у рату.

За прикупљање података из све ове 4 групе служе у првом реду изасланици на страни: али како је њихово постављење и њихова улога јавна, то је познато да се на њих од стране дотичних држава обраћа врло строга пажња због чега они нису у могућности да прибаве све потребне податке, већ се морају за то употребити и други агенти. Ти агенти јесу: а. стални и путујући повереници, б. земаљске полицијске власти и в. царинске и граничне полицијске власти.¹⁶

теристикама потенцијалног војишта, већ је у ту сврху у Србију упутила и већи број „шансонеткиња“ – забављачица које су биле посебно обучене за обавештајни рад, снабдевене шифром и средствима за тајну комуникацију, као и голубовима писмоношама. Сем тога, идентификован је и аустроугарски обавештајни центар у Панчеву, за који је утврђена и тачна адреса, као и име угледне панчевачке госпође, иначе Српкиње, на чију су адресу аустроугарски агенти који су деловали у Србији имали задатак да шаљу писма са информацијама до којих су дошли својим радом на терену.

¹⁵ Полијен је био македонски писац који је живео у другом веку. Аутор дела *Ратна лукавства у рату*. Своје дело посветио је Марку Аурелију и Луцију Веру, који су покренули поход против Парћана 163, у време када је он био исувише стар да би их пратио. Његово дело подељено је на осам књига, од којих првих шест садрже описе ратних лукавстава најзнаменитијих грчких војсковођа, у седмој се бави варварским, а тек у осмој римским ратним лукавствима. Међутим, делови шесте и седме књиге су изгубљени, тако да је од 900 описа колико их је било, преостало свега 833.

¹⁶ Прве снаге за обезбеђење границе у Кнежевини Србији су формиране 1833. До 1835. је подигнуто 68 примитивних караула које су у наредном периоду фортификацијски ојачане. Прве граничне страже су биле задужене за војно, фи-

Стални и путујући повереници грађанског реда тешко да могу дати задовољавајуће резултате због своје нестручности и неразумевања војног посла. Њихови су извештаји обично нетачни и неупотребљиви јер су се у највише прилика сводили на достављање онога што се много сигурнијим начином дознаје (н.пр дислокација трупа, распоред официра и.т.д).

Полицијске и граничне власти због одсуства тешње везе са војним властима у погледу извештајне службе, као и због своје нестручности такође, тешко могу бити довољно корисни.

Стога се истиче као неопходна потреба да се поред споменутог организују и уреде за ову службу стручни органи, специјалисти, људи од заната – официри.

Њих би требало у што већем броју тајно под ма каквим видом слати у суседне земље на дуже време, пошто се прво обуче и припреме у Главном Ђенералштабу.

Корист би од овога била двојака: прво, што бисмо на тај начин добивали стручне и поуздане извештаје, а друго што бисмо на тај начин упознали велики део официра са приликама на суседним војиштима и са будућим нашим непријатељима што би било од неоцењене користи у рату.

У погледу слања официра у суседне земље у циљу прикупљања извештаја и упознавања са тамошњим приликама не треба бити ни мало штедљив. Извештајна служба, а посебно упознавање војишта и приликама на њима представљају потребу. Знатан део припреме у мирно доба за рат, да би материјалне, па можда и неке људске жртве које би се тога ради пружиле биле незнатне према користима које би се отуда имале.

нансијско и санитарно обезбеђење границе. У периоду до Првог светског рата су више пута реорганизоване у складу с измењеним начином употребом и стањем на границама. У почетку су за обезбеђење граничне линије одређена четири батаљона, при чему је сваки батаљон био задужен за чување једног граничног одсека. Велика реорганизација јединица за обезбеђење границе је извршена 1887. кад је државна граница подељена на шест пограничних одсека који су били у надлежности Министарства унутрашњих дела. Већ 1894. су поново враћене у војну надлежност. Уредбом о пограничној жандармерији из 1896, пограничне страже су преформирани у жандармеријске станице. Гранична трупа као саставни део мирнодопске војске је образована 1899. Истовремено, граница је подељена на одсеке – командантске, командирске и водничке, а јединице су попуњаване добровољцима који су претходно служили редовни војни рок. Служба у граничним јединицама је трајала три године, а постојала је и могућност продужења рока. Седиште прве чете је било у Блажеву, друге у Куршумлији, треће у Медвеђи, четврте у Врању, а изванредног комесара за пограничне страже у Нишу. До балканских ратова је граница обезбеђивана према Османском царству и Бугарској, а касније само према Бугарској. Остали гранични одсеци су били поседнути само финансијском стражом.

У овом погледу би се требало угледати на Немце и Јапанце код којих је извештајна служба поглавито по том основу уређена и видела смо какве им је користи дала.

У том смислу требало би суседне државе, нарочито нама граничне области, делити на рејоне, па за сваки рејон одредити извесно насељена места као центре. У те центре би требало слати спремне официре с тим да се они тамо под ма каквим видом настане и остану дуже време (чак и до две године), изучавајући тамошњи језик, упознајући се са тамошњим људима и приликама, прикупљајући сваковрсне за војна дела потребне податке и организујући од нама наклоњених мештана агенте за извештајну службу онда кад се затвори граница и кад ти официри буду приморани да се врате.

Сем тога, овим би официрима била дужност да на лицу места пронађу поуздане људе и организују начин на који би они у случају непријатељстава између нас и дотичне државе, порушили и попалили њене војне магацине, мостове, тунеле и т.д, а тиме омели и задоцнили њихову мобилизацију и концентрацију.

Разуме се да би те официре требало најпре обучити и припремити у главном ђенералштабу и упознати их унеколико с тамошњим приликама. Још би најкорисније било да сваки од њих, према својим способностима, на прву руку изучи по какав лак занат или се успособи за какву грађанску професију коју би у дотичној држави јавно обављали. За тим их привидно удаљити из војске, снабдети их уредним пасошима, па их разаслати у одређене центре да се тамо настане. Тамо пак где ми имамо своје конзулате, они би се придавали конзулатима на службу, но с тим да врше искључиво своју специјалну службу због које су и послати.

Кад су то могли да раде Немци у Француској, Французи у Немачкој, Јапанци у Манџурији и т.д онда ми можемо пре јер смо окружени са свију страна нашим живљем који је под мрским туђином и зато смо у далеко повољнијим приликама за такав рад него поменути народи.

Сем тога требало би за циљ извештајне службе употребити наше просветне раднике у туђини, интелегентније четније, домаћу, а по могућству и страну журналистику и т.д и т.д за тим доћи у тешњу везу с полицијским и царинским властима и то преко дотичних министарстава у која се посведневно стичу најразноврснији извештаји.

Али да би се све то могло с успехом учинити неопходно је потребно извршити централизацију извештајне службе.

У том смислу требало би установити једно звање шефа целокупне извештајне службе. Он би био најстарији управни орган ове службе и у својим би рукама држао конце целокупне извештајне службе и коме би у погледу ове службе требало дати што већу самосталност с тим да он за резултате постигнуте у тој служби, сноси пуну одговорност.

Он би требало да стоји у тесној вези са свим грађанским властима које имају додира са овом службом тако што би требало да стоји у вези: а. са министарством спољних послова ради брзог и непосредног упознавања са спољним политичким приликама ради стручног одабирања из извештаја који том министарству свакодневно стижу свега онога што је од интереса за министарство војно и за Ђенералштаб, као и везе с нашим конзулатима и просветним радницима на страни, б. са министарством унутрашњих послова, ту где се свакодневно стичу разни извештаји из целе наше земље, ради стручног одабирања из тих извештаја свега онога што је од интереса за војску, ради бољег упознавања сумњивих и непоузданих људи у земљи који би се могли употребити за разне циљеве заграницне извештајне службе и ради инструктирања полицијских власти у погледу извештајне и контра извештајне службе; најзад в. са министарством финансија ради ближег и непосреднијег додира са царинским и граничним властима.

Веза шефа целокупне извештајне службе са овим министарствима извршила би се врло просто установом по једне канцеларије за шефа при поменутиим министарствима и стављањем у дужност начелницима тих министарстава да се у погледу извештајне службе споразумевају са шефом целокупне извештајне службе и да му стављају на расположење све дневне извештаје и рапорте који тамо стижу.

Као непосредни органи шефа целокупне извештајне службе били би:

А. Војни изасланици на страни, чија би служба требало да остане по досадашњем с тим да се они постављају и смењују по предлогу шефа целокупне извештајне службе¹⁷ за који циљ ће увек имати потребан број официра (према броју изасланичких места) спремних и који од раније проучавају дотичну државу те да могу заменити

¹⁷ Војни изасланици су тек 1922. претпотчињени Обавештајном одељењу Главног Ђенералштаба, док су по дисциплинској одговорности и даље одговарали Министру Војске и Морнарице. Од 1929. војни изасланици се у потпуности потчињавају Обавештајном одељењу Главног Ђенералштаба.

смењеног в. изасланика; а смењени в. посланик да по потреби буде одређен у главни ђенералштаб.¹⁸

Б. Официри одаслати у стране земље као стални или путујући повереници о чијој је служби било речи раније.

В. Извештајно одељење гл. ђенералштаба које би требало преустројити

Г. Извештајни одсеци при дивизијским штабовима које би требало устројити на тај начин што би се дивизијским штабовима придао по један официр искључиво за отправаљање извештајне службе у рејону дотичне дивизије. Ово је потребно с тога што су начелници дивизијских штабова који су до сада били помоћници командантових за ову службу сувише оптерећени разним другим пословима, те не стижу да се овој својој служби довољно посвете. Команданти дивизија би са поменутиим официрима као са својим референтима имали да уреде ову службу у рејонима својих дивизија на тој основи да на пограничној територији организују сталне и путујуће поверенике и што би чешће слали преобучене официре у суседне области по специјалним задацима.

У погледу ове службе команданти би водили непосредну преписку са шефом целокупне извештајне службе.

Д. Поменуте канцеларије при министарствима које би се реорганизовале.

Ђ. Наши просветни радници на страни с којима би шеф целокупне извештајне службе стајао у непосредној вези.

Е. Интелигентнији четници, који би се при поласку морали јављати шефу целокупне извештајне службе да приме од њега специјалне задатке.

Ж. Редакције домаћих и страних новина, с којима би шеф одржавао везу шаљући им потребне дописе и контролишући њихово писање о војним стварима и најзад

З. Разни други агенти и повереници које би шеф које би шеф целокупне извештајне службе непосредно употребљавао.

¹⁸ Србија је у том периоду имала акредитоване војне изасланике у Цариграду, Бечу, Петрограду, Софији. Српски војни изасланик у Софији је био истовремено акредитован и у Букурешту, док је војни изасланик у Цариграду био надлежан и за Грчку. На тај начин је обезбеђено војно присуство у престоницама суседних земаља и великих сила које су пресудно утицале на политичка и војна кретања на Балкану. Посебан проблем у функционисању веза између Извештајног одсека и војних изасланика је представљало организационо решење по коме су војни изасланици били директно потчињени министру војном, док су у стручном и функционалном смислу били везани за Извештајни одсек.

Сем свега овога могли би се у послу око прикупљања података, као и ради изучавања језика наших вероватних непријатеља, врло корисно употребити и нижи ђенералштабни официри као командири чета граничне трупе, тако исто и за команданта граничне трупе као и за изванредног пограничног комесара требало би одредити више ђенерлштабне офицере. Њима приликом постављења на ова места ставити у задатак да у року од две године изуче језик дотичне државе (турски или арнаутски), с тим да по свршеном командовању полажу испит из дотичног језика, па оне који испит с успехом положи, послати на више-месечно осуство с платом и посебним додатком у државу чији је језик научио, те да се још више усаврши и да подесан посао сврши.

И ови командири и команданти у погледу извештајне службе стајали би непосредно под шефом целокупне извештајне службе.

Све ово што је доведе речено односи се само на један део извештајне службе: на прикупљање података и спречавање непријатељу да то чини, али извештајна служба сем тога има још један врло знатан део свој.

Познато је од колико је великог утицаја на почетак па често и на свршетак рата правилност и брзина мобилизације и концентрације војске. Успорити и омести те радње код непријатеља и обезбедити код своје војске ствар је од елементарног значаја и велики је и неопростив грех не жалити у том погледу сву своју енергију. Шта више, у погледу ометања тих радњи код својих непријатеља треба бити са свим без обзира и не презати ни од каквих средстава, а најмање му треба водити рачуна о фиктивним одредбама међународног ратног права, у толико пре што је више него извесно да и наши евентуални непријатељи не би о томе водили рачуна.¹⁹ Рат је и сам

¹⁹ Почетком XX века успостављен је кодификован систем ратног права који је требало да представља резултат цивилизацијских достигнућа тог доба и схватања значаја и улоге рата у међународним односима. Систем ратног права је регулисан на међународним конференцијама мира у Хагу 1899. и 1907. Делегације Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе су биле присутне на обе конференције. На првој конференцији су регулисана питања везана за прилагођавање Женевске конвенције на поморско ратовање и усвојена конвенција о законима и обичајима рата на копну, у употреби бојних отрова и распрсквајуће зрна код пешадијског наоружања. На наредној конференцији је донет низ нових конвенција. Пре свега, Конвенција о мирном решавању међународних спорова којом је уведен правни институт међународне политичке арбитраже, дипломатских преговора и анкетних комисија. Том приликом је основан и Хашки арбитражни суд. Донета је и Конвенција о отварању непријатељстава којом је утврђена процедура отпочињања ратних сукоба између једне или више држава. Друга важна конвенција за Србију је била Конвенција о законима и обичајима рата на копну која се односила на начела и правила међународног ратног права. Са својим прилогом – Правилником о законима и обичајима рата на копну суштински је представљала најзначајнији документ конферен-

по себи у суштини један акт свирепости, ту се зарад постигнућа извесних циљева сатиру и упропашћују имања и животи хиљадама мирних и поштених породица и онда би то била врло жалосна недоследност кад би се у почетку рата пропустило учинити оно што би несумњиво ишло у прилог успеха у њему а из разлога што би учинило било правилно по неким теоријским одредбама међународног ратног права.

Дакле потребно је употребити сва средства да се непријатељска мобилизација и концентрација омете и одоцни а зато је најбоље попалити и порушити непријатељске магацине, војне фабрике, сењаке, мостове, жељезничке станице, разорити тунеле и вијадукте, покидати жељезничке пруге, друге путеве и.т.д а све то могу успешно да сврше само тајни агенти који су организовани, обучени и средствима снабдевени још за време мира.

Дакле и организација тих агената и целокупна припрема око тога посла треба да уђе у опис извештајне службе и у надлежност њезиног шефа.

У том смислу, био би задатак шефа извештајне службе: да изradi детаљан план шта и како треба у случају потребе да се поруши, да нађе погодне људе за то и да их обучи, да их под ма каквим видом настани у близини одређених објеката (ако то већ нису тамошњи житељи) и снабде их потребним средствима и.т.д. За ово би шефу од неоцењене користи били официри као тајни агенти стални (на 1-2 године) настањени по суседним државама. О којима је било речи раније јер би они могли на лицу места да пронађу погодне људе за ту службу.

С друге опет стране треба предузети мере да наши суседи не изврше подобне организације за рушење магацина код нас.

ције и међународног ратног права. Усвајањем конвенције је наложено свакој од држава потписница да за потребе својих оружаних снага изради посебна упутства у складу с усвојеним Правилником. На тај начин су прецизирани поступци током самих непријатељстава, својству учесника у рату, заштити заробљеника, рањеника и болесника, забрани употребе бојних отрова, забрани убијања и рањавања ратних заробљеника, забрани употребе страних држављана у операцијама против сопствене државе, забрани бомбардовања небрањених градова и других насељених места, као и забрани пљачке. На самој конференцији је донето још 11 конвенција, једна декларација и завршни акт које су потписале 44 суверене државе, али је од тога само 12 држава потписало сва документа, док су остале потписале само она документа која су сматрале важним за заштиту сопствених интереса. Краљевина Србија је потписала све конвенције, сем Конвенције о оснивању суда за поморски ратни плен и Декларације конференције. За разлику од конвенција са прве, Краљевина Србија није ратификовала конвенције са друге конференције што по начелима ратног права није искључивало њено суверено право да се позива на њих што је она већ од 1912. чинила.

У том смислу треба удвостручити пажњу наших полицијских и војних власти на сумњиве људе у нашој земљи: учинити одговорним председнике општина који су у близини знатних војничких објеката, за безбедност у њиховим рејонима; одредити по потреби и сталне чуваре знатнијих стратегијских путева који пролазе кроз теснаце или друга места где би оправка била тешка (Честобродички теснац²⁰) и т.д и т.д. што све опет треба да уђе у опсег извештајне службе и у надлежност шефа ове и саобраћајничке службе.

На тај начин уређена извештајна служба донела би несумњиве користи.

Разуме се да би за ову целъ требало осигурати нарочити кредит, при чему треба имати у виду поред толико финансија и огромну и несумњиву корист од добре организације и доброг уређења ове службе, од чијих резултата у великом степену зависи исход будућега рата, као што се то показало у француско-немачком и руско-јапанском рату.

9. VI 1909. г.

Д. М.²¹

У Крагујевцу

²⁰ Честобродица је мања река и превој у источној Србији, лева саставница Грзе. Њена долина одваја планину Самањак од Кучаја, правећи широки превој Столице, који представља најповољнију везу између моравске долине и Црноречке и Тимочке котлине. Кроз долину Честобродице, као и преко превоја води магистрални пут који повезује Поморавље и долину Тимока. Дужина долине (клизуре) Велике Честобродице је 5 километара, а дубина око 250 метара.

²¹ Иницијали Драгутина Милутиновића.

Прикази

BABAC, DUŠAN M. THE SERBIAN ARMY IN THE WARS FOR INDEPENDENCE AGAINST TURKEY, 1876-1878, HELION & COMPANY, SOLIHULL, WEST MIDLANDS, 2015, 200 PP., 300 COLOR AND BLACK-AND-WHITE ILLUSTRATIONS, APPENDICES, BIBLIOGRAPHY

The nationalist sentiment of ethnically-cohesive areas of the Balkans increased during the nineteenth century as the influence of both the Ottoman and Hapsburg Empires waned. One area in particular, Serbia, strove through much of the century to gain its independence. Taking advantage of a revolt that broke out in Herzegovina in 1875 and Ottoman military efforts to suppress it, the Principalities of Serbia and Montenegro proclaimed their independence and, on 18 June 1876, declared war on the Ottoman Empire. This ultimately resulted in the abortive 1st Serbian War for Independence, 1876-1877, and the successful 2nd Serbian War for Independence, 1877-1878.

Serbian forces in 1876 were poorly-trained and inadequately equipped, and their attacks over rugged terrain were usually defeated by overwhelming numbers of disciplined Ottoman soldiers with

massed firepower. Serbian military goals were more ambitious than their abilities allowed, and after a series of defeats, a truce was declared, but it expired. As the Serbian position became more tenuous, Russia mobilized its forces and threatened to attack the Ottomans. Negotiations ensued, effectively ending the 1st Serbian War for Independence in January 1877. Russia, after signing an agreement with Austria-Hungary that the latter would stay "neutral" in the event of war, took advantage of anti-Bulgarian and Ottoman feelings throughout Europe and declared war on the Ottomans in April 1877. Reconstituted and more-experienced Serbian forces centered the war as a Russian ally in December 1877, after Ottoman forces had been defeated at Plevna. Supporting the Russian right flank, Serbian forces attacked to the southwest of Serbia and made minor gains before the war ended on 31 January 1878 after the Russians ac-

cepted a Turkish truce. Under the terms of the 3 March 1878 Treaty of San Stefano, the Ottomans recognized the independence of Serbia, Romania, Montenegro, and the autonomy of Bulgaria.

The fledgling Serbian Army that fought in these two wars to gain national independence is the subject of this profusely-illustrated study by Dusan M. Babac, a recognized authority on Balkan military forces, especially their uniforms, equipment, and medals. This book is divided into six chapters: "The First Serbo-Turkish War, 1876"; "Volunteers"; "The Second Serbo-Turkish War, 1877-1878"; "Weapons and Equipment"; "Uniforms"; and "Standards, Orders and Decorations." The first and third chapters provide detailed and insightful descriptions of the respective conflicts, highlighting their causes, the organization and plans of the Serbian military forces, and a chronological narrative of the major battles and operations of each war.

A key feature of this book is its numerous illustrations, including contemporary newspaper engravings, woodcuts, and cartoons;

photographs of individual military and civilian leaders, and groups of soldiers; Serbian Army units preparing for war, in camp, and on the battlefield; and foreign volunteers. The chapters dedicated to Serbian Army weapons, equipment, uniforms, standards, and medals are equally worthwhile. They contain numerous images, many in color, of the officers' and soldiers' uniforms and equipment, worn by Prince Milan IV; general, field, and company grade officers; and branch specialists (such as medical corps personnel), down to infantryman, cavalrymen, engineers, and standard bearers.

Babac's *The Serbian Army in the Wars for Independence against Turkey, 1876-1878*, containing hundreds of descriptive, enthralling, and fully-captioned images, and providing a Serbian perspective of events in a well-written English-language narrative, makes a major contribution to the history of the Serbian Army and its wars of independence.

*Lt. Col. Dr. Harold E. Raugh,
Jr., U.S. Army (Ret.)*

ДАНИЛО ШАРЕНАЦ, ТОП, ВОЈНИК И СЕЋАЊЕ. ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И СРБИЈА 1914–2009, ИНСТИТУТ ЗА САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ, БЕОГРАД 2014.

Књига *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914-2009*, јесте прерађена и допуњена докторска дисертација коју је Данило Шаренац, научни сарадник Института за савремену историју у Београду, одбранио на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду крајем 2011. године. Реч је монографији у којој је Шаренац своја истраживачка интересовања усредредио на три запостављена проблема у српској историографији, иначе, богатој литератуrom о Првом светском рату. У три целине, аутор је анализирао улогу артиљерије у српским ратовима 1912-1918, пропаст српских регрута 1915. те начине на који је Први светски рат био присутан у колективном сећању у српској јавности од његовог завршетка до 2009. године.

У првој целини свога рада карактеристичног назива *Топ* (стр. 25-117) Шаренац је, полазећи од оствареног техничко-технолошког напретка, укратко предочио развитак модерне артиљерије и улогу које је она сте-

кла у европским армијама на прелазу 19. и 20. века да би потом исцрпно приказао политички, војнички и економски контекст који је одредио тзв. „топовско питање“ (1904-1906) тј. модернизацију српске војске на бавком модерног артиљеријског наоружања. Анализирајући улогу артиљерије у ратовима које је српска војска водила од 1912. до 1918. Шаренац је, осим војно-техничког аспекта увођења модерних артиљеријских оруђа, указао и на њихово дејство на морал српских војника, својеврсну брутализацију смрти условљену топовским дејствима, настанак српске противавионске артиљерије, проблеме узроковане несташицом муниције те губитак српске артиљерије приликом повлачења кроз Албанију крајем 1915. године. Оно што долази до изражаја јесте ауторово настојање да прикаже начине на које је модерно ратовање, у коме је артиљеријско наоружање имало нарочито важну улогу, обележило искуства српских војника не само у борби већ и у од-

носу према животу и смрти. Друго поглавље под називом *Војник* (стр. 119-151) посвећено је размерама војних губитака српске војске током Првог светског рата на примеру 40.000 српских регрута мобилисаних у јесен 1915. године. Крајњи војни напор Србије условио је 1915. регрутацију младића старих између 17 и 19 година како би се, након повлачења војске из земље, сачувало људство неопходно за наставак ратовања. Ипак, приликом евакуације српске војске преко Албаније, услед лоше организације, значајан број српских регрута страдао је од глади, болести и физичке исцрпљености. Покушаји да се утврди одговорност војних руководилаца нису, међутим, дали задовољавајуће одговоре док је ово трауматично искуство постепено потиснуто из доминантног наратива о Првом светском рату. У трећем поглављу *Сећање* (стр. 153-274) аутор је анализирао колективно сећање на искуство Првог светског рата у Србији које је у распону од 1918-2009. мењало свој садржај. Истакавши тешкоће које су пратиле привикавање преживелих ратника на мирнодопски живот, аутор је анализирао стварање њихових ветеранских организација међу којима је најзначајније било Удружење резервних официра и ратника које се током читавог међуратног раздобља залагало за очување државног јединства

и националних идеала. Удружење је у своме деловању значајну пажњу посвећивало обезбеђивању бенефиција приликом пензионисања и запошљавања својих чланова као и материјалном збрињавању ратних инвалида, сирочади те породица погинулих ратника. Ова настојања крунисана су доношењем Закона о носиоцима Карађорђевог звезде са мачевима (1931) који је законски уредио социјалне и материјалне привилегије права ветерана и њихових породица. Коначно, удружење је значајну пажњу посвећивало чувању сећања на пале саборце у ратовима 1912-1918. године те је аутор приказао рад на прикупљању историјске грађе као и подизање одговарајућих меморијалних грађевина. Поред симболичких порука садржаних у појединим споменицима, аутор је анализирао и друштвени контекст (различити политички притисци, супротстављена идеолошка схватања, недостатак материјалних средстава) у коме се одвијало стварање српских „места сећања“ на Велики рат. Издвојивши неколико карактеристичних споменика (Споменик браниоцима Београда – Ново гробље, црква Ружица на Калемегдану), он је одговарајућу пажњу посветио и улози војничких гробља (на примеру српског војничког гробља у Тијеу покрај Париза) у негововању сећања на Велики рат као и подизању Ратничког дома

у Београду 1932. године. Шаренац је анализирао и „војничке хаџилуке и међународне посете“ сличним ветеранским удружењима као и унутрашњу кризу која је потресала удружење крајем 1930-их и која је била повезана са бројним финансијским злоупотребима.

Настојећи да укаже на доминантне чиниоце који су детерминисали однос према Првом светском рату у колективном сећању током постојања социјалистичке Југославије (1945-1989) аутор је истакао два карактеристична процеса – потискивање сећања на Велики рат успостављањем нових „места сећања“ везаним за народно-ослободилачки рат и револуцију као и међусобно преплитање сећања на два светска рата, које је дошло до изражаја у законском изједначавању носилаца Карађорђевог звезда са носиоцима партизанске Споменнице из 1941. године или пак снимању играног филма *Марш на Дрину* 1964. године. Почевши од 70-их година 20. века наступило је оживљавање интересовања за Први светски рат које је средином наредне деценије доживело кулминацију. У том процесу аутор је, као најзначајније, издвојио публикавање романескне тетралогije *Време смрти* (I-IV, 1971-1979) књижевника Добрице Ћосића, зборника сведочанстава преживелих ратника под називом *Голгота и васкрс Србије* (1971) и *Солунци*

говоре (1979), постављање представе *Солунци говоре* која је у Народном позоришту у Београду изведена више од 460 пута током десет година (1981-1991) те подизање *Споменика браниоцима Београда* на Дунавском кеју у Београду 1985. године. Коначно, аутор је своје излагање окончао кратким приказом сећања на Први светски рат у постсоцијалистичкој, односно, транзиционој Србији (1989-2009).

Осим архивских извора похрањених у Војном архиву, Архиву Југославије, Архиву Србије те Историјском архиву Београда, аутор је своје истраживање утемељио на оновременој штампи, објављеним зборницима докумената те бројним мемоарским и дневничким записима савременика Великог рата. Полазећи од приступа карактеристичних за новију светску историографију о Првом светском рату, пре свега, теоријских схватања друштвене и нове културне историје као и историје сећања (нарочито развијене дисциплине у француској историографији), Шаренац је, у своме фактографски богатом раду, анализирао поједине карактеристичне проблеме сагледавајући их у контексту европске историје. Међу њима, он је истакао мотиве националне апологетике и мартирологије који су, не само у Србији већ и у многим европским земљама, умногоме обележили колективно историјско се-

ћање на Први светски рат. Будући да рат и потоње сећање на њега интерпретира са становишта њиховог утицаја на културу као целину људских искустава, Шаренчев теоријско-методолошки приступ завређује нарочиту пажњу. У мноштву научних и, још више, публицистичких публикација објављених поводом обележавања стогодишњице по-

четка Првог светског рата, књига Данила Шаренца заузима нарочито место – реч је о занимљивој и модерно конципираној књизи, написаној читким и стилски лепо обликованим језиком, која несумњиво представља једно од најоригиналнијих историографских дела о Великом рату.

др Михаел Антоловић

**ВЛАДАН ВИРИЈЕВИЋ, РАШКА: РАТНА
ПРЕСТОНИЦА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1915,
2. ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ (РАШКА: ЦЕНТАР
ЗА КУЛТУРУ И ИНФОРМИСАЊЕ „ГРАДАЦ“,
2015), 71 стр.**

Центар за културу и информисање „Градац“ из Рашке објавио је допуњено издање књиге *Рашка: ратна престоница Краљевине Србије 1915*, чији је аутор професор Универзитета у Косовској Митровици, Владан Виријевић. Објављивање и промоција књиге део је свечаности посвећене стогодишњици боравка Владе Краљевине Србије у Рашки од 31. октобра до 12. новембра 1915. године. Иако тај догађај није имао значајније последице по ратну судбину Србије, а ни вароши Рашке, вредно је признања да је локална управа посвећена неговању традиције и обележавању важних датума из завичајне и регионалне историје.

Прилика је да се ода признање рашчанском Центру за културу за показани интерес за неговање завичајне историјске баштине и традиције. Наиме, из искуства знамо да је књига о којој је реч једно у серији издања Центра за културу која се баве неговањем и афирмацијом локалне историјске баштине. На том

послу срећно су нашли академског историчара Владана Виријевића, који се завичају одужио и књигом *Рашка 1912-1941: портрет варошице*, коју смо имали прилике представити читаоцима и научној заједници пре две године. Умесно је поменути и да је Филозофски факултет у Косовској Митровици усвајањем рецензија и одобравањем штампања публикације подржао потребу да књига буде објављена, дајући истој својом одлуком значај научне монографске студије.

Читаоци којима је на срцу завичајна историја могу са задовољством књигу вредновати као обраду важног догађаја из историје Рашке. Неразвијена, тако рећи анонимна српска варошица доживела је (не)прилику да буде ратна престоница Краљевине Србије. Вреди знати, подсећати се, о томе причати и писати. Да се не заборави мучеништво и прегалаштво предака који су стварали и бранили Србију. Методолошки књига говори о државној историји, обрађује де-

латност Владе и Врховне команде Краљевине Србије током повлачења у време аустро-немачке офанзиве у јесен 1915. године. Више је таквих сегмената, а сличну књигу могуће је објавити о боравку Владе у Нишу, Краљеву, Косовској Митровици и другим местима на правцу повлачења.

Књига о којој говоримо велика је обимом мерено у броју страна, али је значајна садржајем који нуди читаоцима, научним методом истраживања и писања, нарочито изворном и историографском основом истраживања. Студија је рађена на основу сачуване историјске грађе првога реда, мемоарских списа савременика и учесника догађаја. Поред чињенице да мемоарска казивања могу бити пристрасна и субјективна, несистематична и фрагментарна, у овом случају је направљен избор мемоарских списа више историјски значајних личности, учесника у догађајима. Читамо сећања српских официра највишег ранга, домаћих политичара, страних извештача, дипломатских представника више европских земаља. Ова врста казивања нуди нешто што се не може наћи у административној грађи и списима државних органа. Сећања учесника који су имали значајног учешћа у одлучивању и компетенције да догађаје разумеју и вреднују нуде савремени доживљај и вредновање непосредног

учесника, дају материјал за психолошко, социолошко и морално вредновање и разумевање времена и догађања.

Искушења којима су данима и месецима били изложени сељаци (грађани), војници, официри, политичари у избегличкој колони, под борбеним дејствима или у смештају који није нудио ни минимум материјалних и хигијенских услова за боравак дала су материјала за емотивна и потресна сећања и сведочења људи који су се нашли на беспућу, у недођији, у неизвесности где ће замркнути, без наде да ће освојити, са мишљу да ли ће ту скапати или продужити, не знајући ни куда ни како. Сви су се нечему надали, али многи нису спас дочекали, изнемогли од рана, болести, глади или напорног пешачења оставили су кости у долини Ибра, у региону Рашке, Косовске Митровице и ко зна где до Крфа и Солуна. Учесници су то записали, професор Виријевић издвојио и понудио савременим читаоцима прилику да се упознају са мукама и страдањима која су с правом названа „голгота Србије“.

Мемоарска казивања оснажена су референтном публицистичком и научном литературом. Избор сачуваних фотографија ликовним исказом допуњава сведочења и ауторско казивање о искушењима и страдањима српског народа и војске током Првог светског рата.

Садржај је изложен у неколико тематских целина, ваљано омеђених и исторично повезаних. Део „Тамни облаци над Србијом“ (стр. 9-15) укратко говори о распореду србијанске војске и ратним дејствима која су довела до одлуке о повлачењу долином Мораве и Вардара, о изненадном нападу бугарске војске, што је изазвало промену одлуке о правцу повлачења и евакуације Владе из Ниша крајем октобра 1915. године правцем Крушевац–Краљево–Рашка–Косовска Митровица. Промена правца, као и повлачење под борбеним дејствима и нападима са две стране знатно су отежани одступањем правцем који је просторно био знатно дужи и преко терена који је био неприступачан за повлачење велике групације војних јединица и опреме, додатно оптерећеним збогом десетина хиљада људи свих узраста.

Поглавље „Борбе у околини Рашке у јесен 1915. године“ (стр. 15-24) упознаје нас са распоредом јединица српске војске у повлачењу, говори о борбама које су вођене на правцима Краљево–Рашка, Ивањица–Рашка из правца Сјенице у циљу спречавања опкољавања и пресецања колоне народа и војске у одступању. Саопштени су подаци о борбеним дејствима, зналачком распореду и померању јединица од стране команданта Живојина Мишића. Нуди се опис неприступачног терена, ратних губитака

у људству, наоружању и опреми. Уз невиђене напоре и велике губитке, јединице и народ су стигли до Рашке, наредних дана наставили покрете према Косовској Митровици.

У повлачењу су били Врховна команда, Влада, народни посланици, страни представници при влади Србије. Долином Ибра данима се вукла колона измучених, гладних, болесних, голих и босих, непрегледна колона исцрпљене и неухрањене стоке, запрега, аутомобила. Ишло се некуд са надом да ће се стићи, да спас постоји, Влада је тешила војску и народ да ће стићи спас у виду интервенције савезничке војске. Нада у ненада, али није се имало куд на другу страну: горе високо, доле тврдо, назад се не може.

О стању војске читамо сведочење Живојина Мишића (18. новембар): „због вејавице, ветра, планинског терена, недовољне исхране и сведневних маршева и борби, људи и стока су јако заморени и малаксали. Бројчано стање пукова сведено је испод половине формацијске јачине“ (стр. 23), чему треба додати и болесне, рањене, губитке у наоружању, опреми, муницији. Да би избегли остављање оружја непријатељу, војници су уништавали артиљеријска оруђа и возила.

Поглавље „Влада у Рашки“ (стр. 25-38) говори о боравку Владе Краљевине Србије у Ра-

шки од 31. октобра до 12. новембра 1915. године. Поред Владе, у Рашки се налазила Врховна команда и команда Прве армије (Живојин Мишић). За време боравка у Рашки, Влада је одржала 11 седница, више пута по две дневно (22. октобра по старом календару седници је присуствовао и регент Алаксандар). Према записницима, на седницама се расправљало о стању на фронту, о стратегији дејстава и употреби јединица, вршено је информисање о општим приликама и односима са савезницима, расправљало се о проблемима у повлачењу. Због напредовања непријатељских јединица и стања на бојишту, Влада се повукла према Косовској Митровици 12. новембра, Врховна команда 14, регент Александар 15. новембра.

Највише пажње дато је поглављу „Страдања и сећања“ (стр. 38-65), у којем су дати изводи из сачуваних сећања страних дипломата, извештача, српских официра и политичара о патњама, искушењима и страдањима избеглица али и месног становништва, о надањима у општем безнађу. На више места налазимо казивања која говоре о разборитости и далековидости српских политичара и официра, Николе Пашића, Живојина Мишића и других да излаз постоји, да ће народ и држава преживети, без обзира на муке и жртве. Једна епизода говори да се водило ра-

чуна и о духовном наслеђу, мислило се шта после рата. О томе сведочи одговорност са којом се у збегу чувало „Мирослављево јеванђеље“, бисер српске писмености, духовности и културе. Мислећи људи знали су да баштина вреди више од новца, она се не добија на кредит, мора се чувати кад је већ судбина обдарила српски народ да има такве драгоцености.

Бројни описи говоре колико је Рашка тада била неразвијена и како је народ тешко и сиромашно живео, а тих дана све је дао да помогне нужданима. У вароши која је имала око 1200 становника и 210 кућа и околним селима наша се непрегледна и неконтролисана маса избеглица, војника, стоке, запрега, оруђа и оружја, аутомобила. Безброј људи био је у крајњој немаштини, болесни, рањени, гладни, голи и боси, без могућности да се сместе и заштите од невремена, да се елементарно прехране.

А. Ф. Дега у сећањима каже: „Цела Србија у бекству понире у котлину Ибра, тражећи склоништа у планинским масивима југа. Свуда се виђају бескрајне поворке несрећника, а сви путеви су претрпани бегунцима, стоком и колима. То је лутајућа гужва, од села до села, без ватре, без хране, без склоништа, под кишом и у блату. Старци, жене и деца падају и умиру од глади, од умора и од беде. Они који, скрхани умором и оскудицом, преста-

ну да се повлаче све су изгубили, немају више склоништа“ (стр. 39)

Милан Стојадиновић је записао да је Рашка „пужала изглед очајног места беде и голотиње“ (стр. 55). Цитирана су потресна сведочења о људима и судбинама, жртвама и патњама народа и војске у повлачењу, али и месног становништва, које је и само било у оскудици и тешко живело и без рата, а пружио је уточиште коме год је могло, поделило хране за људе и стоку колико се имало.

У складу са правилима писања монографске студије, књига има закључак, списак извора и литературе, сажетак на страном језику. Методолошки, истраживачки и технички припремљена је како доликује каријерном историчару, а проф. др Владан Виријевић је већ доказао да припада том сталежу.

Патње и проблеми становништва нису престали са повлачењем војске и народа. Остале су празне радње и магацини,

празни амбари и подруми, штале без стоке. Страдања су се наставила под терором окупаторске војске, која је такође тражила смештај и храну, које није било и која се није могла допремити из околних вароши. Остале су последице у неколико наредних година због истрошених резерви семена за наредну годину, поклане приплодне стоке.

Рашка, као и већина места у Србији, има о чему да прича и чега да се сећа из Већег рата. Не може се поправити, али није хумано не знати и заборавити. Књига професора Виријевића, као и многе друге и оне које ће тек бити написане, служи подсећању на безимене жртве и страдања народа колико и за славу војницима, официрима и политичарима чија су јуначка дела или паметне радње део културне баштине и народне традиције српског народа, доказ постојања и трајања. Књигу вреди имати и читати.

др Здравко М. Делетић

**СРБИ И РАТ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941. ГОДИНЕ,
(УР. ДР ДРАГАН АЛЕКСИЋ), ИНСТИТУТ ЗА
НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, МУЗЕЈ ЖРТАВА
ГЕНОЦИДА, ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК, БЕОГРАД,
2014, 631 стр.**

Зборник радова *Срби и рат у Југославији 1941. године* настао је у сарадњи Института за новију историју Србије, Музеја жртава геноцида и Института за славистику Руске академије наука, под уредништвом Драгана Алексића. Иако би наслов сугерисао само годину нестанка Краљевине Југославије са геополитичке карте, хронолошки оквири су нешто шири. Основна идеја овог зборника је да се истраже процеси и поједине групације и личности који су обележили последње године постојања југословенске државе, учествовали у њеном уништавању и имали видног учешћа у време окупације. Тематски оквири зборника су објединили радове у развоју унутрашњих друштвених и политичких структура у Краљевини Југославији и њеног међународног положаја у предвечерје Другог светског рата и Априлског рата; идејних позиција поједи-

наца и политичких групација који су имали видну улогу у доба окупације; политике управа успостављених и покрета отпора на југословенској територији. Стога је зборник подељен у три целине: 1) Југословенске кризе и искушења рата (стр. 19-139); 2) Југославија, суседи и велике силе на почетку Другог светског рата (стр. 141-247); 3) Србија под окупацијом 1941. године (стр. 251-555); и један прилог о значајнијим резултатима југословенске и српске историографије о југословенској држави између два светска рата и окупираној Србији у време Другог светског рата (стр. 559-631). Међутим, унутрашњи оквири ових целина нису стриктно поштовани. Рад Александра Милетића би по својој тематици требало да буде саставни део прве а не друге целине, а рад Арпада Хорњака би требало да буде у оквиру друге а не треће целине зборника

У оквиру целине *Југословенске кризе и искушења рата*, обрађен је развој политичке мисли и ставова о актуелним проблемима појединаца који су имали виднију улогу у време окупације. У раду Александра Александровича Силкина постављена је теза о дезинтеграцији политичке елите у Краљевини Југославији као једном од основних предуслова за јачање утицаја екстремних и до тада маргинализованих покрета. Детаљније су истражене политичке прилике у Словенији и миграције становништва у Војводини пред избијање Априлског рата. Друга целина посвећена је односима Југославије са појединим великим силама и суседним државама. У радовима су расправљана питања совјетског виђења југословенске државе, значајних чинилаца за развој југословенско-совјетских званичних дипломатских односа и рад дипломата и Божина Симића у Москви; развој привредних и политичких односа Трећег рајха и Југославије пре Априлског рата, немачки војни планови, ратни циљеви и пропаганда; ангажовање Сједињених Америчких Држава у југоисточној Европи и надметање њених дипломата и конзула са британским колегама у јачању англосаксонског и антинемачког утицаја у Југославији у циљу спречавања продора Немачке на Балканско полуострво; али и развој југословенско-бугарских односа

у периоду од потписивања Пакта о вечном и ненарушивом пријатељству до немачког напада на Југославију. Трећа целина *Србија под окупацијом 1941. године* представља и окосницу овог зборника. У радовима су обрађени значајни моменти у успостављању колаборационистичког режима, политика и идеолошке основе рада управних органа у окупираној Србији и НДХ, међуетнички односи и поновно преиспитане демографски губици на територији некадашње југословенске државе. Посебна пажња посвећена је намерама и идејама Немаца о српским личностима погодним за сарадњу, начину функционисања централне управе у окупираној Србији, али и појединим политикама владе Милана Недића. Обрађена су питања нове просветне и спортске политике, уклањање француских и британских утицаја и израда нових модела према немачком узору са појединим специфичностима. Као засебне целине истражени су односи Немаца са другим народима у Банату, Срба са Бугарима у Македонији и са Албанцима на Косову, и однос и политике хрватских управних и италијанских окупационих органа према Србима у Северној Даламцији. Део радова посвећен је покретима отпора на југословенској територији, утицају СССР на комунистички покрет, тактике комуниста у борби против окупаторских и

квислиншких снага али и идеолошких непријатеља, као и сагледавање ситуације из угла југословенских војних кругова у емиграцији. Преиспитујући демографске промене, обрађена су питања идеолошке подлоге злочина над цивилним становништвом, проверавана досадашња сазнања о статистичким подацима о жртавама и погинулим у борбама, и митологизације и идеолошких основа конструисања културе сећања на злочине и пострадале.

Хронолошки и тематски оквири су омогућили да овај зборник радова представља видан допринос српској историографији и познавању прве године окупације на територији некадашње југословенске државе.

Анализирајући унутрашњих прилика и међународног положаја Краљевине Југославије, дешавања током Априлског рата и успостављања нових режима, аутори су приступали истраживању ширих целина државних и управних политика, појединих политичких покрета и личности, али и регионалних историја у складу са начином поделе југословенске територије између окупационих снага, новоформиране НДХ и значајних догађаја из времена Другог светског рата. Различити приступи задатој теми пружају добар увид у опште карактеристике посматраног подручја и периода, али и детаљнију анализу појединих процеса.

Срђан Мићућ

**ИСТОРИЈА И ГЕОГРАФИЈА: СУСРЕТИ И
ПРОЖИМАЊА, (УР. ДР СОФИЈА БОЖИЋ),
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“
САНУ, ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ
СРБИЈЕ, ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКУ РАН,
БЕОГРАД 2014, 839 стр.**

Зборник радова *Историја и географија: сусрети и прожимања* настао је у сарадњи Географског института „Јован Цвијић“ Српске академије наука и уметности, Института за новију историју Србије и Института за славистику Руске академије наука, под уредништвом Софије Божић. Основна идеја овог тематског зборника радова била је мултидисциплинарно истраживање историчара и географа у циљу обраде тема које су значајне за јасније сагледавање утицаја људског фактора на организацију и промену животног окружења и утицај географског подручја на развој историје људске цивилизације. Највећи број радова се односи на простор Србије, али је уврштено и неколико радова страних аутора који су обрадили теме које нису везане за Балканско полуострво. Зборник је подељен на седам целина: 1) Простор (стр. 21-221), 2) Границе (стр. 223-276), 3) Станов-

ништво (стр. 279-467), 4) Урбанизација (стр. 471-578), 5) Природа и друштво (стр. 581-657), 6) Картографија (стр. 661-722), 7) Просвета, наука, култура (стр. 725-829).

У првој целини *Простор* обрађен је југословенски/српски простор у глобалном контексту и у складу са регионалним специфичностима кроз историјске периоде од средњевековног раздобља до XXI века. Овој проблематици је приступљено са теоријског и фактографског становишта, разматрајући питање регионализма у Европи, војностратешки и геополитички положај Југославије и Србије, као и утицај историјских догађаја на развој насеља у појединим пределима. У другој целини *Границе* обрађена су питања унутрашњих и спољних граница југословенске државе током XX века. У радовима је анализирана проблематика повлачења нових међународних граница са политич-

ког, војног и географског становишта, питање прилагођавања становништва на стварање новог заједничког живота са сународницима након промена државних граница и одређивања административних граница на основу принципа етничког порекла становништва и историјског права. У трећој целини *Становништво* обрађене су теме утицаја демографских промена на развој државе и појединих региона. Покренута су питања улоге етничког порекла становништва на стварање нових нација, формирања држава и решавање међународних проблема, положаја појединих група становништва у држави на основу етничке и родне припадности, и поново су преиспитани поједини случајеви масовног страдања становништва у ратним временима. Обрађена је међусобна зависност миграција становништва, услова живота и тржишта рада на развој појединих региона и држава. У четвртој целини *Урбанизација* радови су посвећени развоју и уређивању градова у Републици Мордовији, Београда и Новог Сада током XIX-XXI века. Разматрана су питања међународних односа, државне политике и утицаја идеологије на урбанизацију. Највише радова је посвећено развоју Београда под утицајем државне политике и нове друштвене структуре у периоду након Другог светског рата. У петој целини *Природа и друштво*

обрађена су питања утицаја природних услова и економских потенцијала на развој региона на примеру Републике Мордовије. Испитивана је хелиоцентрична хипотеза на примеру утицаја ерупције вулкана Кракатау на метеоролошке прилике у Србији. Анализирани су природни услови изградње вишенамског канала Сава – Дунав и могуће економске и еколошке последице остварења тог пројекта по Хрватску и Србију. У шестој целини *Картографија* радови су посвећени анализи старих географских карата. Обрађена су питања ангажоване концептуализације географских пространстава на примеру арапских географских карата из IX и X века; доказивању да су европски картографи сматрали Косово и Метоху саставним делом српских територија на основу географске и етничке повезаности од периода османских освајања до ослободилачких ратова у 1912-1918; и на који начин развој картографије олакшава изучавање историје Новог Сада у периоду од средине XVIII века до средине XX века. У седмој целини *Просвета, наука, култура* обрађени су значај и улога наставе географије у развоју националне свести код Срба у Србији у XIX веку и српских школа за очување националне свести Срба у румунском делу Баната током XIX-XX века; настава географије на Београдском универзи-

тету непосредно након Другог светског рата; утицај војне историје и војне географије за развој ратних планова српске војске крајем XIX и почетком XX века; историјско-географске основе за развој уметности и заната у Заволошкој шуми.

Зборник *Историја и географија* је широко конципиран чи-

ме је било омогућено прожимање историјско-географских тема и остварење видних научних резултата. Мултидисциплинаран приступ углавном је остварен уз мањкавости занемарљиве природе, што не умањује његову вредност.

Срђан Мићућ

**ЉУБОДРАГ ДИМИЋ, ЈУГОСЛАВИЈА И ХЛАДНИ
РАТ. ОГЛЕДИ О СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ЈОСИПА
БРОЗА ТИТА (1944–1974), АРХИПЕЛАГ,
БЕОГРАД, 2014, 388 стр.**

Историчар Љубодраг Димић, редовни професор на одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, дописни члан Српске академије наука и уметности (САНУ), члан Одбора САНУ за историју XIX и XX века, један од оснивача Центра за историју Југославије и савремену националну историју и оснивач и руководиолац Центра за историју Југославије и Хладног рата, објавио је, 2014. године, књигу под насловом *Југославија и Хладни рат. Огледи о спољној политици Јосипа Броза Тита (1944-1974)*. Рад покрива временски период од успостављања власти Комунистичке партије Југославије 1944-1945. године до доношења тзв. Фебруарског устава 1974. године и обрађује главне догађаје Хладног рата и однос Југославије, а посебно шефа југословенске државе Јосипа Броза Тита, према тим догађајима. Овде напомињемо да се професор Димић више деценија бавио изучавањем Хладног рата и да је он,

практично, установио српску/југословенску школу хладноратовских студија. Може се, дакле, рећи да тренутно у Србији, од професора Димића, не постоји већи стручњак у области изучавања Хладног рата и улоге Југославије у њему.

Приликом писања рада, аутор је користио обимну литературу и историјске изворе. Од литературе поменућемо следећа дела: Бранко Петрановић, *Југославија, велике силе и балканске земље 1945-1948*; Анатолиј Аникејев и Чедомир Штрбац, *Стаљин-Тито, однос и сукоб суверенитета и харизми*, Зборник радова са међународног округлог стола *Тито-Стаљин*; Ђузепе Бофа, *Повјест Совејтског Савеза. Од домовинског рата до положаја друге велесиле, Стаљин и Хрушчов*, II; Љубодраг Димић, *Агитпроп култура*; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978*; Ђорђе Станковић, *Љубодраг Димић, Историографија под надзором*, I; Душан Биланчић, *Историја СФРЈ. Главни про-*

цеси; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, I-III; Никита Боднарев, *Загадка Тито. Московские годы Иосипа Броза (1935-1937)*; Хенри Кисинџер, *Дипломатија*, II; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*; Љубодраг Димић, Александар Животић, *Напукли монолит. Југославија и свет 1942-1948*; Драган Богетић, *Југославија и Запад 1952-1955: југословенско приближавање НАТО-у*; Владимир Петровић, *Југославија ступа на Блиски исток. Стварање југословенске блискоисточне политике 1946-1956*; Бојана Тадић, *Историјски развој политике несврстаности 1946-1966*, Јован Чавошки, *Југославија и кинеско-индијски конфликт 1959-1961* и још многа друга. Што се тиче извора, коришћени су зборници докумената *Документи о спољној политици Југославије I-IX*; *Документи о развоју несврстаних земаља*; *Документи о 1948*, I-III од Владимира Дедијера; *Југославија и Уједињени народи. Тематска збирка докумената* од Бранка Петрановића и Слободана Нешовића; *Југословенско-совјетски односи 1945-1956*; *Советско-англијске одношения во время Великой отечественной войны 1941-1945*, II; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941-1945*; *Foreign relations of the United States: diplomatic papers, 1945. Eastern Europe: The Soviet Union*, V; *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*,

томови II и III од Владимира Дедијера, итд. Ту су и мемоари Фицроја Маклејна, *Рат на Балкану*; Винстона Черчила, *Мемоари – Други светски рат*, VI; Вељка Мићуновића, *Московске године 1956-1958* и Добрице Ћосића, *Седам дана у Будимпешти*, као и одређени новински чланци из *Борбе*, *Политике* и *Нове Македоније*. Наравно, у изради овог дела Љубодраг Димић је употребавао и архивску грађу (при чему су њени поједини делови постали доступни истраживачима тек у време када је Љубодраг Димић писао овај рад). Коришћени су документи из Архива Југославије, Војног архива и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије из Београда, Националног архива у Лондону и Руског државног архива друштвено-политичке историје и Руског државног архива новије историје из Москве.

На почетку књиге налази се посвета аутора (књига је посвећена успомени на професора Арсена Ђуровића). После ње следи главни текст рада који је подељен на десет поглавља следећих назива: *Историографија о Хладном рату: од идеологије до науке*; *Југословенско-совјетски односи: поглед дипломата са Запада (1944-1946)*; „Бедкер“ за једну особу; *Тито и Стаљин: сусрети и разговори*; *Титово путовање у Индију и Бурму* (ово поглавље је подељено на седам мањих под-

целина); *Јосип Броз Тито, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955-1956; Односи Југославије и Совјетског Савеза почетком 60-тих година 20. века; Југославија и Алжир (1961-1965): две аутентичне револуције; Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године и Година 1968: исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације.*

У првом поглављу (*Историографија о Хладном рату: од идеологије до науке*) Љубодраг Димић представља како је изучавање Хладног рата и улоге Југославије у њему прешло дуг пут од идеологије (потребне државним властима) до праве науке. Друго поглавље (*Југословенско-совјетски односи: поглед дипломата са Запада (1944-1946)*) даје нам преглед како су дипломате са Запада (првенствено из Сједињених Америчких Држава и Велике Британије) виделе долазак Комунистичке партије Југославије (КП) на власт, њено склапање савеза са властима Совјетског Савеза и улазак у Источни блок. Треће поглавље („Бедекер“ за једну особу) обрађује тзв. „водиче“ које је председник југословенске владе (касније председник државе) Јосип Броз Тито добијао пре посете некој држави. Ти „водичи“ су, у ствари, представљали скуп поверљивих информација, проверених података, опсервација, процена, анализа, идеја, поли-

тичких ставова и закључака пробраних са циљем што успешније реализације политичког путовања које се предузимало. У четвртом поглављу (*Тито и Стаљин: сусрети и разговори*) говори се о сусретима вођа југословенских (Тито) и совјетских (Стаљин) комуниста (уједно и шефова држава), њиховом међусобном односу и темама њихових разговора све до сукоба 1948. године. Поглавље број пет (*Титово путовање у Индију и Бурму*) бави се Титовом посетом Индији и Бурми и његовим сусретом са египатским председником Насером. Поменути догађаји одиграли су се крајем 1954. и почетком 1955. године. Те посете су представљале покушај пробијања изолације у којој се Југославија нашла од 1948. године¹ и стварања нове политике несврстаности тј. противљењу подели света на супротстављене блокове. Шесто поглавље (*Јосип Броз Тито, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955-1956*) описује нормализацију односа између Југославије и Совјетског Савеза после Стаљинове смрти 5. марта 1953. године и доласка на власт

¹ Од 1948. године Југославија се налазила у изолацији и од стране Источног блока на челу са Совјетским Савезом, и од стране Западног блока (на челу са САД) од кога је потешкоћа имала фактички од 1945. године (независно од тога што јој је Западни блок донекле помагао после 1948. година када се Југославије сукобила са Источним блоком).

Никите Сергејевича Хрушчова.² Даље, у поглављу се описује и побуна у Мађарској против социјалистичке/комунистичке власти 1956. године, совјетска интервенција у тој земљи и став Југославије и *Тита* према поменутиим догађајима. Наредно, седмо поглавље (*Односи Југославије и Совјетског Савеза почетком 60-тих година 20. века*) бави се сусретима и разговорима *Тита* и Хрушчова, њиховим међусобним односима и разменом мишљења о разним међународним проблемима и ситуацији у Југославији и Совјетском Савезу, као и настанком Покрета несврстаних у Београду, 1961. године, у коме је Југославија играла велику и важну улогу. У осмом поглављу (*Југославија и Алжир (1961-1965): две аутентичне револуције*) описује се велика улога коју је Југославија имала у осамостаљивању Алжира од француске колонијалне власти и југословенско-алжирски односи у периоду од 1961. до 1965. године. О догађајима у Чехословачкој 1967-1968. године, совјетској интервенцији у тој земљи августа 1968. и ставовима југословенских власти према поменутиим догађајима говори поглавље број девет (*Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године*) док последње, десето поглавље (*Година 1968: исходиште нове југословенске спољ-*

нополитичке оријентације), обрађује тему како је совјетска интервенција у Чехословачкој 1968. године допринела настанку нове југословенске спољнополитичке оријентације, коју је карактерисало још веће истицање и потврђивање основних постулата југословенске спољне политике несврстаности. Такође, у овом поглављу дат је и преглед како се та нова спољнополитичка оријентација спроводила у периоду од 1968. до 1974. године (до доношења тзв. Фебруарског устава).

У књизи је прегледно приказана улога Југославије у неким од кључних међународних криза током Хладног рата, као и извори југословенске спољне политике и начин на који је она обликована у контексту глобалних околности поменутог хладног сукоба који се одвијао између два супротстављена блока на челу са Сједињеним Америчким Државама и Совјетским Савезом. Такође, приказан је и утицај одређених спољних околности на унутрашњу политику Југославије. Када се све узме у обзир, може се рећи да овај рад Љубодрага Димића представља користан извор информација за историчаре и све оне које интересује спољна политика Југославије у време Хладног рата и посебно ставови тадашњег шефа југословенске државе, Јосипа Броза *Тита*, према кључним догађајима поменутог сукоба два ривал-

² Односи су нормализовани 20. јуна 1956. године потписивањем тзв. Московске декларације.

ска блока. Штавише, може се рећи да ова књига представља један од извора за изучавање поменутих тема наше новије историје.

Иза главног текста књиге налазе се ауторове напомене, као и његова биографија. На самом крају је садржај. Објављива-

ње књиге помогао је Секретаријат за културу Града Београда и Министарство просвете, наука и технолошког развоја Републике Србије. Извршни издавач овог дела је штампарија „3D+“ из Београда.

Никола Тошић Малешевић

Информације

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И БАЛКАН И УКЉУЧЕЊЕ БУГАРСКЕ У РАТ 1914–1915“, СОФИЈА, ВИДИН, ЋУСТЕНДИЛ, КРЦАЛИ, 12–16. ОКТОБАР 2015.

У Софији, Видину, Ћустендилу и Крцали од 12. до 16. октобра 2015. одржана је међународна научна војноисторијска конференција „Први светски рат и Балкан и укључење Бугарске у рат 1914-1915“. Организатор и домаћин конференције била је Војна академија „Г.С. Раковски“. Суорганизатори конференције били су Историјски институт Бугарске академије наука, Балканолошки институт Бугарске академије наука, Војноисторијски музеј, Македонски научни институт, Савез резервних официра, Регионални историјски музеј Видин, Регионални историјски музеј Крцали, Регионални историјски музеј Ћустендил, Регионални историјски музеј Стара Загора.

Конференцију је 13. октобра 2015. године отворио начелник Војне академије „Г.С. Раковски“ генерал-мајор Тодор Дочев. Уводно предавање под називом „Први светски рат на Балкану и улазак Бугарске у рат“ одржао је академик Георги Марков. На отварању конференције говорио је и проф. др Масимо де Леонардис (Католички универзитет у Милану), председник Међународне комисије за војну историју. Конференција је почела у Софији, а затим је 14. октобра један део учесника конференцију наставио у Видину, а други део у Ћустендилу. Обе групе учесника конференције наставиле су са заједничким радом у граду Крцали 15. октобра, где је сутрадан конференција и званично затворена.

Радни језици конференције били су бугарски и енглески. Резултате својих истраживања представило је 70 цивилних и војних стручњака из Бугарске (укупно 57 учесника), Русије (4), Србије (3), Црне Горе (2), Пољске (2) и Грчке (1). Због великог броја учесника, радни део конференције је првог дана одржан у три паралелна панела, а другог дана у два различита града, у Видину и Ћустендилу. У складу са тематским одређењем конференције, саопштења учесни-

ка конференције била су подељена на тематске целине: *Балканске државе, светски конфликт и бугарска неутралност; Бугарски војно-политички став и припреме за рат; Војне активности и формација бугарске војске 1915; Рат и дипломатија. Медији и пропаганда; Рат и друштво; Рат и сећања; Напад на Србију и јесен 1915. и формирање Јужног фронта; Рат, економија и јавност; Формирање бугарских институција у окупираним крајевима; Рат на Балкану 1915. у документима и мемоарима учесника; Новоприсвојене области и судбина бугарског становништва изван нових граница Бугарске; Рат на Балкану на крају 1915. године у војној историографији.* Као представници Србије на конференцији су своја саопштења представили потпуковника др Миљан Милкић („Дипломатске активности Чарлса Вопицке у Румунији, Бугарској и Србији 1913-1915“), мајор мр Далибор Денда („Српске одбрамбене операције 1914. године“) из Института за стратегијска истраживања, као и проф. др Божица Младеновић („Карактеристике бугарског окупационог система у Србији“), са Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

потпуковник др Миљан Милкић

КОНФЕРЕНЦИЈА КОНФЕРЕНЦИЈА „РАТНА ГОДИНА 1915 – THE GREAT WAR IN 1915”, БЕОГРАД, 02–06. НОВЕМБАР 2015. ГОДИНЕ.

У Београду је од 2. до 6. новембра 2015. године у заједничкој организацији Института за стратегијска истраживања МО РС и Војног музеја и војноисторијског института Министарства савезне одбране и спорта Републике Аустрије одржана међународна конференција „Ратна година 1915 – The Great War in 1915”. На отварању конференције присутнима су се обратили ДС МО РС господин Зоран Ђорђевић, амбасадор Републике Аустрије у Београду, др Јоханес Ајгнер, пуковник др Марио Кристијан Ортнер, директор аустријског Војног музеја и војноисторијског института и др Милан Терзић, начелник Одељења за војну историју ИСИ.

На конференцији је узело учешћа 34 научна радника из Србије (седам лица), Аустрије (три лица), Русије (четири лица), Немачке (једно лице), Пољске (једно лице), Словачке (једно лице), Мађарске (једно лице), Словеније (два лица), Бугарске (четири лица), Грчке (једно лице), Велике Британије (једно лице), Италије (два лица), Финске (једно лице), Туниса (једно лице) и Хрватске (четири лица). Радни језик конференције био је енглески.

На скупу су били присутни представници следећих званичних институција: Институт за стратегијска истраживања СПО МО (Србија), Војноисторијски институт и музеј (Аустрија), Руски институт за стратегијска истраживања (Русија), Центар за војноисторијска истраживања и друштвене науке МО (Немачка), Војноисторијски институт и музеј (Мађарска), Војноисторијски институт из Братиславе (Словачка), Универзитет народне одбране (Пољска), Центар за војну историју и поуке из праксе ШНО „Г.С.Раковски“ (Бугарска), Директорат за војну историју ГШ (Грчка), Војни музеј (Тунис), Аустријски државни архив, Универзитет Министарства спољних послова Русије, Историјски факултет московског државног универзитета „Ломоносов“ (Русија), Институт за новејшу згодовину и Фи-

лозофски факултет из Љубљане (Словенија), Хрватски институт за повијест и Институт друштвених знаности „Иво Пилар“ из Загреба (Хрватска), Институт за новију историју Србије, Историјски институт САНУ, Институт за савремену историју, Институт за политичке студије и Факултет политичких наука и Филозофски факултет из Београда, те представници грчке, италијанске, британске, финске и бугарске националне комисије за војну историју.

Радни део конференције био је подељен у шест панела у два радна дана (03. и 05. новембра) који су одржани у просторијама Централног дома Војске Србије, док је 04. новембра за учеснике конференције била организована екскурзија у Смедерево и Костолац са историјским часом. Том приликом извршен је обилазак виле „Златни Брег“ краљевске породице Обреновић, Смедеревског града и градског музеја и археолошког локалитета „Виминацијум“. Екскурзија је организована на простору главног напада немачке 11. армије на Србију у октобру 1915. године.

Првог радног дана у оквиру првог панела излагања су поднели Олег Ајрапетов из Русије ("October 1915: Russia and Bulgarian entrance to the war"), Ефпраксија Пасхалиду из Грчке ("Defending neutrality all through 1915; an account of Hellenic dilemmas and policies"), Димитар Минчев из Бугарске ("The Hot Bulgarian Summer 1915"), Ђиро Палети из Италије ("Logistics dictates: how logistics dictated the reasons and the schedule of Italian neutrality and involvement in World War I, July 1914-May 1915") и Ика Тапио Сепинен из Финске ("Finland 1915: A Nation did not know, that it was preparing for a Civil War"). Панелом је руководио Марио Кристијан Ортнер из Аустрије.

Други панел којим је руководио Олег Ајрапетов из Русије отпочео је саопштењем Џона Петија из Велике Британије ("The Sinai campaign: the attack on the Suez Canal 1915"). У оквиру панела саопштења су презентовали и Кжиштоф Кубијак из Пољске ("Cautious Waiting - Campaign 1915 in the Baltic Sea"), Марио Кристијан Ортнер из Аустрије ("Austro-Hungarian Army in 1915") и Далибор Денда ("Serbian Army in 1915") и Александар Животић ("Debates on the Serbian Defense of Macedonia in 1915") из Србије.

Последњи панел првог радног дана под руководством Кристијана Штахелбека из Немачке одржан је у поподневним часовима. У оквиру овог панела излагања су поднело Љубинка Трговчевић – Митровић ("Serbian Artists and Intellectuals in War 1915"), Владимир Хузјан из Хрватске ("About interned population of Srijem region in Varaždin during The Great War 1915"), Јулија Валечек-Фриц из Аустрије ("Russian and Serbian POWs and the Beginnings of the Southwestern

front in 1915"), Вијолета Херман-Каурић и Љуљана Добровшак из Хрватске ("Life in Croatia in 1915"), Снежана Радоева из Бугарске ("Bulgaria and Serbia in the reports of Colonel Laha, September - November 1915") и Милан Гулић из Србије ("Dalmatia in 1915").

Други радни дан отпочео је четвртим панелом под руководством Љубинке Трговчевић – Митровић. У њему су саопштења поднели Василиј Каширин из Русије (" 'The devil isn't so black as he is painted': The problem of the Russian High Command's knowledge and assessment of the enemy plans in the Balkan autumn campaign of 1915"), Алексеј Тимофејев из Србије ("Russian strategic and tactical purposes on the Balkans in 1915"), Јарослав Вишњаков из Русије ("Serbian 'Golgotha' in the eyes of G.N. Trubetskoj and V.A. Artamonov") и Биљана Стојић из Србије ("French military missions in Serbia during 1915").

Петим панелом председавао је Џон Пети из Велике Британије. Резултате својих истраживања представили су Кристијан Штахелбек из Немачке ("11th Bavarian Infantry Division in the Battle of Gorlice-Tarnów"), Флавио Карбоне из Италије ("The Royal Carabinieri during the First World War: myth and reality"), Константив Семјонов из Русије ("Allah's Riders: Combat Operations of the Caucasian Native Mounted Division in the Carpathians in January-March 1915"), Станчо Станчев и Златко Иванов из Бугарске ("Bulgarian combat experiences from the offensive operations against Serbia in 1915"), Дуња Добаја, Владимир Пребилич и Дамјан Гуштин из Словеније ("Slovenians during the Great War: before and after Italian declaration of war on Austria – Hungary in 1915") и Ференц Полман из Мађарске ("The fall of Belgrade 1915 – seen from the North").

Последњи шести панел је модерирао Димитар Минчев из Бугарске. У оквиру панела радове су презентовали Данило Шаренац из Србије ("Minority Combatants as a Part of Belgrade Defense Forces 1915"), Бранко Остajмер из Хрватске ("Trials against Serbs from Srijem held 1915 in Croatia-Slavonia"), Миљан Милкић из Србије ("From Ottoman Vasals to Serbian Soldiers: Muslim Population in Serbian Army 1914-1915"), Милослав Чаплович и Петер Хорват из Словачке ("Czechs and Slovaks in Serbian Volunteer Forces (1915 – 1916)"), Александра Колаковић из Србије ("War and Propaganda in 1915: French Intellectuals and Actualization of the Serbian Issues"), Барбара Ахамер из Аустрије ("Propaganda in WWI") и Самир Чеми из Туниса ("Serbian memorials and cemeteries in Tunisia, 1915-2015"). Завршетак сваког панела пратила је дискусија.

Конференција, је значајно допринела продубљивању знања и искустава у вези са неким мање познатим питањима из Првог светског рата То је била и једна од ретких прилика да се за округлим

столом нађу историчари из Руске Федерације и западноевропских земаља. И ако учесници конференције нису увек били сагласни око свих интерпретација спорних питања из међусобних односа дискусија се одвијала на изузетно високом стручном нивоу и без непотребних тензија, тако да конференција „Ратна година 1915“ свакако представља допринос дијалогу међу историчарима са различитих страна света и бољем разумевању заједничког ратног наслеђа. Конференција је део државног програма Републике Србије за обележавање стогодишњице Првог светског рата.

мајор мр Далибор Денда

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Рукопис обима до 25 страна (45.000 словних знакова са размацима) предаје се у електронском облику на адресу фонт Times New Roman, величина фонта 12, размак између редова је 1.5. Фусноте се налазе на крају сваке стране, величина фонта 10, размак између редова 1. Рад треба да садржи, поред главног дела и фуснота:

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова.

Кључне речи. Дају се на српском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге (фотографије, карте). Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата: .tiff, .jpeg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Монографије:

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1994, 121.

Чланци у периодичи:

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918-1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2/1993, 115.

Чланци у зборницима радова:

Љубинка Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941-1944“, *Ослобођење Београда 1944. године* (ур. Александар Животић), Београд 2010, 82-94.

Извори:

Архивска грађа се цитира према правилу архива у коме се чува цитирани документ. Наводи се тако да омогући лако проналажење коришћеног документа.

Пример:

Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8.
(У даљем тексту: ВА, ПЗ, к. 223, ф. 12, д. 8)

Објављени извори:

„Zapisnik sednice Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 17. avgusta 1944. godine“. *Zapisi NKJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945*, Beograd 1991, 28, 29.

WEB:

http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi1.html
(17. јануар 2012).

Наводи се потпуна библиографска јединица на писму којим је објављена. Након првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презимена аутора и скраћени наслов (У даљем тексту: V. Đuretić, *Vlada na bespuću*). Код узастопног навођења аутора и дела: *Исто, Ibid.*

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000, 10.000.

Наводници се пишу на следећи начин „...“

Страна имена се приликом првог навођења пишу уз навођење оригинала у загради.

STYLE SHEET FOR REFERENCES

The articles (maximum 45.000 characters with spaces) should be submitted in digital form via E-mail vig@mod.gov.rs in English. The text should be typed in MS Word application, Times New Roman font. The font size of the main text should be 12 pt with 1.5 spacing and of the footnotes 10 pt with single spacing. Footnotes should be in the footer of each page.

Each text should include, along with main text and footnotes, the following:

Abstract that comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words in English.

Summary should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts. If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpeg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

James R. Arnold, *Ardennes 1944. Hitler's Last Gamble in the West*, London 1998.

Articles in journals:

John R Schindler, "Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian army in Serbia, 1914", *War in History* 9/(2) (2002), 159-195.

Chapters and articles in edited volumes:

Julia Eichenberg, "Soldiers to Civilians, Civilians to Soldiers. Poland and Ireland after the First World War", *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*, Robert Gerwarth, John Horne (Eds.), Oxford University Press 2012, 187.

Archival Sources:

Quotation follows the guidelines of the Archives in question. Reference numbers, files, boxes etc. should be indicated in a manner which allows easy re-finding of the document quoted.

Example:

Military Archive Belgrade, Records 3, box 223, file 12, document 8.
(In further text: MAB, R3, B 223, F 223, F 12, D. 8)

Collection of documents:

“British Proposal Regarding Venezia Giulia, Yalta, February 10, 1945”, *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, The Conferences at Malta and Yalta 1945*, Washington 1955, 888–889.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of author(s) and shortened title. For successive references to the same author and work use: *Ibid.*

Dates are written in the following way, e. g. 2 March 2007 (2. mart 2007).

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОРЕКТУРА РЕЗИМЕА/PROOFREADING

др Харолд Е. Раф (Dr. Harold E. Raugh. Jr.)

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Миљан Милкић. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 300

Штампа:

Војна штампарија „Београд“

ШТАБ
ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
ОПЕРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ

ОБр.27.837
9. фебруара 1916.
Крф

Воен исторски институт ЈНА
Архив бивше српске војске
6/23. fasc. 4. List 1
katije 51

Командантима I, II и III армије
Команданту Група Нове Области
Команданту Одбране Београда
Команданту Тимочке Војске
Команданту Ковичке Дивизија
Команданту логора Говино

Приложени упуту доставља се команданту ради поступка с архивама и стварима ~~ка~~ штабова који се имаји расформирати по Упуту за извођење нове формације ОБр.27.749 од 6.ов.мес.

Приликом израде овог упута имале су се на уму све тешкоће у којима се наша војска налазила приликом повлачења, али се дужи рок за предају архиве није могао одредити, јер је неопходно потребно, да се овај посао у садашњим приликама ~~ништа~~ безусловно оконча ~~чи~~ за одређено време. Како се при одређивању рока имала у виду могућност, да се среди највећа архива штаба, који се расформира, то се представке за продужавање рокова неће узимати у разматрање, нити се истима може излазити у сусрет.

У упуту није ништа напоменуто односно релација. Ако има команда, у којима на овом послу до сада није ништа рађено, то би одређивање рока за њихову израду било тешко, ако не и немогуће. Али ако је командантима и старешинама стало до тога, да историја њихове команде не буде упропашћена, то неће жалити жртве, и релације ће се у одређеном времену моћи послати. Ово се питање оставља иницијативи дотичних команданата.

По зап.врх.Команданта,
начелник штаба,
генерал,

Петар Вукотић